

Ryszard Kapuściński

A Mások

Bécsi előadások I–III.

I.

A Mások, a Másmilyenek („Stranger, Other”) fogalmat sokféleképpen lehet érteni, különféle jelentésekben, kontextusokban lehet használni, például a nemek, nemzedékek, nemzetiségek, vallások stb. megkülönböztetésére. Én magam főleg azért használom ezt a meghatározást, hogy megkülönböztessem az európaiakat, a Nyugat gyermekeit, a fehéreket azoktól, akiket Másoknak nevezek – vagyis a nem európaiaktól, nem fehérektől annak tudatában, hogy ez utóbbiak számára az előbbiek ugyanúgy Mások.

A műfaj, amelyet művelni igyekszem, a hosszú éveken át tartó utazásaim során szerzett tapasztalatokra támaszkodó irodalmi riport. Minden riportnak több szerzője van, és csak a bevett szokás teszi, hogy a szöveget egy névvel jegyezzük. A valóságban talán ez a leginkább közösségi, kollektív módon alkotott irodalmi műfaj, minthogy létrejöttében emberek tucatjai – a világ útjain megszóltott beszélgetőtársak – vesznek részt, akik elmesélik nekünk életük történetét vagy közösségük életét, mesélnek olyan eseményekről, amelyekben részt vettek, vagy amelyekről másoktól hallottak. Ezek az idegen, közelebbről nem ismert emberek nem csupán a világra vonatkozó tudásunk leggazdagabb forrását jelentik, de a munkánkban is sokféle segítséget nyújtanak – összehoznak másokkal, szállást nyújtanak, vagy egyenesen megmentik az életünket.

Minden ember, akivel a világ útjain találkozunk, mintegy két lényből tevődik össze, s e két összetevőt gyakran nehéz egymástól elválasztani, amivel egyébként nem mindig vagyunk tisztában. Az egyik lény az az ember, aki olyan, mint mindannyian vagyunk; megvannak a maga örömei és bánatai, jó és rossz napjai, örül a sikereinek, nem szeret éhezni, nem szeret fájni, a fájdalmat szenvedésként és szerencsétlenségként, az elért eredményt beteljesülésként éli át. A másik lény, amely ráarakódik az előbbire és összefonódik azzal, a faji jegyeket, az adott kultúrát, hiedelmeket és szokásokat hordozó ember. A két lény közül egyik sem lép fel tiszta, elszigetelt formában, állandó együttélés, kölcsönhatás jellemzi őket.

(Elhangzottak 2004. december 1–3-án a bécsi Institut für die Wissenschaften vom Menschen rendezésében.)

Ebben az egészben az a gond, és az én riporterri tevékenységem nehézsége is abban rejlik, hogy ez a mindannyiunkban meglévő kölcsönös viszony az egyéni, individuális, személyes jegyeket hordozó ember és a kultúrát, a faji tulajdonságokat hordozó ember között nem mozdulatlan, merev, statikus, egyszer s mindenkorra adott viszony, ellenkezőleg – dinamizmus, mozgékonyság, változékonyság, feszültségkülönbség jellemzi a külső körülményektől, a pillanatnyi szükségszerűségektől, a környezet elvárásaitól, sőt saját hangulatunktól és életkorunktól függően.

Ezért aztán sohasem tudhatjuk, kivel találkozunk, még ha az illető a neve és külseje alapján ugyanaz a korábbról ismert ember is. Hát még ha olyan valakivel találkozunk, akit először látunk életünkben! Ezért aztán a Másmilyen Emberrel találkozni mindig talányos, ismeretlen, mi több, rejtélyes dolog.

Mielőtt azonban erre a találkozásra sor kerülne, mi, riporterok valamilyen módon már jó előre felkészülünk. Leggyakrabban olvasmányaink segítségével (azokban az években, amikor még nincs televízió). Alapjában véve az egész világirodalom a Másokról szól: az *Upanisadoktól* kezdve, *Aj Csingen* és *Hszüecsinen* át, Homérosztól és Hésziodosztól, a *Gilgamesen* és az Ótestamentumon át, a *Popol Vuhtól* a Tóráig és a Koránig. Hát a nagy középkori utazók, akik bolygónk legtávolabbi vidékeire indultak a Mások felkutatására – Giovanni Carpinitól Ibn Battutáig, Marco Polótól Ibn Khaldúnig és Csan-Csunig? Némely ifjú elméjében ezek az olvasmányok vágyat ébresztettek arra, hogy eljusson a világ legtávolabbi zugába – hogy találkozzék a Másokkal, megismerje őket. Jellegzetes térillúzió volt ez – meggyőződés, hogy ami távoli, az másmilyen, s minél távolabbi, annál másabb.

Azt mondtam, „némely elmékben”, minthogy, az általános vélekedéssel ellentétben, az utazás nem túl gyakori szenvedély. Az ember természeténél fogva megtelepedett lény, ez a jellemzője különösen a földművelés és a városépítés kialakulásával szilárdult meg benne. Az ember leginkább csak kényszer hatására hagyja el fészket – háború vagy éhínség, járvány, szárazság vagy tűzvész miatt. Néha meggyőződéséért üldözik el, néha munkalehetőséget vagy gyermekeinek jobb jövőt keresve indul útnak. A tér ugyanis sok emberből nyugtalanságot, a váratlan eseményektől való rettegést, sőt halálfélelmet vált ki. Minden kultúra egy sor varázslatot, mágikus eljárást ismer, amelyek mind az útra kelőt hivatottak oltalmazni, a búcsúzóit pedig zokogással és jajkiáltásokkal kísérik, mintha egyenest a vérpadra indulna.

Amikor utazásról beszélek, természetesen nem turistakalandra gondolok. A mi riporterri értelmezésünk szerint az utazás valójában kihívás és erőfeszítés, fáradság és önfeláldozás, nehéz feladat, végrehajtandó bátor elképzelés. Utazás közben érezzük, hogy valami fontos dolog történik, hogy részt veszünk valamin, aminek egyszerre vagyunk tanúi és alkotói, hogy kötelezettség terhel bennünket, hogy felelősek vagyunk valamiért.

Felelősek vagyunk, nevezetesen, az útért. Gyakran érezzük úgy, hogy egy adott utat csak egyszer teszünk meg életünkben, hogy soha többé nem térünk oda vissza, s ezért nem hagyhatjuk, hogy az út kárba vesszen, hogy valamit ne vegyünk észre, valami elkerülje a figyelmünket. Hiszen mindabból, amit átélünk, számot

fogunk adni, jelentést, elbeszélést fogunk írni – elrendezzük a dolgot lelkiismeretünkkel. Ezért aztán utazás közben folyton koncentrálnunk, feszülten figyelünk, mindent látni, hallani akarunk. Az út azért nagyon fontos, mert az úton megtett minden lépéssel közelebb kerülünk a Másokkal történő találkozáshoz. Mert hiszen ezért indultunk útnak. Mi másért vállalnánk önként az összes nehézséget, tennénk ki magunkat mindenféle kényelmetlenségnek és veszélynek?

Ám nemcsak az önként vállalt, az életformaként gyakorolt utazás számít ritkaságnak. A világ dolgaival kapcsolatos őszinte kíváncsiság sem általános jelenség. Az emberek többségét az ilyesmi nem igazán érdekli. A történelem egész civilizációkat ismer, amelyek semmiféle érdeklődést sem mutattak a külvilág iránt. Afrika soha egyetlen hajót sem épített, hogy elhajózzon és megnézzé, mi van a partjait övező tengereken túl. Az itt élő emberek még azzal sem próbálkoztak, hogy eljussanak az egészen közel fekvő Európába. A kínai civilizáció még tovább lépett: egyszerűen elkerítette magát a nagy fallal a világ többi részétől.

(Igaz ugyan, hogy a lovas birodalmak – a perzsák, az arabok, a mongolok – másként viselkedtek. Csakhogy ők nem megismerni akarták a világot, hanem fegyverrel leigázni, rabságba dönteni. Egyébként e birodalmak viszonylag rövid felfelé ívelő és hódító korszak után csakhamar felbomlottak, nyomukat örökre befedte a homok.)

Ebben a civilizációs vonulatban Európa kivételt jelent. Ez ugyanis az egyetlen földrész, amely egészen görög kezdeteitől fogva *érdeklődést* tanúsít a világ iránt, s nem csupán meghódítására, leigázására törekszik, hanem *megismerésére* is, legkiemelkedőbb gondolkodói esetében pedig kizárólag a világ megismerésére, megértésére, az emberi közösség megteremtésére. A maguk teljességében, összetettségében és drámaiságában fonódnak itt össze bolygónk többi lakójához, a Másokhoz fűződő viszonyaink.

Az erről szóló beszámolóok története messzire nyúlik vissza. Az irodalomban Hérodotosz nagy művével, *A görög–perzsa háborúval* kezdődnek. A görög történész, aki két és fél ezer évvel ezelőtt élt és alkotott, megmutatja, hogy már az akkori, általa ismert világot számos kiforrott és érett, fejlett kultúrájú és határozott identitású társadalom népesítette be, vagyis hogy az első európai, egy görög, bár a nem görögöket összevissza makogóknak (*barbároknak*) nevezte, tudatában volt annak, hogy az a Más milyen mégiscsak *valaki*. Maga Hérodotosz a Másokról megvetés és gyűlölet nélkül ír, arra törekszik, hogy megismerje, megértse őket, gyakran pedig egyenesen azt mutatja be, hogy sok tekintetben hogyan múlják fölül a görögöket.

Hérodotosz ismeri az ember otthonülő természetét, és tudja, hogy ha a Másokat meg akarjuk ismerni, útra kell kelnünk, el kell hozzájuk jutnunk, kifejezésre kell juttatnunk találkozási szándékunkat. Ezért is van úton állandóan, ellátogat az egyiptomiakhoz és a szkítákhoz, a perzsákhoz és a lidekhez, emlékezetébe vés mindent, amit tőlük hall és azt is, amit saját szemével lát. Vagyis meg akarja ismerni a Másokat, mert tudja, hogy saját maga jobb megismeréséhez a Másokat kell megismerni, hiszen éppen a Mások az a tükör, amelyben megnézhetjük magunkat, tudja, hogy saját magunk jobb megértéséhez a Másokat kell jobban megérteni, velük kell magunkat összehasonlítani, összevetni, szembesíte-

ni. Hérodotosz, a világpolgár ellenzi, hogy elhatárolódjunk a Másmilyentől, hogy becsapjuk előtte a kaput. A xenofóbia Hérodotosz értelmezésében a megfélemlítettek, a kisebbségi komplexusban szenvedők betegsége, akik attól félnek, hogy meg kell magukat nézniük a Mások kultúrájának tükrében. A görög történész egész könyve következetesen tükröket épít, amelyekben jobban és kifejezőbben láthatjuk elsősorban Görögországot és a görögöket.

Később azonban az európaiak és a nem európaiak találkozásai gyakran szokatlanul kegyetlen és véres jelleget öltenek. Így volt ez egyébként Hérodotosz előtt is, amikor Görögország összecsapott Perzsiával, így volt később, Nagy Sándor hódításai, a római birodalom terjeszkedése idején, a keresztes háborúk korában, a spanyol konkvisztádorok gyarmatosításának korszakában stb., stb.

Alkalmasint figyeljük csak meg, hogy gondolkodásunk, miként az általunk ismert történészek többségéé is, annyira eurocentrikus, hogy amikor a Másokhoz fűződő viszonyunkról, például valamilyen konfliktusról beszélünk vagy írunk, hallgatólagosan elfogadjuk, hogy európaiak és nem európaiak konfliktusáról van szó, pedig hasonló összeütközések, háborúk tengernyi áldozatot követeltek a nem európaiak családján belül is, gondoljunk csak azokra a háborúkra, amelyeket a mongolok a kínaiakkal, az aztékok a velük szomszédos törzsekkel, a muzulmánok a hindukkal stb. vívtak.

Vagyis a civilizációk összeütközése nem újkori találmány, minthogy az emberiség egész történelmét végigkíséri. Azonkívül ne feledjük, hogy a konfliktus, az összecsapás a civilizációk közti kapcsolatnak csupán egyik, és egyáltalán nem szükségszerű formája. A másik, gyakrabban fellépő formája ugyanis a csere, amely nem ritkán ugyanabban az időben, mintegy a konfliktushelyzeten belül megy végbe. Mondok egy példát. A kilencvenes évek elején Libériában jártam, ahol polgárháború dúlt. A kormánycsapatok egyik egységével kimentem a frontra. A frontvonal egy folyó mentén húzódott, amelynek két partját híd kötötte össze. A kormányerőkhöz tartozó hídfőnél jókora piac volt. A Charles Taylor lázadóihoz tartozó másik oldalon nem volt semmi, csak üres mező. A folyó mentén húzódó frontvonalon délig lövöldözés, ágyúzás zajlott. Délután béke honolt, a lázadók átjártak a hídon, vásároltak a piacon. Útközben leadták fegyverüket a kormánypárti őrségnek, amelyik azt visszaadta nekik, amikor a piacon vásárolt áruval visszafelé tartottak. A fegyveres, véres konfliktus helyszínén tehát áruk és egyéb javak cseréje is zajlott. Vagyis a Másikat ellenségnek is, kliensnek is lehet tekinteni. A helyzet, a körülmények, a kontextus dönti el, hogy az adott pillanatban ugyanazt a személyt ellenségnek vagy partnernek tartjuk-e. Mert az a Másik mindkettő lehet, ebben rejlik változékony, megragadhatatlan természete, ellentmondásos viselkedése, amelynek motivációját sokszor ő maga sem képes megérteni.

Az európai középkor vége és az újkor eleje – Európa nagy világhódító vállalkozása, a Mások leigázása, javaik elrablása – bolygónk történelmének lapjait vérrel és kegyetlenséggel írta tele. A több mint három évszázadig tartó korszak népirtó gyakorlatának mértékét majd csak a XX. század haladja meg a rettenetes holokauszttal.

A világ meghódítására induló akkori európaiak szemében a Másmilyen a meztelen vadember, a pogány emberevő képében jelent meg, akit a fehér és keresztény európainak szent joga és kötelessége megalázni és eltaposni. A fehérre jellemző példátlan brutalitás, kegyetlenség egyik oka nem is annyira az európai uralkodó réteget elvakító, elméjét elborító pénz- és hataloméhség volt, hanem a hallatlanul alacsony kulturális és erkölcsi szint is azok esetében, akiket a Másokkal kialakítandó kapcsolat előfutáraiként küldtek a világba. A korabeli hajók legénysége ugyanis nagymértékben bűnözőkből, börtöntöltelékekből, útonállókból, banditákból, megrögzött, javíthatatlan csócselékből, legjobb esetben is csavargókból, hajléktalanokból, semmirekellőkből tevődött össze. Nehéz lett volna ugyanis rávenni normális embert arra, hogy vállalkozzék az ilyen, gyakran halálos kimenetelű, kalandos útra.

Az a tény, hogy Európa évszázadokon át legrosszabb, legvisszataszítóbb képviselőit küldi a Másokkal történő, ráadásul első ízben történő találkozásra, szomorú árnyékot vet erre a kapcsolatra, ez alakítja a Másokra vonatkozó felületes nézeteinket, tartósítja gondolkodásunkban az ilyen-olyan formában máig jelen lévő sztereotípiákat, előítéleteket, fóbiákat. Manapság is találkozom ezzel, amikor látszólag komoly emberek szájából például azt hallom, hogy Afrika számára az egyetlen megoldás az lenne, ha újra gyarmatosítanák.

Leigázni, gyarmatosítani, meghódítani, függőségbe taszítani – a világtörténelemben szünet nélkül ismétlődő reflex, ha a Másokról van szó. Maga a gondolat is, hogy egyenlő vagyok a Másikkal, nagyon későn merül fel az emberben, sok ezer évvel az után, hogy az ember nyomai megjelentek a földön.

Amikor a Másokról, a Másokhoz fűződő viszonyról beszélek, a kultúrák közti és fajok közti viszonyokra korlátozódok, mert ez az a terület, amellyel leggyakrabban találkoztam. Ha történelmi szempontból nézzük, láthatjuk, hogy az európai uralkodók és az európai tőke három évszázadnyi brutális és könyörtelen terjeszkedése után (és itt nem csupán a tengeren túli népek és területek leigázásáról van szó, hanem a szárazföldi tevékenységről is – például, a szibériai népek oroszok által történt kiirtásáról), a VIII. században fokozatosan és bár csak részlegesen, ám mégis jelentősen kezd megváltozni a Másmilyennel, a Másokkal – leginkább a nem európai társadalmakkal – kapcsolatos légkör, a hozzájuk fűződő viszony. A felvilágosodás, a humanizmus kora ez, amikor megszületik a forradalmi felfedezés, miszerint a nem fehér, nem keresztény vademberek, ezek a torz külsejű, ránk annyira nem hasonlító Mások – *szintén emberek*.

Ehhez a felfedezéshez elsősorban az irodalom nyitja meg az utat. Megjelennek Daniel Defoe és Jonathan Swift, J. J. Rousseau és Voltaire, Fontenelle és Montesquieu, Goethe és Herder művei. Tehetségek, elmék és szívek nem mindennapi, káprázatos kavalkádja ez; szerzők tucatjai bélyegzik meg a legkülönfélébb fajú és nemzetiségű kalandor hódítók visszaéléseit, kegyetlenségeit, s hívják fel a figyelmet arra, hogy az a Másik, akit kirabolnak és megölnék, ugyanolyan ember, mint mi, megbecsülésre és tiszteletre méltó „Krisztusban szeretett testvérünk”. Mozgalommá szélesedik a rabszolgaság elleni küzdelem, virágzik a kartográfia, tudományos expedíciókat szerveznek már nem a leigázás szándékával, hanem azért, hogy új vidékeket, más, addig

nem ismert népeket és kultúrákat fedezzenek fel. A Másokkal szemben táplált félelem helyét egyre inkább a kíváncsiság, a Mások közelebbi megismerésének vágya foglalja el. Ehhez társul a riport és mindenféle más, utazáshoz kapcsolódó irodalom hihetetlen fejlődése, hogy csak olyan, ma már klasszikusnak számító alkotásokat említsék, mint amilyen például Richard Pococke *A Description of the East* című műve, vagy James Cook és Mungo Park írásai, mindenekelőtt pedig Prévost *Histoire générale des voyages* című, a világ legkülönbözőbb tájairól szóló beszámolókat tartalmazó gyűjteménye. Prévost kortársa, a nagy német természettudós és filozófus, Albrecht von Haller a XVIII. század közepén ezeket írja:

Semmi sem képes úgy eloszlatni az előítéleteket, mint az, ha sok, különféle szokású, törvényű és nézetű népet ismerünk meg – az a sokféleség, amely csekély erőfeszítés árán megtanít bennünket arra, hogy elvessük azt, amiben az emberek különböznek, s a természet hangjának tartjuk azt, amiben minden nép azonos: mert hiszen a természet elsődleges törvényei minden népnél ugyanazok. Senkit se sértsünk meg, adjuk meg mindenkinek azt, ami megilleti...

Haller nézeteit ekkoriban sok gondolkodó, író és utazó osztja, akik nagymértékben meghatározzák koruk humanitárius, szentimentális jellegét. Közéjük tartozik a nagy francia történész, filozófus, Guillaume Raynal enciklopédista, aki lángoló lelkesedéssel ítélte el a rabszolgaságot és a gyarmati kizsákmányolást. Először rajzolódk ki ilyen kifejező és humanista módon a Másmilyennek mint egyedi és megismételhetetlen lénynek az alakja. Nagy lépés ez a kiszámíthatatlan vadember sematikus képétől a másfajta kultúrát vagy fajt képviselő, egyéni jegyeket hordozó személyiségig. Valóságos forradalom zajlik le az európai gondolkodásban, amely az ocsmány barbár képétől lassan eljut addig a valakiig, akinek emberi vonásai vannak, aki az emberiség családjába tartozik.

Ilyen nagyságrendben és ilyen intenzitással először válnak a Mások az európai kultúra belső problémájává, mindegyikünk erkölcsi kérdésévé.

II.

Az európai ember és a Mások viszonyát – nagyon lerövidítve és leegyszerűsítve – néhány korszakra oszthatjuk:

1 – a kereskedők és követek kora, amikor az emberek útközben lépnek kapcsolatba a Másokkal, vagy a kereskedelmi útvonalakon, vagy olyankor, ha egy korabeli nagyhatalmú úr követségbe küld valakit egy másik országba. Ez a korszak többé-kevésbé a XV. századig tart.

2 – a nagy földrajzi felfedezések kora. (A harmadik világ patriótái felkapják a fejüket erre a meghatározásra. Mi az, hogy felfedezték Amerikát vagy Ázsiát? Mi ezekről a földrészekről a történelem kezdete óta tudtunk. Mi mindig is ott laktunk!) Ez a kor a hódítások, gyilkolások és rablások kora, a legsötétebb időszak az európai ember és a Mások kapcsolatában. Néhány évszázadig tart.

3 – a felvilágosodás és humanizmus kora. Ekkor nyitunk először a Mások felé, próbáljuk őket megérteni, emberi kapcsolatot létesíteni velük, fejleszteni nemcsak az árucserét, hanem a kulturális és szellemi értékek cseréjét is.

4 – a felvilágosodással veszi kezdetét egy új, máig tartó korszak, amelyet újabb három fordulat, áttörés jellemez:

- a) az antropológusok áttörése
- b) Lévinas áttörése
- c) a multikulturalizmus áttörése.

Elemzésünk szempontjából a felvilágosodás kora a leglényegesebb. Ez zárja le Európának a Másokhoz fűződő viszonyában a „vadember” korszakot, s nyitja meg a modern kort. Új nyelv, új szóhasználat jelenik meg. Az enciklopédisták a világméretű, univerzális tudomány ideáját hirdetik, Goethe világirodalom létrejöttéről álmodik, olyan fogalmak jelennek meg, mint „világkormány” vagy „világpolgár”. És a „vadember” kifejezés is, noha változatlanul használják, kiegészül a „jó” jelzővel, s lesz belőle „jó vadember”.

Míndez persze nem jelenti azt, hogy nem folytatódott a rabszolga-kereskedelem, a gyarmati kizsákmányolás, az európaiak gondolkodásában és moráljában azonban kezdett valami megváltozni, már látszatokat kellett teremteni – a „gyarmatosítás” helyett inkább azt mondták, „civilizációs küldetés”, „terítés”, „a szegény és elmaradott népek megsegítése”.

A kulturális változásnak ebben a korszakában, amikor a szűk látókörű eurocentrizmust univerzálisabb, az egész világot átfogó vízió kezdi felváltani, megszületik a társadalomtudományok új ága: az antropológia, vagyis az ember-tan. Az antropológia a Mások felé fordul, kizárólag velük foglalkozik. Úgy akarja megérteni a Másokat, hogy igyekszik őket megismerni, különbözőségüket, máságukat úgy veszi tudomásul, mint az emberi nem alapvető tulajdonságait.

Az antropológusok között idővel két iskola keletkezik és fejlődik: az evolucionistáké és a diffuzionistáké. Ez a felosztás egyébként, különféle alakban és formában, valamint különböző elnevezésekkel, a mai napig létezik, hírt is ad magáról olyankor, amikor a két iskola között újabb vitákra kerül sor. Az evolucionisták az egész emberiség megállíthatatlan fejlődésében hisznek, úgy vélik, hogy minden emberi közösség fejlődése a legalacsonyabbtól, a „primitívtől” a legmagasabb, a civilizált társadalom felé vezet, vagyis hogy mi, a világon élő emberek mindannyian a fejlődésnek ugyanazt az útját járjuk, és csupán idő kérdése, hogy azok, akik hátul vannak, utolérjék az elől haladókat. Az evolucionisták, és ez legalább olyan fontos, hittek az emberi nem pszichikai egységében, amit is a világ különféle társadalmában általuk felfedezett és megállapított kulturális hasonlóságokkal bizonyítottak. Vagyis, az evolucionisták optimisták voltak, hittek az emberiség családjának összetartozásában, egységében, világpolgárok voltak, és mindenki Más is annak tartottak, mai fogalommal élve globalistáknak nevezhetjük őket.

A diffuzionistáknak ezzel szemben az volt az álláspontjuk, hogy bolygónkon számos különféle civilizáció és kultúra létezett és létezik, amelyek helytől és időtől függően kapcsolatba kerülnek egymással, áthatják egymást, fúzió, egybeolvadás és kölcsönös átvétel zajlik közöttük, folytonos, dinamikus kommunikációt, alkotó párbeszédet, élénk és sokszínű cserét folytatnak. A kultúrák különböző-

sége és sokasága, a kultúraközi kapcsolatokból fejlődő hibriditás volt az, ami a diffuzionistákat lelkesítette. A Másokat nem egységes és egyforma közösségnek tekintették, hanem összetett, sokszínű, többnyelvű tömegnek, amelynek egyes csoportjai külön-külön élnek, saját isteneik vannak, saját útjukat járják.

Hogyha az evolucionisták, mint említettem, globalisták voltak, akkor a diffuzionisták antiglobalisták voltak, nem abban az értelemben, hogy harcoltak a globalizmus ellen, hanem azért, mert szerintük a világot, akárcsak egy perzsa-szőnyeget, mesteri és hihetetlenül gazdag változatosság jellemzi.

A két iskola képviselőit, jóllehet állandóan vitatkoztak és vitatkoznak ma is, a legnagyobb mértékben őszinte és pozitív szándékok vezérik, azt kutatják ugyanis, hogy miként lehetne a legjobban megismerni és megérteni a Másokat, leírni, közelebb hozni őket hozzánk.

Az antropológusok egy része (akiket később funkcionalistáknak neveztek el), azért, hogy a Másokat, a másfajta embereket mintegy ideálisan tiszta, külső hatásoktól mentes állapotban ismerhessék meg, bolygónk legtávolabbi pontjaira indítanak expedíciókat, leggyakrabban a Csendes-óceán távoli kis szigeteire vagy Afrika nehezen megközelíthető tájaira, ahol a Mások közösségeinek működését a maguk természetes kulturális közegében tanulmányozhatják, rögzíthetik. Az expedíciók eredményeként számos, gyakran kiemelkedő irodalmi és ismeretelméleti értékeket felmutató mű születik, amelyek révén az európai ember bepillantást nyer általa korábban nem ismert kultúrák sokaságába, azok gazdagságába, logikai és funkcionális összetartó erejébe. Az olyan szerzők, mint Rivers, Radcliffe-Brown vagy Evans-Pitchard bebizonyítják, hogy a Mások kultúrája ugyanolyan értékes és fontos, mint az európai kultúra, éppen csak m á s m i l y e n.

Egy lépéssel (de mennyire fontos lépéssel!) előbbre lép a lengyel antropológus, Bronisław Malinowski, aki az úgynevezett helyszíni kutatásokat a Mások megismerésének elengedhetetlen feltételévé teszi. Nem elég elmenni a másfajta emberekhez, az kell, hogy köztük vagy velük is éljünk. Elindul hát a Trobriand-szigetekre, s ott, az egyik sziget falujának közepén sátrat ver. Malinowski csodálkozva döbben rá, hogy a szigetvilágban évtizedek óta élő fehérek nemcsak a helyi falvaktól távol laknak, de mindaz, amit az ottani lakosságról mondanak, nem más, mint értelmetlenségek, hamis és abszurd sztereotípiák özöne. Vagyis, a trópusokon élő fehérek a legrosszabb és leghiteltelenebb módon tudósítanak az ottani népcsoportokról és kultúrákról.

Az ott élők kölcsönösen kerülnek egymást, mert találkozni a Másokkal egyáltalán nem olyan egyszerű és automatikus dolog, akarat és erőfeszítés kell hozzá, amelyet nem mindenki és nem mindig hajlandó felvállalni. A helyszíni kutatások nemcsak az antropológusok számára ajánlatosak, a riporteri munkának is alapvető feltételét jelentik. Ilyen értelemben Malinowskit az ettől kezdve mindenütt fejlődésnek induló antropológiai riport megalkotójának is tarthatjuk.

A helyszíni kutatások nyomán keletkezett írások nagy hatást gyakoroltak az európaiak Másokkal kapcsolatos gondolkodására. Bebizonyították ugyanis, hogy azok a Mások nem kiszámíthatatlan és lusta őslények hordái, hanem nagyon is fejlett, bonyolult, finoman árnyalt struktúrájú és hierarchiájú kultúrákban élő

emberek. A Másokhoz fűződő viszonyunkban, kapcsolatrendszerünkben egy fokkal följebb léptünk.

A helyszíni kutatásoknak, jóllehet nagyon fontos és pozitív szerepet játszottak az emberiség családjával kapcsolatos ismereteink bővülésében, volt két gyenge pontjuk, amelyek miatt időnként zsákutcába jutottak.

Először is – minden antropológus rendszerint egy, általában kis létszámú törzset vizsgált és próbált leírni, pedig ez idő tájt (a XIX. és a XX. század fordulóján) csupán Afrikában több ezer ilyen törzs élt. Ráadásul csakhamar kiderült, hogy e közösségek többségének saját, különálló struktúrája, hagyományrendszere, mi több, saját nyelve van, és hogy az egyik törzsben szerzett tapasztalatok alapján nem lehet leírni egy másik törzset, vagyis az egyedi, külön-külön végzett megfigyelések nem összegződnek koherens, egész képpé. Hiába léteztek különálló kockák, nem lehetett belőlük jól kivehető mozaikot összerakni.

Másodsorban – a kutatók a hagyományos kultúrákat úgy próbálták feltárni, megismerni, mintha azok tiszta formában, olyan ősi állapotban léteznének, ahogyan évszázadok óta: magányosan, elszigetelődve. Statikus, mozdulatlan, egyszer s mindenkorra adott struktúrákként írták le őket, pedig a valóságban, különösen a mi modern korunkban, állandó változásoknak, folyamatos, néha gyökeres átalakulásoknak voltak kitéve, és mire például Evans-Pitchard eljuttott oda, hogy leírja a zande törzset, az már egészen másként festett, vagy talán teljesen szét is szóródott, elszakadt egykori kultúrájától, megvált isteneitől. Bekövetkezik ugyanis a gyorsított és fokozott migrációk időszaka, amikor millió és millió ember költözik városba, elnéptelenedik a hagyomány támasza: a falu, mert lakóit éhínség, polgárháború, aszály és sokféle járvány tizedeli. Az viszont, akit a harmadik világ nagyvárosaiban látunk és ismerünk meg, az már egy másik Masmilyen – nehezen meghatározható, hibrid kultúra terméke, különféle, egymással szembenálló világok sarja, elmosódott körvonalú, ingatag tulajdonságú, heterogén lény. Manapság leggyakrabban ilyen Másokkal találkozunk arrafelé.

Most ejtsünk szót arról az áttörésről, amelyet Emmanuel Lévinas filozófiája eredményezett. Ezt a filozófiát én egyfajta reakciónak tartom a XX. század első felének eseményeire, főleg a nyugati civilizáció változásaira és válságára, különös tekintettel az emberi kapcsolatok, az Én és a Mások kapcsolatának krízisére, elsoványodására. A Mások, a másmilyen emberhez fűződő viszonyunk kérdése – ez Lévinas reflexióinak egyik fő témája. Az ilyen megközelítés jelentősége és szükségessége felmérhetetlen.

Az I. világháború kitörésekor Lévinas 8 éves, a második világháború kitörésekor 33 éves. Felnőtté érése tehát egybeesik azzal az időszakkal, amikor Európában kialakul a tömegtársadalom és létrejön két totalitárius rendszer – a kommunizmus és a faszizmus. A tömegtársadalom emberét a névtelenség, a közösségi kötelek hiánya, a Mások iránti közöny jellemzi, saját kulturális gyökereinek elvesztése miatt pedig a védtelenné válás, a rosszra való hajlam annak minden tragikus következményével; ezek legembertelenebb jelképe lesz a holokauszt.

Ezzel a Mások iránti közönnyel, amely rendkívüli körülmények között Auschwitzhoz vezető atmoszférát teremt, Lévinas a maga filozófiáját állítja

szembe. Állj meg! – mintha ezt mondaná a rohanó tömegben siető embernek. Állj meg! Hiszen itt van melletted egy másmilyen ember. Találkozz vele! Az ilyen találkozás a legnagyobb élmény. A legfontosabb tapasztalat. Nézz annak a Másmilyennek az arcába, amelyet feléd kínál! Arcával önmagát adja oda neked, sőt – közelebb visz Istenhez.

Lévinas még tovább lép. Ezt mondja: nem elég, hogy csupán találkozz a Másikkal, elfogadd őt, beszédbe elegyedjél vele. Felelősséget is kell vállalnod érte. Lévinas filozófiája kiemeli az egyént, individualizálja, rámutat arra, hogy rajtam kívül létezik valaki Más is, akivel – ha nem veszem a fáradságot, hogy odafigyeljek rá, ha nem óhajtom a találkozást – közönyösen, hűvös érzéketlenséggel, lélektelenül megyünk el egymás mellett. Pedig, mondja Lévinas, annak a Másiknak arca van, s ez az arc könyv, amelybe a jóság van beleírva.

Itt Lévinasnak az a tétele érdekes, amely a különbözőség alapvető jelentőségéről szól – arról, hogy fogadjuk el a Másikat, jóllehet különbözik tőlünk, és hogy éppen ez a különbözőség, ez a másság jelent gazdagságot és értéket, jelent jóságot. Ugyanakkor viszont ez a különbözőség nem akadályoz meg abban, hogy azonosuljak azzal a másmilyen emberrel: „Én valaki Másmilyen vagyok”.

Ha a felvilágosodás azt hirdette, hogy a Mások is ugyanolyan emberek, mint mi, ugyanannak a családnak a tagjai, amelyhez mi is tartozunk, ha később az antropológia a felvilágosodáshoz képest egy lépést előre lépve megmutatta az európaiaknak, hogy annak a más fajú, más hagyományú embernek saját, magasan fejlett társadalmi és lelki kultúrája van, akkor Emmanuel Lévinas még tovább lépett azzal, hogy a Másik dicséretét, fensőbbiségét hirdette, és azt, hogy felelősséget kell érte vállalnunk. Mi több, Lévinas egyenesen azt mondja, hogy az a Másmilyen a mi mesterünk, és közelebb áll Istenhez, mint én. És hogy a Másokhoz fűződő viszonyunknak a Jóság irányába ható mozgásnak kell lennie. Posztuláló, mélyen etikus filozófiával van itt dolgunk, amely odaadást, hősiességet követel, s amely valahol az átlagember hétköznapi tapasztalatainak horizontján túl valósulhat meg. Olyan filozófiával, amelynek legfőbb üzenete a „Ne ölj!” parancsolat.

Lévinas könyveinek olvasása közben két dolog merül fel az emberben:

– az első az, hogy a *Le temps et l'autre* szerzőjének reflexióiban az a Másmilyen mindig egy adott személy, egyéniség. Csakhogy az ember, ha egyedül van, általában „emberibb”, mint ha egy izgatott tömeg, emberi massa tagja. Egyéneként okosabbak, jobbak, kiszámíthatóbbak is vagyunk. Valamely csoport tagjaként ugyanaz a nyugodt, udvarias személy ördöggé válhat;

– a másik megjegyzés arra vonatkozik, hogy Lévinas olyan Másikról beszél, aki ugyanahhoz a fehér fajhoz, ugyanahhoz a nyugati kultúrkörhöz tartozik. Nem tesz említést arról a helyzetről, amikor fehér ember olyan Másikkal találkozik, akiknek más a bőrszínük, mások az isteneik és másmilyen, a fehér ember számára érthetetlen nyelven beszélnek. Mi ilyenkor a teendő? Feltettem ezt a kérdést a Lévinas filozófiájával behatóan foglalkozó neves professzor asszonynak, Barbara Skargának. De hiszen Lévinas filozófiája – válaszolta a professzor asszony – csupán keret, amelyet saját tapasztalatainkkal és megfigyeléseinkkel nekünk magunknak kell kitöltenünk. Lévinas egyfolytában a Másikhoz vezető

utat keresi, ki akar bennünket szakítani az önzés bilincseiből, a közönyből, meg akar óvni az elkülönülés, elzárkózás, önmagunkba fordulás csábításától. Az Én új dimenzióit mutatja fel – nevezetesen azt, hogy az Én nem csupán magányos egyén, hogy az Én egészebe beletartozik a Másik is, s ezáltal újfajta személyiséget, létet alkotnak.

III.

A Másokhoz fűződő viszonyunk következő nagy fordulópontja a XX. század utolsó dekádjához kötődik. Ekkor veszi kezdetét a multikulturális világ ma is érvényes korszaka, amelybe már gazdag tapasztalatokkal felvértezve lépünk:

- a reneszánsz ráirányította az európai gondolkodást a Mások – az Európán kívüli kontinensek más fajú, más vallású embereinek – jelenlétére;

- az antropológiai kutatások nyomán ismereteket szereztünk más társadalmakról és kultúrákról, azok rendkívüli sokszínűségéről, bonyolultságáról és magasrendű értékeiről;

- végül pedig Lévinas filozófiája figyelmünket a Másokra mint egyénre, személyiségre irányítja (az antropológia inkább közösségeket, csoportokat tanulmányozott, írt le), a megismételhetetlen személyről beszél, akit nem elég csupán észrevenni, de élettapasztalatunk részévé is kell tennünk, és felelősséget kell érte vállalnunk.

Új korszakba léptünk, új helyzetben vagyunk tehát. Mi vezetett ennek kialakulásához? Milyen összetevőkből keletkezett? A kérdésre adott minden válasz csupán próbálkozás lehet, minthogy saját jelenünkről van szó, amelyben minden változik, méghozzá olyan iramban, hogy nagyon nehéz bármiféle értelmes és mélyebb gondolatot megfogalmazni. Ez az új korszak, amelyet a tömegtársadalomból a planetáris társadalomba való átmenet időszakának is nevezhetünk, akkor jön létre, amikor egyszerre két jelenség találkozik: egyfelől felgyorsul és világméreteket ölt az elektronika, a kommunikáció forradalma, másfelől felbomlik a hidegháborús világrend.

Ennek következtében bolygónk nyitott térré válik, mindenestre – potenciálisan nyitottá. Úgy vélem, ez hatással lesz az emberiség sorsának további alakulására, legalábbis a következő évtizedekben. Mindenekelőtt is megváltozik a Másokhoz fűződő viszonyunk. Öt évszázadon át Európa uralta a világot. Uralta nemcsak politikai és gazdasági téren, hanem – kulturális szempontból is. Ráerőszakolta a Másokra a maga vallását, meghatározta a törvényeket, az értékrendet, a viselkedési normákat, a nyelvhasználatot. Viszonyunk a Másokkal mindig aszimmetrikus, a mi oldalunkról nézve állandóan fensőbbeséges, ellentmondást nem tűrő, atyáskodó volt. Az egyenlőtlen, igazságtalan berendezkedésnek ez a hosszú, öt évszázados fennállása a résztvevők között számos megszilárdult szokást alakított ki.

A XX. század közepe táján azonban kezd felbomlani a gyarmati rendszer, a világ lakosságának kétharmada, legalábbis névlegesen, elnyeri a szabad állampolgár státusát. Újra gyökereikhez nyúlnak, felélesztik kultúráikat. Egyre büszkébben hangsúlyozzák kultúrájuk jelentőségét, s merítenek belőle erőt. A még

mindig a maga eurocentrizmusába zárkózott, megkövesedett Európa mintha nem venné észre – vagy nem akarná észrevenni –, hogy bolygónkon egyre növekszik a különféle Európán kívüli civilizációk súlya, tetteje, életképessége, hogy ezek egyre hangosabban, egyre határozottabban követelnek maguknak helyet a világ asztalánál. Európa most nagy kihívással néz szembe. Meg kell találnia a maga új helyét ennél az asztalnál; többé már sosem fog ott helyet foglalni kizárólagos alapon, teljes biztonságban, egyeduralkodóként, mint hajdanán.

És ekkor ér véget a bolygónkat két szembenálló blokkra osztó hidegháború, új világ van születőben, minden addiginál mozgékonyabb és nyitottabb világ.

Két tényező különösen kedvez ennek a mozgékonyaságnak és szabadságnak. Az első a demokrácia szellemének reneszánsza, amely a múlt század végén köszöntött be. Véget ér a katonai puccsok és katonai rezsimek kora, a diktátorok, az egypártrendszer, a gazdasági egyeduralkodó, a cenzúra, a szögesdróttal körülvett határok kora. A demokrácia divatba jön, senki sem lép fel ellene, még a legantidemokratikusabb pártok nevében is ott díszel a demokratikus jelző.

Ez a demokráciabarát légkör nagyon kedvez az emberek mozgékonyaságának. A világot a történelemben még sosem ismert mértékig jellemzi a mozgás. A legkülönfélébb fajú és kultúrájú emberek találkoznak egymással egyre népesebb bolygónk minden pontján. Míg korábban, hagyományosan, a Mások alatt egyszerűen a nem európai embereket értettük, addig most ez a viszony a legkülönfélébb és legsokoldalúbb, végtelenül sok lehetőséget hordozó, minden fajra és kultúrára kiterjedő kapcsolatokká bővült: a kínai számára a malájok és a hinduk jelentik a Másokat, az arabok számára a latinok és a kongóiak – a kombinációk száma végtelen. Megszületett egy új Másmilyen: az a nem európai, aki egy másik nem európai számára a Másmilyent jelenti. A világot járva az utóbbi években mind gyakrabban és mind egyértelműbben tapasztalom, hogyan fejlődnek a viszonyok, a kapcsolódások, a kölcsönös cserék az afrikai és ázsiai vagy az indonéziai és a karibi emberek között, akik sosem jártak Európában, nem sokat tudnak róla, de nem is érdeklődnek iránta.

Ennek a napjainkra jellemző bolygó méretű migrációs láznak több összetevője van; említsünk most ezek közül csak kettőt:

– az első a napjainkban is zajló elektronikai forradalom, és ami ezzel együtt jár: a közlekedés, a szállítás, a hírközlés stb. elképesztő fejlődése. Az emberiség a lassú vízi útról áttért a légi közlekedésre, ami jelentősen lerövidíti a közlekedésre szánt időt, növeli az emberek mobilitását, tágítja kapcsolatait a Másokkal;

– a másik tényező a világban meglévő egyenlőtlenségek mélyülése, mindennek előtt pedig az, hogy az emberekben egyre inkább tudatosul ez az egyenlőtlenség. Korunkban a szegényebbek nem konfrontációval próbálják csökkenteni, kiegyenlíteni ezeket a különbségeket, hanem úgy, hogy bevándorolnak, áttelepülnek a tehetősebb régiókba és országokba.

Ebben a valóságban rohamosan növekszik az emberek közötti találkozások, kapcsolatok száma, márpedig ezek alakulása, minősége, a Másokhoz – az egyre nagyobb létszámú és egyre különbözőbb Másokhoz – fűződő viszonyunk fogja meghatározni világunk légkörét. Ahogyan az élet egyéb területein, úgy itt is minden egyfajta hálózati struktúrát – változó és dinamikus, állandó viszonyítási pon-

toktól megfosztott formát – kezd öltetni. Egyre több benne az olyan ember, akinek gondot jelent az önmeghatározás, társadalmi vagy kulturális hovatartozásának megfogalmazása. Az ilyen ember elveszettnek érzi magát, egyre nyitottabbá válik a nacionalista, rasszista sugalmazásokra, arra, hogy a Másokban veszélyt, ellen-séget, saját kínzó frusztráltságának és félelmeinek okozóit lássa.

A Másokkal folytatott párbeszéd sosem volt és nem is lesz könnyű, különösen napjainkban, amikor körülöttünk minden olyan hatalmas, nehezen felfogható és ellenőrizhető méreteket ölt, minden olyan bonyolulttá válik, s amikor különböző erők buzgólkodnak azon, hogy ezt a párbeszédet megnehezítsék, sőt alkalmasint megakadályozzák. Ám az ilyen közvetlenül politikai, ideológiai vagy gazdasági motivációjú érdekek és célok mellett léteznek más, alapvető, érdemi kérdéseket érintő gondok is.

Ezek egyikére mutat rá Sapir-Whorfnek az úgynevezett nyelvi relativizmusra vonatkozó hipotézise. Ennek, nagyon lerövidítve, az a lényege, hogy a gondolat nyelvi bázison jön létre, mivel pedig különféle nyelveken beszélünk, mindannyian saját, önálló, másokétól eltérő világgépet alakítunk ki magunknak. Ezek a világgépek nem illeszkednek egymáshoz, nem behelyettesíthetőek. Ezért aztán a párbeszéd – bár nem lehetetlen – komoly erőfeszítést, türelmes toleranciát, egymás megértésének szándékát követeli meg a felektől. Ahhoz, hogy pozitív légkört teremtsünk a párbeszédhez, tudatában kell lennünk annak, hogy a Mások, akikkel párbeszédet folytatunk, olyan valakik, akik ugyanabban az adott pillanatban másként, tőlünk eltérő módon látják és értik a világot.

A Mi – Ők, Többiek, Mások viszonyra jellemző következő probléma az, hogy minden civilizációban van hajlam a narcizmusra, s minél erősebb egy adott civilizáció, annál inkább jellemzi ez a hajlam. A narcizmus miatt aztán az adott civilizáció konfliktusba keveredik másokkal, felszabadul benne az arrogancia, a hatalomvágy. Ehhez pedig mindig a Mások megvetése társul. Az ősi Kínában ez az arrogancia finomabb formában jelentkezett – a kínaiak szánakozva tekintettek mindenkire, aki nem kínainak született. Ezt a narcizmust a civilizációk a legkülönbözőbb retorikával palástolták és palástolják – leggyakrabban a kiválasztott nép vagy a megváltásra kijelölt nép szólamával, esetleg a kettő összekapcsolásával.

A következő gond az, hogy reflexszerűen ambivalens módon közelítünk a Másokhoz. Egyfelől minden embernek szüksége van a másik emberre, keresi azt, tudja, hogy nem élhet a Többiek nélkül, ugyanakkor az első találkozáskor bevezető reflexként jelentkezik benne a bizalmatlanság, a bizonytalanság, a félelem. Márpedig ezek olyan érzések és érzelmi állapotok, amelyek ellenállnak minden letörési, semlegesítési kísérletnek.

Ugyanakkor a kultúra, mi több, maga az ember is a Másokkal létesített kapcsolatban alakul (ezért függ annyira minden ennek a kapcsolatnak a minőségétől). Simmel szerint az emberi individuum a Másokkal való viszonyának, kapcsolódásának folyamatában jön létre. Ugyanezt mondja Sapir is, aki szerint a kultúra történéseinek igazi helye az emberek közötti interakció. Az a Másmilyen, ismételjük meg még egyszer, tükör, amelyben megnézem magam, amely tudatosítja bennem, hogy ki is vagyok. Amikor a hazámban éltem, nem tudatosodott bennem, hogy fehér ember vagyok, és hogy ennek bármiféle jelentősége lehet sor-

som alakulása szempontjából. Amikor azonban Afrikába kerültem, rögtön tudatosította ezt bennem az ottani fekete lakosok látványa. Ennek révén fedeztem fel saját bőrszínemet, amely magamnak egyébként soha eszembe sem jutott volna. Azok a másfajta emberek új színben láttatják velem saját történelmemet. Amikor a náci koncentrációs táborokról vagy a szovjet légerekről hallanak, csodálkoznak, hogy a fehér ember ilyen kegyetlen a másik fehér emberrel szemben. Miért gyűlölik annyira egymást a fehér emberek, hogy milliószámra gyilkolják egymást? – kérdezik. A feketék szemében a XX. században a fehér faj öngyilkosságot hajtott végre. Ez bátorította fel őket arra, hogy harcba szálljanak a gyarmatosítókkal.

Számos nehézség, kérdőjel, sőt rejtély található még a Másokkal történő találkozásunk útján. Globalizálódó bolygónkon azonban elkerülhetetlen ez a találkozás, ez az együttélés. Sokkultúrájú, multikulturális világban élünk ugyanis. Nem mintha manapság több kultúra létezne, mint régen (valójában csökken a számuk). Hérodotosz már két és fél ezer évvel ezelőtt százával emleget könyvében törzseket, hiedelmeket, nyelveket, amelyekkel ő maga találkozott, vagy hallott róluk. S mindezt természetes módon emlegeti, mint ősidők óta létező állapotot. Később, a következő évszázadokban, más utazók és kereskedők tucatjait kápráztatja el az útjuk során megismert népek és kultúrák mindig gazdag panorámája.

Napjainkban az jelenti az újdonságot, hogy sokkal inkább tudatában vagyunk ezen kultúrák jelenlétének, súlyának, sokaságának s annak, hogy joguk van a létezéshez, az önálló identitáshoz. S mindez egybeesett a közlekedésben és a távközlésben zajló nagy forradalommal, amely lehetővé tette e kultúrák sokoldalú találkozását, sokszólamú és többirányú párbeszédét, bizonyos helyzetekben pedig – a vitát és a konfliktust. S történik mindez egy minden korábbinál demokratizálódottabb világban, ami lehetővé teszi, hogy azok a Mások is hallassák hangjukat, még ha azt a hangot nem is akarja mindenki meghallani.

A világ multikulturalitásának tudomásulvétele természetesen előrelépést jelent, mert kedvező légkört teremt ahhoz, hogy a tegnap még elnyomott és megalázott kultúrák is szóhoz jussanak, ám olyan előrelépés ez, amely kétféle veszélyt is rejt magában:

– először is – a frissen felszabadult kultúrák hatalmas energiáját és becsvágyát a nacionalizmus és a rasszizmus felhasználhatja a Mások ellen indítandó háborúhoz;

– másodsor – a saját kultúra fejlesztésének jelszavát fel lehet használni az etnocentrizmus, a xenofóbia, a Másokkal szemben táplált ellenségesség szítására. A kultúrák önálló fejlődésének elméletében, a sérthetetlen egyediséghez való joguk elismerésében – márpedig így értelmezik a multikulturalitás alapelvét – ott rejtőzhet az elszigetelés szándéka, a csere szükségességének és hasznosságának tagadása, a Másmilyenekkel szemben táplált arrogancia és iszony.

Ahhoz, hogy részt vegyünk a multikulturális világban, erős és érett identitástudat szükségeltetik. De hogyan lehet ezt megállapítani és megerősíteni? Európában jelképekkel tesszük, úgy, hogy azonosulunk például a nemzeti lobogóval és himnusszal. Az afrikai hagyományban, amelyben az önazonosságot a klánhoz, a törzshöz kapcsoló vérségi kötelékek alapján határozták meg, ha két afrikai útközben találkozott, előbb hosszasan faggatták egymást, hogy kiderül-

jön számukra, milyen törzsből származik a másik, s hogy törzseik közt jó-e vagy rossz-e a viszony. Az ilyen kérdésektől függhetett ugyanis egy-egy találkozás milyensége és eredménye.

Az önazonosság megállapítása, amely többek között a Másokhoz fűződő viszonyunk meghatározásán keresztül történik, az utóbbi évtizedekben sok szempontból komplikálódik, néha pedig egyenesen lehetetlennek látszik. Ennek oka a hagyományos kulturális kötelek meggyengülése, amelyet a falusi lakosság városokba vándorlása vált ki, amely városokban új, ilyen méreteken eddig ismeretlen identitásfajta kezd kialakulni – a hibrid önazonosság. A XX. század elején a parasztság a világ lakosságának 95 százalékát tette ki, manapság már csak a felét, és ez az osztály általában véve is fokozatosan megszűnik létezni. Pedig ez az osztály volt a hagyományok leghűségesebb letéteményese, az önazonosság őrzője.

Vagyis multikulturális világban élünk; az a Másilyen valaki más lesz, mint aki tegnap volt, de hogy pontosan milyen lesz, az vitatott kérdés, s lehet, hogy ez a vita nem ér véget egyhamar.

És Európának a Másokhoz fűződő viszonya hogyan alakult a történelem során?

Azok a nem európai Mások többször is megpróbálkoznak Európa leigázásával, ám ez mindig csak részben sikerül nekik. Így volt ez a perzsákkal, aztán az arabokkal, végül a mongolokkal (a napjainkban zajló viták fényében nem tudni, hogy a török hódításokat a Másilyenek agressziójaként, vagy Európán belüli konfliktusként kezeljük-e?).

Az Európa által indított hódítások ezzel szemben jóval gyakoribbak, a hódítók szempontjából sokkal eredményesebbek és sokkal véresebbek. Elég megemlíteni csupán Nagy Sándor keleti invázióját, néhány kereszties hadjáratot, a spanyol konkvisztádorok amerikai népiertását, a rabszolga-kereskedők háromszáz éven át tartó afrikai tobzódását, Anglia, Franciaország, Hollandia stb. Európán kívüli kontinensekre irányuló gyarmatosító terjeszkedését.

A mérleg tehát tragikus, és bár pesszimizmusra ad okot, nem engedhetjük, hogy kedvünket szegje. Ellenkezőleg, nagyon lényeges dolog, hogy – először is, állandóan tartsuk számon a Másilyen embereket, beszéljünk róluk, mert manapság fontos szerepet játszanak a világ színpadán, – másodszer pedig, bár nehezen bizonyítható, hogy a történelem az élet tanítómestere, nem feledkezhetünk meg arról, milyen szerencsétlenül alakult a Másokhoz fűződő viszonyunk, mert miként a rossz gyermekkor egész későbbi életünkre rányomja bélyegét, úgy a rossz történelmi emlékezet is hatással van a társadalmak közötti viszonyok későbbi alakulására.

Korábban említést tettem olyan korszakokról, amelyekben az európai gondolkodás a Mások iránti megértés hídjainak építésére törekedett. Az, hogy hivatkozunk ezekre a törekvésekre, hogy folytassuk azokat, nem csupán erkölcsi kötelesség, hanem korunk égetően fontos feladata is egy olyan világban, amelyben minden olyan törekeny, és amelyben annyi a demagógia, a megtévesztés, a fanatizmus és a rossz szándék.

Fordította: Szenyán Erzsébet

Füzi László

A szemtanú

Emlékezés Ryszard Kapuścińskira

Amikor elterveztem, hogy a tervbe vett *Utazás a huszadik század körül* című tanulmányciklusom egyik alakja Ryszard Kapuściński lesz, nem gondoltam, nem gondolhattam, hogy az írásból emlékező írás lesz, s hogy nem azt fogom kutatni, hogy mi jellemzi Kapuściński írói világát, hanem azt, hogy mi jellemezte... Akkor, amikor a tervbe vett íráson gondolkodtam, tisztáztam magamban, hogy az utazás címben szereplő motívuma nem Kapuścińskitól ered, utazásaimra, az övéhez természetesen nem hasonlítható utazásaimra nem Kapuściński írásait vittem magammal, sokkal inkább Cs. Szabó Lászlóét és Márai Sándorét, utazóként, noha az egész világot beutazta, Kapuściński nekem nem tájakról, városokról, országokról beszélt, számomra a legtöbbet a huszadik századról mondta. A század második felének talán a legfontosabb tanúja volt, tudósítói léte a világ számos fontos történéseinek, s még inkább folyamatának szemtanújává avatta, s mivel tapasztalatait-megfigyeléseit feljegyzéseinek hosszú folyamában általánosította, a század egyik legfontosabb, a konkrétság és az általánosság között vibráló feljegyzéssorozatot, naplóját hagyta ránk. Feljegyzéssorozatot, naplót mondok, mondanom kellett volna műveket is, riportokat, de úgy látom, hogy Kapuściński minden munkáját, legyen az napló, riport vagy „regény”, a személyes szabad beszéd jellemezte, s minden írásával egyetlen célt szolgált, azt, hogy legalább a maga számára tisztázza a szeme előtt lezajló történés jelentőségét, s azt a huszadik század már ismert vagy éppen csak felsejlő folyamataihoz kapcsolja. Egyszándékú író volt, minden művével-írással ugyanazt a célt akarta megvalósítani, jobban akarta érteni a világot...

De előbb az emlékekről. Ryszard Kapuścińskit ezer szál kötötte Magyarországhoz és a magyar irodalomhoz, Kovács István, a kitűnő költő és történész, polonista, később varsói, majd krakkói főkonzul, egész kötetet kitevő interjú-sorozatot (Kovács István: *Világok töréspontján – Beszélgetések Ryszard Kapuścińskival*, Rejtjel Kiadó, 1998) készített vele, ennek a kötetnek a bevezetőjében mondta el Kapuściński, hogy anyai nagynénje a második világháború alatt a balatonboglári lengyel menekülttábor lakója volt, talán ez a mozzanat, talán a hagyományos magyar-lengyel barátság tette fogékonnyá a magyar kultúra iránt, olvasta *A Pál utcai fiúkat*, gyermekként Nemecek Ernő szeretett volna lenni, olvasója volt az 1975-ben lengyelül megjelent *Magyar költészeti antológiának*, ebből, vagy más köte-

tekből ismerte Berzsenyi Dániel, Arany János, Vörösmarty Mihály, Babits Mihály, Illyés Gyula, Kassák Lajos, Weöres Sándor, Nagy László, Csoóri Sándor verseit, Déry Tibor, Nádas Péter írásait, később is személyes kapcsolat fűzte a rendszerváltásban részt vevő magyar írókhoz, ismerte Bibó István gondolkodását, történelmi példáját, s hallatlanul pontosan érzékelte a magyar szellemi élet rezdüléseit, belső viszonyait. Folyóiratunkhoz, a *Forráshoz* is Kovács István kapcsolta Ryszard Kapuściński. Első találkozásunkra 1984 tavaszán Lakiteleken került sor, Lezsák Sándor szervezésében több száz érdeklődő előtt beszélgetett vele Kovács István. Akkor már olvasható volt magyarul *A császár* című könyve. Számomra akkor úgy tűnt, hogy a hatalom, a politikai hatalom természetrajza érdekli, talán ezért is kérdeztem meg tőle, miért van az, hogy mindig távoli császárokról és sahookról, uralkodókról ír, s nem, mondjuk, Lengyelországról. Ezt válaszolta: „*Nekem minden sorom Lengyelországgal foglalkozik.*” Akkori önmagamnak tetszett ez a válasz, mert politizáló válaszként értelmezhettem, úgy, hogy a cenzúra miatt Kapuściński messziről – értsd: távolról – közelíti meg a lengyel világot, s a hatalmat úgy írja le, hogy ebbe a leírásba beleláthassuk a szocialista császárok és cárok hatalmi mániáit is. Mindaz azonban, ami azóta megjelent tőle, jól mutatja, hogy valójában nem a hatalom gyakorlásának módja foglalkoztatta, pedig igazán kedvét lelte ennek leírásában, hanem a társadalom és a hatalom, mondhatom Canettire visszautalva, a tömeg és a hatalom kapcsolata. Nem azért nem írt Lengyelországról, Gomulkáról, Gierekről – most már teljesen mindegy, hogy kik voltak akkor hatalmon –, mert nem lehetett írni róluk, s nem is csak azért, mert a „négus”, az etióp császár a hatalommal való visszaélésnek még szocialista partnereinél is extrémebb példáit mutatta meg, hanem azért, mert a tömeg és a hatalom kapcsolata a legpontosabban itt, ezekben a sok esetben a miénknél leegyszerűsítettebben működő társadalmakban mutatkozott meg.

Kovács István első Kapuścińskival készített – egyébként a lakiteleki beszélgetésre visszanyúló – interjúja a *Forrásban* jelent meg, ebben a jeles szerző bemutatatta magának a *Forrást*, mert a régi *Mozgó Világ* betiltása után az új szerkesztőség az engedélye nélkül közölte magyarul megjelenő könyvének egyik részletét, s ezzel kezdetét vette a *Forrás* és Ryszard Kapuściński számunkra annyira fontos kapcsolata. Kovács István közvetítői és Szenyán Erzsébet műfordítói munkájának köszönhetően kilenc könyvét közölhettük folytatásokban, a *Lapidárium* öt kötetét, *A birodalom* című kötetet, az *Ébent*, az *Egy riporter önarcképe* című, interjúkból-interjúrészletekből összeálló kollázst, aztán pedig az *Utazások Hérodotossszal* című kötetet. Különösen szerettem azt az időszakot, amelyikben Sándor Iván „rendszerváltó” esszéit és a *Lapidárium* éppen adott kötetét közölhettük: a két sorozat egymással is beszélgetett. Aligha tévedek, ha azt mondom, hogy Ryszard Kapuściński a *Forrás* legnagyobb terjedelemben közölt szerzője volt. S hogy fontos volt ez a kapcsolat, azt az olvasók, a kritika mellett a szerző is visszaigazolta. Egyik interjújában mondta: „*A napokban jelent meg egy új könyvem. Címe: Lapidárium. Ez magyarul a kecskeméti Forrás hasábjain látott először napvilágot. Vagyis előbb magyarul, mint lengyelül.*” Kecskeméti látogatására 1993. június 4-én került sor, az akkori könyvhétre megjelent, az oroszországi tapasztalatairól szóló könyvét mutattuk be – itt a szerkesztőségben emlékezünk a látogatás

minden mozzanatra. Amint a szerkesztőségbe belépett, azonnal mondta: *Tóth Menyhért-képeket szeretnék látni, s a Cifrapalotában, merthogy ott került sor a könyvbemutatóra, miután megnéztük a Tóth Menyhért-kiállítást, mondandóját a következőkkel kezdte: „Életem nagy szerencséjének tartom, hogy abban a galériában beszélhetek, ahol Tóth Menyhért képeit őrzik. Mikor a szibériai hómezőket jártam – ezzel a bemutatandó könyvre is utalt –, mindig a Tóth Menyhért festette fehérek jutottak eszembe.”* Ne szerénykedjünk: a bemutatkozáskor azt is megemlítette, hogy a világ bármely pontján kerül is sor könyvbemutatójára, szerzői estjére, el szokta mondani, hogy a *Forrás* tiszteletbeli szerkesztőségi tagjának tekinti magát. (Hadd tegyem hozzá ezekhez a szavakhoz, annak tekintettük mi is, s nem csak az írásai miatt, a személyes beszélgetés során ugyanis olyan összhang teremtődött közöttünk, mintha ezer éve ismertük volna egymást.) Az estet követő vacsorán számos lengyel és magyar irodalmi, szerkesztőségi történet hangzott el, akkor úgy éreztem, hogy Közép-Európa mégiscsak létezik. (Az a Közép-Európa, amelyik már felolvadt, eltűnt, s csak a legnagyobbak ösztöneiből támadt fel időről időre, ahogy Josef Kroutvor írta Hrabal és Kundera kapcsán: *„...hiába törölték el a politika térképéről, továbbra is létezik mint kulturális, civilizációs és szellemi közösség, és ebben a minőségében a Nyugat sajátos részét képezi”*.) A hatalmas lendületű beszélgetés-folyamat Szenyán Erzsébet fordította – oda és vissza. Köszönet érte, ahogy műfordításaiért is...

***

Írásaiban, interjúiban Ryszard Kapuściński mintha igyekezett volna leegyszerűsíteni a maga utazói, tudósítói mivoltát. *„Először 1956-ban indultam el végtelennek tetsző hosszú utamra... – mondta Kovács Istvánnak. – Összesen közel harminc évet töltöttem külföldön, s életem másfél évtizedét a harmadik világ országaiban. A harminc év utazgatás egyben napi robotot is jelentett... Mert mindent összevetve, nem különösebben irigylésre méltó a sajtótudósító sorsa”,* ezt követően arról beszélt, hogy azok a tények, amelyekről tudósítania kellett, az *„égvilágon semmit, semmiféle lényeges és valóságos tudnivalót nem közölnek a világról.”* A valódi tényeket ezek helyett a tények helyett kezdte keresni, így azt is mondhatnánk, hogy írói munkássága a tudósítói lét ellenére bontakozott ki. Másutt arról beszélt, hogy utazásaiból csak a határ átlépése foglalkoztatta, a határ, tudjuk jól, szimbolikus tér, a kiteljesedés és a sajátosság megmutatkozásának tere. Nem tudom megállni, hogy ennek kapcsán ne idézzem Andrzej Stasiukot, aki szerint egy-egy térség a határokon mutatja meg valódi énjét, Kelet-Európa énje pedig a pusztulásban teljesedik ki: *Az én Európám szíve a határterületek pusztulásában dobog – mondta, s hozzátette: „Egy icike-picikét sem Bécsben. Aki másképp gondolja, közönséges hülye. Sem Budapesten. Pláne Krakkóban. Mind a transzplantáció elvetélt kísérlete. Ráncfelvarrás, a tükrözése valaminek, ami valahol máshol van.”* Nem áll távol ettől Bodor Ádám szemlélete sem. *„Kelet-Európa reménytelen szegénysége, igénytelensége, mint valami lepedék, lassanként bevonja a történelmi tájat, alóla már alig-alig villannak elő annak tiszteletre méltó relikviái. Pontosan nem tudjuk, ott most mi történik, azt még kevésbé, hogy mi fog történni, a hely természetéből, erőinek mozgásirányából legfőbb sejtteni lehet, ahogy a részvétlenség és közöny lomha, körkörös áramlásában, mint lassú örvény-*

ben, fokozatosan elmerülnek otthoni létünk emlékei.” Nos, ahogyan Andrzej Stasiuk és Bodor Ádám, úgy kereste a maga könyörtelen látásával a vegetatív létezés helyi törvényeit Ryszard Kapuściński.

Az utazás mitizálásának ellenszereként megmutatkozó leegyszerűsítésben természetesen nem volt igaza Kapuścińskinak, mert hát a sokat emlegetett és most a nekrológokban is megfogalmazott életrajzi tényeket, azt, hogy huszonzét forradalmat és tizenkét háborús frontot látott közről, ezekről tudósított, hogy négyszer állt kivégzőosztag előtt, s hogy tekintetével fegyverezte le az elfogóit vagy a kivégzésére kirendeltek – nem lehet elfeledni, ahogy azt sem, hogy életművének megkerülhetetlen darabjait alkotják a politikai jellegű könyvek, így *A császár*, *A sahinsah* vagy *Futballháború* írásai, vagy éppenséggel *A Birodalom*. Am mindezek mellett létezik a mélyebb igazság is, az, hogy Kapuścińskit a jelenségek politikai megközelítése soha nem elégítette ki, mindig a történelmi és társadalmi elemzés érdekelte, ehhez viszont az általa látott, tudósítóként bemutatott világ valóban „csak” a példatárat biztosította. Az már az ő személyes érdeme volt, hogy olyan közel hajolt a megismert világhoz, amennyire csak lehetett. Ha valamilyen hasznát vette annak, hogy tudósítóként megismerte a világot Varsótól Új-Delhiig és Mexikóig, aztán Addisz-Abebaig és Teheránig, a legkülönbözőbb afrikai városokig, meg Vorkutáig, akkor az az, hogy érzékelte a világot a maga szinkronitálásában, tudta, hogyan kezdődik a reggel a világ különböző pontjain, s azt is tudta, hogy az adott pillanatban a világ legkülönbözőbb pontjain mi történik. Talán az egyik legszebb feljegyzése született erről, idézem, a maga teljes terjedelmében:

„Megírni »A világ egy napja« történetét:
– hogyan jön fel a nap Tibet fölött, a Szahara fölött, Firenze és Lima fölött,
– hogyan ébrednek a gyerekek, hogyan ébrednek a nők,
– hogyan ébrednek a munkások,
– hogyan ébrednek a harcosok,
– hogyan terjeng a kávé, a tea, a tojásrántotta illata, a frissen levágott tyúk vérének illata, a kasawa illata,
– hogyan mennek munkába a parasztok,
– hogyan indulnak el az öszvérek,
– hogyan indulnak el a vonatok,
– a harckocsik,
– hogyan fognak hozzá a folyóparton álló asszonyok a mosáshoz,
– aztán dél lesz, és az élet megáll (a trópusokon – Csádban, Maliban, az Atacanta sivatagban, a Gobi sivatagban, a Karakumban stb.),
– hogyan faragják a fát, hogyan formázzák az agyagot, hogyan vésik a követ,
– hogyan domborítják a fémet, hogyan csiszolják a gyémántot,
– hogyan őrlik a maniókát, kapálják a krumplit, hogyan irányítják a hajót és vezetik a repülőgépet,
– hogyan van tele minden gépek zajával,
– aztán a munka elcsendesülése, hazatérés a munkából,
– hogyan kezd minden mozgás lanyhulni,
– közeledik a napnyugta,

– este van,
 – hogyan gyúlnak ki a tüzek, a fények az ablakokban, az utcai lámpák, a neonok, hogyan kezd világítani a szentjánosbogár potroha, a boa szeme,
 – hogyan lángol a szavanna, hogyan lángol a falu, a város légitámadás után,
 – hogyan nyílnak meg a poklok kapui Csernobilban,
 – hogyan ülünk le vacsorázni, hogyan nézzük a tévét,
 – hogyan akar (nem akar) aludni a kisgyermek (csöppség, poronty, csemete),
 – de többnyire általános, lassú elszenderedés,
 – előtte testek közeledése,
 – hogyan hallani ezt,
 – suttogások, hangok, kiáltások, ordítások (nyelvek, tónusok, hangzások, hanglejtések, b-mollok és C-dúrok teljes bábeli zűrzavara),
 – lassú elmerülés a sötétségbe, az éjszakába,
 – az álmatlanság gyötrelmeibe, a lidércnyomásokba és rémképekbe vagy a harsány horkolásba, öntudatlanságba, álomba,
 – hogyan zuhan a föld a nemlétebe, és hogyan tér vissza onnan néhány óra múlva, pirkadatkor.”

Szép ez a leírás, szép, mint amilyen egy vers tud lenni, ugyanakkor rövid, szentenciázó feljegyzése is született erről: „A helyi idő elmélete. Az idő különféle sebességgel halad, attól függően, hogy milyen kultúra vesz bennünket körül. Az a tény, hogy valamikor különféle időmértékek léteztek, azt bizonyítja, hogy az emberek különbséget tudtak tenni köztük, alkalmazni tudták őket a helyi földrajzi és életkörülményekhez. Aki élt már sivatagi nomádok vagy Amazonas-vidéki indiánok közt, tudja, hogy a mi óránk ott értelmét veszti, fölöslegessé válik. Fölsleges szerkezetű, élettől elszakított absztrakcióvá.” A világot érzekelte, a világban pedig az életet, legtöbb esetben a vegetatív életet, és éppen utazásai révén biztosította a maga számára ezt a tapasztalatot. „Az utazás mint inspirációs forrás, mint téma és mint alkotás: Marco Polo, Goethe, Twain és sokan, sokan mások – írta egyik feljegyzésében. – Az utazásra meg kell érni – az utazás több, mint helyváltoztatás, több, mint turisztika (a turisztika fejlődése, miként minden érték tömegessé tétele, tulajdonképpen banalizálta, vulgarizálta az utazás szentségét). Az utazás a világ gyümölcsöző átélése, a világ titkainak és igazságainak elmélyítése, az általa fölvetett kérdésekre adandó felelet keresése. Az így értelmezett utazás – reflexió, filozofálás.” Íróként ezekből a tapasztalatokból nyitott a maga számára tereket – ahogyan más utazásokból, kényszerűségből Márai Sándor a maga naplóiban, naplófolyamában. Könyvei, legyen szó a *Lapidárium* kötetéről vagy a szó szoros értelmében vett riportkönyvekről, az így értelmezett utazás feljegyzéseit, naplójegyzeteit, fragmentumait tartalmazzák. S ha így szemléljük Kapuściński írásait, akkor észre kell vennünk, hogy Márai *Naplója* és az ő *Lapidáriuma* – kőtár-irodalma, ahogy Kiss Gy. Csaba mondta – között mély rokonság van. Ugyanaz a személyes szabad beszéd, a személyes tapasztalat példává emelése mutatkozik meg mindkét aforisztikus feljegyzéssorozatban. Márai a minőségi életérzést kereste, Kapuściński a huszadik század jellemzőit, példák ezer és ezer során át – s mindkét feljegyzéssorozat mögött ott húzódik a huszadik század, az, hogy mekkora teret adott ez a század az embernek. Ha mást nem, csak a két személyes napló szerkezetét nézzük, akkor is a vállalkozások rokonsága mutatkozik meg.

Mindkét író a végső, a pontos megfogalmazásra törekedett, a jelenség legpontosabb leírására és megmutatására, hogy aztán újabb időpillanatokban mindketten újra és újra nekifussanak a megélt vagy meglátott jelenségek leírásának. Mindez azt is mutatja, hogy Kapuściński számára is az élet volt a legfőbb mérce, mindig az élet törvényeit szerette volna végső formába önteni, ezért is vágott bele a mindig újabb utazásokba, és ezért is kezdte szinte mindig előlről – gondolatilag előlről, azaz a kiindulóponttól az újabb és újabb feljegyzéseit.

Ryszard Kapuściński írásaiban a szegénység és a tömeg tereit mutatta be. *„A nyomor demoralizál. Ha a társadalom egyharmada nyomorban él, akkor az egész társadalom demoralizált”* – írta a *Lapidárium* első feljegyzései között. Ezt a Mexikóban rögzített feljegyzést 1982-ben Varsóban így egészítette ki: *„Kétféle szegénység létezik: az anyagi szegénység és az igények szegénysége. A hatalom számára mindkettő kényelmes. Az első azért, mert a nélkülözés legyengíti az embert, nyomasztóan hat rá, mélyíti kisebbségi érzését; a második azért, mert az, akinek az igényei szegényesek, nem is tudja, hogy vannak olyan dolgok, amelyeket követelhetne, amelyekért küzdhetne, harcolhatna.”* A szegényedés és a gazdagodás küzdelmében jelenik meg a barbárság vagy az újbarbárság: *„A barbárság fokozatai: először azokat pusztítják el, akik értékeket hoznak létre. Aztán elpusztítják azokat is, akik tudják, hogy mi az érték, s tudják azt is, hogy akiket előttük pusztítottak el, éppen azok hozták létre az értékeket. A valódi barbárság akkor kezdődik, amikor már senki sem tudja megítélni, hogy az, amit csinál, barbárság.”*

Azzal, hogy Kapuściński tömegről, a nyomorról, a barbárságról írt, természetesen írók, gondolkodók hosszú sorába lépett be. Ortega y Gasset nevét maga is említi – éppúgy, mint Márai Sándor –, Elias Canetti nevéhez pedig a tömeg jelenségének hasonló megközelítése kapcsolta az övét. Canetti a húszas évek közepétől-végétől kezdett el foglalkozni a tömeggel és a hatalommal, a kettő kapcsolatával, a tömegtársadalom működésével. Azt hihetnénk, hogy írása – az 1960-ban lezárt *Tömeg és hatalom*, magyarul csak 1991-ben jelenhetett meg – hatalmas történeti esszé vagy politikai vitairat. A tömeget a tűzzel kapcsolta össze, annak segítségével írta le: *„A tűz mindenütt ugyanolyan, a tűz száguldva terjed, ragályos és csillapíthatatlanul mohó; a tűz mindenütt támadhat, nagy hirtelen; a tűz sokszoros, a tűz pusztító, a tűznek egyetlen ellensége van; a tűz kialszik; a tűz olyan, mintha élne, és eszerint bánunk vele. Mindezek a tulajdonságok a tömeg tulajdonságai, attribútumait nemigen foglalhatnánk össze pontosabban.”* Példáit az emberiség korai történetéből hozta, huszadik századi példákat meg sem említett, miközben mindvégig erről a századról beszélt. Csupán a zárszóban lépett ki választott szerepéből, s itt a termelést, a termelés mellett pedig szükségyszerűen fogyasztást jelölte meg a század legsajátosabb jelenségeként. *„A növekvő termelésből következőleg több ember szükséges – mondta. – Úgy tetszik, hogy minél több a termék, annál több fogyasztó kell. Ha az árueladás magának való és teljesen öntörvényű volna, egyszerre célozná azt, hogy minden vevőnek megnyerhető embert, tehát voltaképpen minden embert megnyerjen... Amivel, persze, még nem lenne minden megoldva, mert ha minden vevő meg lenne nyerve, és mind vásárolt volna már, a termelés még mindig növekedni akarna. A második és mélyebb törekevés aztán az lenne, hogy az emberek száma növekedjék. A termelésnek több ember kell: tárgyakat gyarapítva-sokasítva visszanyúl az ősi értelmű gyarapítás-hoz-sokasításához, magának az embernek a sokasodásához.”* Canetti az őstípusokig

ment vissza, s szinte az olvasójára bízta, hogy az őstípusokban meglássa a mára kialakult változatokat, Kapuściński a kialakult változatokat, a tömegtársadalom uralomra jutott jelenségeit írta le úgy, hogy mögöttük felsejlenek a valamikori őstípusok. Canettihoz hasonlóan Kapuściński is adattárat adott, mintegy leltárt készített a legfontosabb szellemi jelenségekről. Emlékszem, már akkor, amikor a *Lapidárium* második részének kéziratát olvastam, kiírtam magamnak a szellemi eredetiség eltűnésével kapcsolatos sorokat: *„Az irodalmi alkotás (és általában a műalkotás) egyre inkább kollektív alkotássá kezd válni. Emlékezetünkben ugyanis egyre nagyobb információs készleteket halmozunk föl, értelmünk egyre több adatot raktároz el; gyűjti és átalakítja azokat, gyakran tudatos részvételünk nélkül, míg végül magunk se tudjuk már, hogy mi a sajátunk és mi az, amit másoktól vettünk át. Itt, természetesen, nem a vulgáris, pimasz plagizálásra gondolok. Mélyebb, közvetettebb, megfoghatatlanabb, kifinomultabb hatásokról, kapcsolódásokról, összefüggésekről, érintkezésekről van szó.”* Sajnos, ugyanilyen általánosnak bizonyul a többségre való hivatkozás, mintha az, hogy valami a többségnek tetszik, vagy az, hogy a többség akar valamit, egyből azt jelentené, hogy az, amit akarnak, igaz, megvalósításra érdemes, mi több, azt, amit akarnak, meg is kell valósítani. Az ostobákról írta: *„Az ostoba, buta emberek tudják, hogy ők vannak többségben, túlsúlyban, hogy ők uralkodnak. Popper sokat foglalkozott a tudás kérdésével. Valahol igen találóan azt írta, hogy a nem tudás nem egyszerűen a tudás hiánya, hanem alapállás, visszautasító magatartás, a tudás befogadásának megtagadása.”* Még ha kemény példa is, de ide kapcsolódik az, amit Kapuściński a világ elbugrisodásának veszélyéről mondott (történetesen nem a *Lapidáriumban*, hanem a Kovács Istvánnak adott, már említett első interjúbán). Bruno Shulzról beszélt, a lengyel íróról (Hrabal is hivatkozott rá sűrűn, *Fahajas boltok* című kötetét a Jelenkor Kiadó jelentette meg). Bruno Shulzot a háború alatt egy német katona ölte meg, ehhez kapcsolódva mondta Kapuściński: *„Egy hitlerista – olvashatjuk az emlékiratokban, kézikönyvekben, újságcikkekben... És ezt hangoztatva, hangsúlyozva elmosódik, eltompul egy nagyon fontos tény; az, hogy az említett hitlerista, mielőtt hitleristává, fasisztává lett volna, mindenképp egy primitív bugris volt. Egy bugris gazember. S a világot ma nem a fasiszmus veszélyezteti, amely állami szinten csak elvétve létezik itt-ott. A világot ma az elbugrisodás fenyegeti leginkább. A bányász, primitív, féktelen elbugrisodás... Aki Bruno Shulzot megölte, mindenképp bugris gazember volt. Tudta, hogy meg kell ölnie Bruno Shulzot, az alkotó, teremtő embert, aki oly értékeket tudott létrehozni, amire ő, a gyilkos, képtelen volt. Konkrétan, név szerint tudta, kit öl meg. És tudatosan végzett vele... A világban ma a kultúra elpusztítása a legnagyobb veszély.”* (A bugris kifejezést Márai is használta, 1945-ös *Naplójában* olvasható, így: *„Magyarországnak az volt a híre a világban, hogy az »urak országa«.* Ez nem igaz: Magyarország már régen nem az urak országa, hanem az úrhatnám bugrisok hazája. S az igazi urak éppen úgy kivesztek ebből az országból, mint a műveltség. Maradt a nyegle és kapzsi dzsentri, a megtollasodott bugris, aki felelősségérzet és erkölcsi igény nélkül követelt osztály számára érdemtelenül előjogokat.”) Kapuściński ugyancsak helytálló megfigyelése, hogy a gazdagság újratерemti önmagát, azaz, aki meggazdagodott, az még gazdagabb lesz, ennek megfelelően pedig az, aki szegénynek született vagy elszegényedett, folyton lejjebb szorul a társadalomban. A gazdagság pedig szégyelli a szegénységet, ezért nem néz szembe vele, inkább a maga világába

húzódik. „...óriási pénzek jutnak olyan kutatásokra, amelyek a gazdagoknak a szegények fölött gyakorolt ellenőrzését hivatottak szolgálni, mint például a telekommunikációs rendszer, a kibernetikus terek, és rengeteg pénzt fordítanak egyre több luxust biztosító gépkocsik tervezésére. A világ mindinkább a gazdagok világa lesz, a gazdagok kizárólag maguknak akarják kisajátítani bolygónkat.” (Ezt a megfigyelést a rendszerváltást követően felszínre kerülő újgazdagjaink példája fényesen igazolja.) A huszadik századot – merthogy valójában ez a század foglalkoztatta – rendkívül összetett századnak látta, olyan századnak, amelyik tele volt a legellentéteesebb, legszembenállóbb jelenségekkel. „Mert egyfelől a legnagyobb barbárság, gyilkolás, aljasság és hazugság évszázada volt, másfelől viszont óriási fejlődést hozott a technika, a kommunikáció, az orvostudomány számos területén. ... Ez a század cezúrárt jelent a hagyományos, évszázadok óta változatlan formában létező társadalmak világa és a mozgalmas, modern, rövidesen planetáris méreteket öltő, gyökereitől elszakadt, sietős lázban, állandó változásban élő tömegtársadalom között.” Ennek a világnak a következő jellemzőit emelte ki:

- a világban technikai-szervezési természetű civilizációs szakadékok alakultak ki,
- a szegénység világszerte terjed és mélyül,
- az állam paradox helyzetbe került, mert széthúzó tendenciák érvényesülnek alulról – pl. regionalizmus – és felülről is: pl. nemzetek fölötti struktúrák,
- az állam által szabadon hagyott teret egyre inkább a különböző típusú nem állami intézmények töltik ki,
- népességrobbanás,
- növekszik a perifériára szorultak száma: „a tehetős, dinamikus, rugalmas emberek legszívesebben nem is gondolnak rájuk, nem is veszik őket észre, nem is tartják őket világgépük részének.”

S hát természetesen eltömegesedés, az értékek inflálódása, az írásbeli kultúra háttérbe szorulása, az utánpótlás elszaporodása, a hagyományos közösségek megszűnése. Ebben a közegben a XXI. század legfontosabb kérdése az lesz, mondta Kapuściński, hogy mi legyen az emberekkel. „Nem az, hogy miként élmezzük őket, hogyan építsünk nekik iskolákat és kórházakat, hanem, hogy mit kezdjünk velük? Mindenekelőtt is, hogyan adjunk a kezükbe munkát? Amikor az ember Afrikát, Ázsiát vagy Latin-Amerikát járja, legjobban a tétlen emberek millióinak, tízmillióinak látványa döbbsenti meg. Vagy azoknak a látványa, akik ugyan csinálnak valamit, de munkájuk, még ha nélkülözhetetlen is, csupán egy helyben topogás, nem hoz hasznot, nem javít az életükön. A jelek szerint ugyanis – és azt hihetnők, hogy ez megmagyarázhatatlan paradoxon – könnyebb az embereket élelmezni, mint foglalkoztatni! Valamiféle hiba ez a világ rendjében, a világnak valamiféle nagy gyöngesége.” Láthatjuk, Kapuściński mint-ha Canetti gondolatmenetét folytatta volna, mintha azt válaszolta volna meg, de lehet, hogy az ő válasza élelesebb volt, mint Canetti kérdése. Különösen akkor, ha arra is figyelünk, amivel Kapuściński a maga gondolatmenetét folytatta: „...a primitív, sötét, bárgyú, korlátolt – de más vonatkozásban: korlátlan – hatalomnak azért, hogy fönmaradjon, szükségszerűen el kell pusztítania a kultúrát. Arról írok, hogy korunkban a kultúra és a primitív hatalom kibékíthetetlen jelenségek, tények. ... A világ sorát nem az fogja eldönteni, hogy lesz-e vaj a kenyereinkre – ez is fontos... De hogy létezni fogunk-e, az a kultúra létén és nemlétén múlik majd...”

***

2000 júniusában a *Tygodnik Powszechny* című lap *Ítélezés a XX. század fölött* címmel egy „valóságosan” is lezajlott bírósági eljárás jegyzőkönyvét közölte, ebben vádlók és védők érveltek a XX. század ellen és mellett, szabályos vádbeszédekre és védőbeszédekre került sor, szembesítésekre, meghallgatásokra, ezeket követően pedig a bíróság ítéletet hirdetett a XX. századról. (A jegyzőkönyv magyarul a *Forrás* 2005. júniusi számában jelent meg Szenyán Erzsébet fordításában, az említett számban mindenki elolvashatja az ítélet szövegét.) A perben Kapuściński a vád tanújaként szólalt fel, ebben a minőségében megismételte mindazt, amit gondolkodásában nyersanyagként, tapasztalatként a XX. századról felhalmozott. A minőségi különbséget az előző századokkal szemben a század léptékében látta. „A jelenségek méretében rejlik az alapvető különbség – mondta. – Az emberiség létszáma a XIX. század elején alig félmilliárdra rúgott. A világ akkor is igazságtalan volt, de más volt a mérték. Ma a hatalmas tömeg döbönti meg az embert, az a tény, hogy milliárdnyi embert lehetetlenség beoltani a rájuk leselkedő borzalmas betegségek ellen. Nincsenek ilyen technikai eszközeink. Sohasem kerültünk még szembe hasonló méretű jelenségekkel, amelyek nemcsak az igazságos elosztás lehetőségét, de a képzelőerőnket is meghaladják.” Talán mondanom sem kell, hogy a jeles szerző ekkor is a maga tapasztalatait általánosította, a huszadik század szinte minden jelenségében megmutatkozó tömegesedést. Az eljárásban ugyancsak a vád tanújaként szólalt meg Andrzej Wajda, aki egy pillanatra kilépett szerepéből, s azt mondta, hogy ha a mellette ülő Kapuściński a munkásságával képes volt behatóan diagnosztizálni a század betegségeit, akkor a század mégsem volt eltékozolt időszak. Később pedig azok között említette Ryszard Kapuścińskit, akik „nemcsak megérteni próbálták a világot, hanem szembe is szálltak vele”. Ha igaz Andrzej Wajda megállapítása, akkor Ryszard Kapuściński ezzel a világgal való szembefordulással adott új értelmet az írásnak, s így, ezzel a feladatvállalással találta meg az írás rá jellemző módját. Hiába neveztem a század egyik legfontosabb szemtanújának, ahogy Wajda is annak tartotta, a világgal való szembefordulással a tanú szerepén is túllépett... S tulajdonképpen ezzel a túllépéssel teljesítette ki önmaga szerepét, ami több volt, mint a világ különböző pontjainak külön-külön való, vagy egyetlen pillanatban történő bemutatása. Kapuściński határozott társadalmi magatartást képviselt, ennek lényege, minden huszadik századi léptékváltás ellenére éppen az volt, hogy a szegényeket-kiszolgáltatottakat nem szabad tömegként szemlélni. Ha tömegként nézzük az elpusztítottakat vagy a szükségét szenvedőket, elszemélytelenítjük őket, és a fájdalmaiktól is eltávolítjuk magunkat – mondta ezerszer. Ám ez csak a jelenségkör egyik oldala, hiszen azt sem tudta elfogadni – akkor, ha ez valóban az emberen múltott –, ha valaki behúzódott a tömegbe: „A tömegkultúra emberének gondolkodása másfajta gondolkodás. Az ilyen gondolkodás és az értelmiségi gondolkodása között nem fokozatbeli, hanem minőségi különbség van. Ezek itt különféle kódokkal telenyomtatott agyak. Itt nem lehet alkalmazni a magasabb-alacsonyabb megkülönböztetést, mert itt másságról van szó, a mentális struktúra másságáról. A tömegkultúra emberének gondolkodását a következők jellemzik: a) a világ iránti érdeklődésnek, a megismerés vágyának hiánya; b) közöny, passzivitás, érzelmi bóbiskolás; c) ha van is valamilyen gondolkodás, az lassú, tempótlan, földhözragadt; d) a sztereotípiákba, mítoszokba, ostobaságokba vetett vakhit, ezek revideálásának, elvetésének képtelensége;

e) bizalmatlanság.” Valami hasonlót mond Kundera is: *„Szorongás fog el: elképzelem azt a napot, amikor a művészet már nem fogja a soha nem mondottat keresni, és engedelmesen visszahátrál a kollektív élet szolgálatába, amely azt fogja követelni tőle, hogy tegye széppé az ismétlést és segítse abban az egyént, hogy békésen beolvadjon a lét egyformaságába.”* Láthatjuk, a jelenség szintjén éppen ellentétes létállapotról szólnak, mint mondjuk Fukuyama, akiről egyébként Kapuściński gyilkos portrét rajzolt, de most nem ez a portré a fontos, hanem az, hogy a tömegkultúra huszadik század végére-huszonegyedik század elejére kialakult formái nem teszik lehetővé a Fukuyama által meghirdetett társadalmi bizalom légkörének kialakulását. Ahhoz, hogy ez megvalósulhasson, nemcsak a tömegbe visszahúzódó embert nem szabad a tömeg részeként szemlélni, hanem a tömegkultúrában a maga helyét megtaláló embernek is ki kell lépnie az őt körülvevő kultúrából, mert a cselekvést csak így találhatja meg, mondta az általa megismert világ kapcsán Ryszard Kapuściński. Ehhez kapcsolódott akkor, amikor a huszadik század tudományáról beszélt, Jacob Bronowski gondolatát így írta le: *„Az érdeklődés központja a fizikai tudományágakról áttevődött a biológiai tudományágakra: ennek eredményeként a tudományt egyre inkább az individuuum kutatása vonzza.”* Másodjára pedig az értelmiség helyzetéről írtakat másolom ide. Ennek kapcsán Kapuściński előbb arról írt, hogy *„véget ért bizonyos szerep, amelyet az értelmiség töltött be társadalmainkban – az emelkedett erkölcsi értékek hordozójának szerepe, annak a közvélemény-formáló rétegnek a szerepe, amelyek hangjára a többiek vártak, s általában számításba is vették azt. ... Csakhogy megváltoztak az idők, és megváltozott az értelmiség helye, s a vele szemben támasztott elvárások is. Napjainkban az értelmiség jelentősége, értéke a hozzáértés, a tényszerű tudás. A prédikátor helyét elfoglalta a szakember, valamely művészeti vagy tudományág művelője, de ezen belül is inkább a létrehozó, nem pedig a moralizáló alkotó.”* Később azonban mintha mégiscsak nagyobb szerepet szánt volna az értelmiségnek: *„Az értelmiség szerepe lesz az is, hogy éberrel figyelje a médiát, hogy észrevegye a média manipuláló szándékát az információk szelektálásában, közlési módjában: fontos szerepe lesz továbbá, hogy beszéljen arról, amiről nem esik szó, hangsúlyozza azokat a kérdéseket, amelyek marginalizálódtak, felhívja a figyelmet a valóság azon aspektusaira, amelyeknek nincs esélyük arra, hogy a tömegízlést kiszolgáló filmek témáivá váljanak, azokra a kérdésekre, amelyeket nem lehet a tévéműsorok szűk keretei közé szorítani.”*

Az az író-gondolkodó, aki egész életében a huszadik század létformáit vizsgálta – összhangban számos más gondolkodóval – nem a huszadik század által megteremtett eleve elrendeltségről, beszorítottságról beszélt, hanem az ember feladatairól, ezzel gondolkodótársaihoz hasonlóan visszahozta a potencialitást az ember világába. Közben – láthattuk – az induló huszonegyedik század összefüggéseire is rátalált...

Turczi István

Aquamanile

I

Hervay Gizella

*nézem az arcát pókhálóval
szótt anya-szemét s ahogy nézem
nagy eső támad a fák térdig vízben
vándorútra mennek balladaképpen*

*estére már együtt félnek jön a fagy
bokától a gerincig s ők párban
gőztakaró alatt megpihennek
a bizalom pusztatemplomában*

*micsoda csapda hogy valóságos
a kő a fény a csontkoponyatemető
lemossák a megrendezett mosolyok
maszkját és az idő újraélhető*

*a reménynek hány színe van! kobalt
égbolton virágozik kiutat keres
felissza mind a maradék éjszakát:
szeretni csak bonyolultan érdemes*

*nézem az arcát összefutni kész
vonalak mélyén oldozza áldja
elfoszló szavait a kigondolt tett
hűvös csillag-geometriája*

II Pinczési Judit

*mint aki testvérehez indult
először mégis aztán mégse mégse
ilyen lehet a kamra homálya
a maradni készülők elkészítése*

*az egyedüllét havában hová
a váratlan szívárványos menet
siettetni szabadságát
kimondani a boldogító nemet?*

*bordái betéve tudják az időt
lépteinek mégis köd a hossza
tenyere elhagyta gerince visszajár
puha kések közt szív-kanossza*

*mi múlt el? most kezdődik csak
türelem bolondja mintha sírna
mint hajnalban a klematisz
négy égtájra nyíló utolsó szirma*

*most kezdődik ami elmúlt láng
volt az élet és lomb a remény
egy morzsa öröm páfránykaland
a csöndmezők megértő kezdetén*

Manysi népmesék

Moszhum hótalpcsapása

Kezdetben a jávorszarvasnak hat végtagja volt. Ő maga szent volt. Senki őt utolérni nem bírta, senki őt megölni nem bírta.

Egyszer azt mondja Moszhum:

Miért van ez így, hogy ember őt megölni nem tudja, semmiképp elejteni nem tudja?

Elhatározta: kell valamit tenni, hogy a jávor az ember számára elérhető legyen, hogy belőle valami haszna legyen.

Azt mondta Moszhum:

Ha úgy rendeltetett, hogy téged az ember egyen meg, úgy minek neked hat végtag?

Igy eltökélvén magát, sima vidrabőrrel borított hótalpat kötött, majd fogta a kardját s a jávorszarvas nyomába eredt. Úzte azt a hegy déli végétől az északi végéig, s ott utol is érte. Kardjával egyet suhintva levágta a jávorszarvas két hátulsó lábát. Azok leestek a jávorszarvas mellé. Négy függőlegesen elhelyezkedő csillag képében a Jávorszarvastól valamelyest alább ott tükröződnek az égen. Ez okból van a jávorszarvasnak kidomborodó hátulja, mivelhogy a hátulsó lábait levágták.

Ez időtől fogva a jávorszarvas elérhető lett, s az emberek elkezdtek rá vadászni. Csakhogy szent maradt mégis. Ha jávorszarvashúst főzöl, a vizet háromszorra kell hozzáönteni a zubogó kondérba.

Moszhum e jótette miatt odafenn tükröződik. Futott a jávorszarvas után, hótalpcsapása az égen látható, úgy nevezik: Moszhum hótalpcsapása. Futott sebesen a jávorszarvas nyomában, eközben mindkét felől hócsomók potyogtak, hódarabok hullottak, ezért hótalpcsapása mindkét oldalán sok a csillag: ez a Moszhum hótalpcsapása – más szóval: a Tejút. Az általa elejtett jávorszarvas úgyszintén a mennybolton tükröződik, úgy is nevezik a manysik: Jávorszarvas. Ez a Nagy Medve csillagképe.

Találós kérdések

- Ház fedelén féreglyuggatta irha. Mi az? (Az ég s a csillagok)
- Ház fedelén félkenyér fekszik. Mi az? (Félhold)
- Egy öntöget, egy iszogat, egy növéget. (Esz, föld, növény)
- Keskeny-hosszú merre úszol?
Nyírott-beretvált, nem a te dolgod! (A jégzajlás meg a letarolt parti bokrok)
- Istenfia muzsikál,
minden asszony táncot jár. (Fúj a szél, s a fák hajladoznak)
- Folyóparton deres fűszál. Mi az? (Hermelin)
- Se keze, se lába,
mégsem érsz a nyomába. Mi az? (Hal)
- Erdő eldugott zugában
két deres fűszál meredezik. (A nyúl fülei)
- Lábas hombár mélyében kis hombár. (Vemhes szarvastehén)
- Felső részét tehenek eszik,
alsó részét emberek eszik. Mi az? (Répa)
- Hétlyukú sulyokfa,
találd ki, hogy micsoda! (Az emer feje: szemek, fülek, orrlíkok s a száj)
- Tíz bubának ezüst az arca. (Tíz ujj a körmökkel)
- Reggel négy lábon jár,
nappal két lábon jár,
este három lábon jár. Mi az? (Ember)
- Harminc férfi vágja, egy meg forgatja. (A fogak s a nyelv)
- Fejetlen bika bődül,
mindenki beleszédül. Mi az? (Szellentés)
- Fehér bundás nő kimegy a házból,
fekete bundás nő bemegy a házba. (A meleg levegő meg a hideg levegő helyet cserél)
- Mindenki egy párnán. Mi az? (A gerendaház sarkai)

Lyukas vasból nyírfa kinőtt.	(A balta meg a nyele)
Hosszú zsinóron fiatal lovat oktatnak.	(Húzzák a fonalat a szöszből)
Négy asszony egy kendő alatt. Mi az?	(Asztallábak)
Vágott farkú daru kiált – harminc tavon is túlhallik. Mi az?	(Puskalövés)
Aranygyűrűs asszony varrogat a padlón.	(A nap fényfoltja a házban)
Háncsvékonyka férfi hadat visszatart. Mi az?	(Függöny a szűnyogok ellen)
Amott legyalult forgács iderepül, emitt legyalult forgács odarepül.	(Levél)

Az árva leányka

Él egy asszony meg egy ember, van két lányuk. Egyik az asszony lánya, másik az ember lánya. Így élnek-éldegélnek. Férje lányát az asszony utálja. Elmegy az ember, hogy megvizsgálja a folyón a halrekesztéket, menyhalakat fog, hazatér, felesége hallevest – *uhit* – főz, enni kezdenek. Férje lányának az asszony külön csészét vesz elő, belerakja a menyhal farkát, a menyhal beleit. Odateszi a csészét a férje lánya elé:

– Nesze – azt mondja –, egyél!

A maga lányának pedig odarak mindent, ami jóízű: menyhal máját, menyhal ikráját.

Hosszan éltek-é, röviden éltek-é, egyszer az ember lánya egészen elgyengült éhében. Mondja férjének az asszony:

– Menj, vidd ki lányodat az erdőbe, lakjon ott.

El is indult az ember. Lányát egy kis szánra ültette, úgy húzta. Hosszan haladtak-é, röviden mentek-é, ím egy sűrű erdőhöz értek. Ott az ember megállt, kivágott néhány fát. Csakhamar kész is a ház, ám abba csak az orra fér be, csak a feje fér be, olyan kicsi ház. Végezvén a házzal, lányát oda belöki, s így szól:

– Lakj itt!

Maga pedig indult, vonszolódott visszafelé.

Hazaérkeztekor kérdi az asszony:

– Na, otthagytad-é?

– Otthagytam. Ácsoltam akkorka házat neki, hogy csak a feje, csak az orra fér be.

Nekiáll ekkor az asszony a férjének:

– Tán még ház is kellett neki! Minek vesztegeted az idődet, minek fecsérled az erődet hiába!

Másnap reggel, ahogy felkeltek, azt mondja az asszony:

– Menj, indulj, nézd meg a lányod, vigyél neki enni!

Fogja az ember a menyhal fövetlen beleit, a menyhal fövetlen farkát, s elvon-szolódik a lányához. Lánya házához közeledvén fülelni kezd: nem hallik-é a hangja. Kicsikét benyitja az ajtót s megkérdi:

– Leánykám, élsz-e?

A házból alig hallik ki a szó:

– Élni élek, de egy bánatra ítéltetett, búra kárhozott emberrel vajon történhet-é valami?

Az ember meg a menyhal fövetlen farkát-beleit az ajtórésen át belökte neki s így szólt:

– Hoztam neked enivalót, hát egyél!

Odamegy a lány, rágná a menyhal fövetlen farkát-beleit, ám azok olyan fagyot-tak voltak, hogy a foga lepattant róluk. Apja meg elindult visszafelé, semmi kedve nem volt a lányánál vesztegelni.

Közben leszáll az éjszaka, s a házikó úgy kihült-meghidegedett, akkora fagy kerekedett, hogy a ház sarkai hasadoztak a fagytól. A lányka meg ócska kis bun-dájába burkolózva bekuporodott a legtávolabbi sarokba. De mindhiába bújik oda mélyen, hogyan is bírna fölmelegedni! Csak vacog, csak didereg hát magában.

Egyszer csak ezt hallja kintről:

– Kisunokám, nyiss ajtót, vendégül jöttem hozzád, termetem hüvelyknyi hosz-zú, lábam suhángnyi hosszú!

A lány alig bír neki kiáltva visszafelelni:

– Van is énnekem mivel megkínáljalak! Egymagam lakom itt, s menyhal fövet-len farkát, fövetlen beleit majszolgom!

Ám az csak körmöli-kaparja az ajtót, s egyszer csak hallani: bejutott a házba.

E pillanatban a lány vékonyka tűvé változott, s bepottyant a szemét közé. A jövevény meg a házban rátalált a menyhal fövetlen beleire, fövetlen farkára, hallani, mint rájja, csak úgy csikorognak a fogai. Azokat felfalván nekilát, hogy végigtapogassa a ház elülső szögletét. De bármint is tapogat, a vékonyka tűvé változott leányra nem bír ráakadni. Megszólal:

– Te a menyhal fövetlen beleit, fövetlen farkát eszed, azon élsz, vajon milyen lehet a te húsod, milyen lehet a zsírod!

Tapogatózott, tapogatózott, de semmit nem talált, így hát kioldalgott a házból.

A lány alig bírta kivárni a reggelt.

Egyszer hallja ám: jön az apja megint. Belöki a házba a menyhal fövetlen beleit, fövetlen farkát, de még csak nem is kérdez tőle semmit, elindul visszafelé. Ismét leszáll az éjszaka, a lány összekuporodva a ház szögletébe bújik, se holt, se eleven, úgy üldögél ottan: vajon mikor, de mikor toppan be hozzá újból az a szörnyeteg! Csakhamar ismét nesz hallik az ajtón kívülről: valaki megjött, lerázza magáról a havat, majd odamegy az ajtóhoz s kérdezi:

– Beengedsz-é engem a házba?

A leány így válaszol:

– Nem tudlak megkínálni semmivel, nincs miért beengedjelek, magam is menyhal fövetlen belein, fövetlen farkán tengődöm.

Azt mondja erre amaz:

– Se ételt, se ruhát nem kérek tőled, nyisd ki hát az ajtót.

Hallgat a lány. De lám: az a valaki a lány engedelme nélkül maga nyitott ajtót. S a házba egy férfi lépett be, fehér szőrmecsizmás, fehér bundás. A lány azonban vékonyka tűvé változván ismét elvegyült a szemét között. Bement a férfi a ház közepéig, s így szólott:

– Tégy jót, mutatkozz meg a szemem előtt, kérlek, légy az életem társa.

Feleli a leány:

– Nem olyan az én arcom, hogy megmutatkozhatnám a szemed előtt. Ha meglátsz, megutálsz.

Azt mondja a férfi:

– Tudom én, milyen az arcod, nem hőkölök meg tőle, mutatkozz hát meg a szemem előtt.

S ekkor a lány előmutatkozott, a férfi pedig odalépett hozzá s megcsókolta.

Főztek egy kondérnyi húst szarvas hátából-szegyéből, a húst csészébe rakták, az asztal egyik végébe női kést tettek, az asztal másik végébe férfikést tettek. Azt mondja a férfi:

– Ha életem társa akarsz lenni, ülj az asztalhoz.

Azt se tudta a lány, hová legyen. Asztalhoz ültek enni. S a lány meggazdagodott, mindene telis-tele lett házon kívül és belül, úgy meggyarapodott. Húztak a lábára fehér prémcsizmát, adtak reája fehér bundát. Micsoda leány lett belőle, akár egy hős leánya!

Hosszan élt-e az apja, röviden élt-e, egyszer így szólott:

– Megyek s megnézem: biztos éhen halt már a lányom.

El is indult. Ahogy közeledik lánya házához, hallja ám: igen zokog! Mondja az ember magában:

– Még mindig él, még mindig nem halt éhen, még mindig van ereje a sírásra!

Közelebb megy – de mi ez? Még hogy sírna! Dalt énekel! Látja: a leánya háza körül szarvaslegelő, s a havon ott a nyoma az imént még itt tanyázó szarvasoknak. A ház mindkét oldalán pedig jó kövér szarvashúások felagatva.

Belép a lánya házába s így szól:

– No, kedves gyermekem, élsz-e?

– Élek hát, miért is ne élnék? – Majd megkérdi az apjától: – Messziről jöttél, biztos megéheztél?

Mondja az apja:

– Bizony megéheztem.

Fölkelt a lánya, majd a régtől őrzött fővetlen menyhalbeleket, menyhalfarkakat elővette, s az apja elé rakta. Apja azt hitte, szarvas háta húsát, szegyhúsát tették elibé, s azonmód nekiesett a csészének. Ám kiderült: a menyhal bele-farka az, amit korábban maga hozott ide. Orrát hol erre, hol arra fintorgatta, igen félszegen érezte magát. Üldögélt még egy kicsit az asztalnál, majd félrehúzódott.

Amidőn hazafelé készülődött, adtak neki egy darab zsíros húst. Azt mondta a lánya:

– Vidd el a mostohámnak, hadd lássa, mit szoktam enni.

S az ember fennhangon dalolva-mesélve nekivágott az útnak. Ahogy közeledik, megüti ez a fülét a feleségének:

– Sír a férjem – azt mondja –, lám, jó, hogy meghalt a lánya, most könnyezve zokogva húzza hazafelé a szánkón.

Kimegy elébe – hát bizony nem sír az! Dalokat dalolgat, meséket mesélget, s közben alig bírja vonszolni a szarvas háta húsával, szarvas szegye húsával megtetézett szánkót.

Kérdi ekkor a felesége:

– Hol szerezted ezt a kövér húst?

– Hogy hol szereztem? Úgy meggyarapodott a lányunk: háza körül szarvaslegelők, háza mindkét oldala teliaggatva kövér húsokkal.

Azt mondja erre az asszony:

– Lám csak, mekkora szerencse! Mielőtt még egészen elgyengülnél, vidd el a mi lányunkat is az erdőbe. Őhózzá még jobb asszony jön majd, őhózzá még jobb férfi érkezik.

Kezdi is az említett lányt készíteni az erdőbe. Az asszony menyhal máját főzte, menyhal ikráját főzte útravalóul, lányával együtt fölrakta azt a szánra, lányát megölelte-csókolta s az erdőbe útnak indította.

Az erdőbe megérkezvén apja kívül-belül megfaragott házat épített a lánynak. Megölelte, megcsókolta, s az erdőben hagyta.

Korábban, mielőtt a lány elindult volna, anyja azt mondta neki:

– Kislányom, ha valaki majd érkezik hozzád, szépen viselkedjél, ne szitkozódjál. Te vagy az én szerencsés leánykám, szerencsés lesz az életed!

Miután maga maradt az erdőben, a lány visszagondolt ezekre a szavakra. És ült és várákozott.

Hosszan üldögélt-e, röviden üldögélt-e, egyszer csak megzördül az ajtó, s az ajtó mögül behallik:

– Eressz be a házba, az én termetem hüvelyknyi hosszú, lábam suhángnyi hosszú!

Örvendve kiált föl a lány:

– Gyere csak be, kedveském, gyere be! Menyhal máját, menyhal ikráját tartogatom itt neked!

Ekkor az a valaki belép a házba, ránézni is rémületes, s a lány holtra váltan esik össze. A szörnyeteg pedig beljebb nyomakodik, ráveti magát a menyhal májával teli csészére, a menyhal ikrájával teli csészére. Csámcsogva, habzsolva befalja mindet, majd megszólal.

– Te ilyen jóízú étken élsz, akkor hát a te húsod is biztosan jóízú!

Tapogatózva elkezd kutatni-keresni a lányt, s amint rátalál, nyomban szétmárcangolja. Beleit kihúzkodja s a vasháromlábba tekeri, koponyáját pedig kirakja arra az útra, amelyiken az anyjának-apjának kell érkeznie.

Másnapra virradva az asszony elkezd nógatni a férjét:

– Menj-menj, hamar menj, nézd meg a lányunkat!

Elindul az ember a lányhoz, húzza maga után a kis szánkót. Közel jár már a házhoz, de semmi hang, semmi mozgás. Még közelebb ér, hát látja: lányuk koponyája ki van rakva az út közepére. Szívverése elakad, alétan vánszorog tovább. Belép a házba, körülnéz: életnek semmi jele. A tűzhely felé pillantva látja: lánya belei rá vannak tekeredve a vasháromlábba. Sír,

zokog. Összeszedi lánya maradványait, felrakja a szánkóra, s zokogva, sírva vonszolja hazafelé.

Közeledik a házához. Megneszeli a felesége s váraoztában folyton ki-kifutkos a házból. Hallja ám egyszer: jön a férje s énekel. Elébeszalad, s azt veszi észre: tántorog a férje, hol erre, hol arra tántorodik. Azt gondolja ekkor az asszony:

– Aha! Férjem szánjára annyi húst felmálháztak, hogy húzni alig bírja, azért tántorog ide-oda!

Közelebb érvén a férjéhez, látja ám: dehogya is dalol az! Sír! Leánya bundáját, csizmáját végigfektette a szánkón, s úgy húzza-vonszolja azokat hazafelé. Az asszony ekkor eszméletét veszti.

Hazatérvén búnak eresztették a fejüket: bizony, alapos leckét kaptak! Hol ide ülnek, hol oda ülnek, helyüket nem találják, nem tudnak mihez kezdeni.

Hosszan éltek-é, röviden éltek-é, elgyengültek, megvénültek, tenni-venni sem bírtak.

Azt mondja egyszer az asszony:

– Mitévők legyünk, menj el megint a lányodhoz, a mi erőnk már oda, hátha még egyszer segít rajtunk.

El is indult az ember, s megérkezett a lányához. Kérdi tőle a lánya:

– Mivégre jöttél hozzám, talán valamit elvettem tőled?

Apja így válaszolt:

– Nekünk már semmink, de semmink nincsen. Erőnk elfogyott, erdei vadakra vadászni nem tudunk, halakat halászni nem bírunk, egyedül te szánhatsz meg minket, senki más.

Lánya fölkel, hallgatagon főzni kezdte a szarvas háta húsát, szegye húsát, jó sok húst rakott a kondérba. Levest főzött, az apját jóllakásig megetette-itatta. Amidőn az már készülődött hazafelé, odakészítette a mostohának szánt szárított menyhalbeleket, szárított menyhalfarkakat s így szólt:

– Neki én ezeken kívül semmit nem küldhetek. Korábban én is csak ezt ehettem, most hát hadd egyen belőle a mostohám is, hadd ismerje meg az ízüket.

Ugyan mit szólhatott volna erre az ember? Elvette, amit adtak, s elindult hazafelé. Amilyen szenvedést okoztak ők korábban a lánynak, most az térült vissza rájuk.

Régtől fogva mondják: árvát ne gyötörj, előbb-utóbb ugyanaz a gyötrellem ér el téged is.

A leány pedig misz-mahum nemzetségbeli férjével együtt maradt javakban gazdagon, s még ma is élnek, éldegélnek.

A harkály s a vékonyra köszörült tű

A harkály s a vékonyra köszörült tű magukban élnek egy sűrű erdő mélyén. Így éldegélvén egyszer azt mondja egyikük:

– Gyerünk vadászni!

Felrakodtak egy kis szánra, s elkezdtek húzni. A köszörült tű húzza a szánt, a harkály meg oldalvást repül. Ekként haladván az erdőben, a köszörült tű megpillant egy gyönyörű fenyőfát:

– De jó deszkákat lehetne ebből kifaragni!
S elkezdte az ő harkályát hívogatni:
– Hé, te harkály! Tollaid csattogjanak, tollaid csattogjanak! Füttyülve-rikoltva ideszállj!

Odarepül a harkály:

– Mit akarsz? – mondja.

– Olyan fenyőfára leltem, amiből polcdeszkát lehet faragni, hogy felrakhassuk rá a medvét!

– Hol szerezzük meg hát a medvét?

Na, vége! Ez a harkály belesúrta a tűt a fenyőfába. Az meg csak húzogatta, vonogatta magát. Véges-végül kihuzakodott, s elkezdte vonszolni tovább a szánt. Ekként vonszolódván megpillantott egy gyönyörű szép nyírfát. Annak kérgéből jó csuman készíthető, hogy oda lehessen állítani a polcra rakott medve elé. Odakiáltja az ő harkályát:

– Hé, te harkály! Tollaid csattogjanak, tollaid csattogjanak! Füttyülve-rikoltva ideszállj!

Odarepül újfent a harkály, s érkeztekor azt mondja:

– Mit akarsz?

– Találtam egy jó kérgű nyírfát, hogy csumant csinálhassunk belőle.

– Barátom, ugyan hol szerezzünk mi ketten medvét?!

S ez a harkály megint belesúrta őt a fába. Ő meg ismét húzogatta-vonogatta magát. Véges-végül kihuzakodott, s kezdte vonszolni tovább a szánt.

Ekként vonszolódván előre, fölfelé pillant: egy gyönyörű szép csaga nő ottan, jó lenne körbefüstölni vele a medvét. Odakiáltja az ő harkályát:

– Hé, te harkály! Tollaid csattogjanak, tollaid csattogjanak! Füttyülve-rikoltva ideszállj!

Az meg csak odarepült:

– Na, mit akarsz?

– Ráleltem egy gyönyörűszép csagára, hogy füstölhessünk vele a medve polca előtt, szakítsuk le hamar!

A harkály megint belesúrta őt a csagába, maga pedig sietve odébbállt. A tű pedig ismét húzogatta-vonogatta magát, s kihuzakodott a csagából. Számára hosszú élet rendeltetett, semmi meg nem árt neki! Megint csak vonszolódik tovább, míg nem kijut egy láphoz. Tömérdek sok ott a szeder. A medve meg ide-oda cammogva szedret eszeget.

Megkereste a köszörült tűt a legnagyobb szederszemet, s belebújt. A medve pedig lenyelte ezt a szedret. Több se kellett a tűnek! Elkezdett mászkálni a medve testében, mint egér a földben. Így aztán meg is ölte.

Odakiáltotta az ő harkályát:

– Hé, te harkály! Tollaid csattogjanak, tollaid csattogjanak! Füttyülve-rikoltva ideszállj!

Szempillantás alatt odarepült a harkály.

– Na látod, tegnap nem hittél nekem, most hát nézzed!

Na akkor elkezdtek játszani, küszködni, készülődni. A medvét meg felrakták a szánkójukra, s nekifogtak vonszolni hazafelé. A csagáról ágat szakítottak, a nyír-

fárol kérget fejtettek, a fenyőfából deszkát faragtak, s hazavonszolódtak. Otthon a medvét polcra ültették.

Szankviltapot penget a harkály, a köszörült tű meg járja a táncot. Aztán a köszörült tű pengeti a szankviltapot, s a harkály járja a táncot. Így vigadoznak ők ottan, talán még most is ott járják a táncot.

És máig jó egészségben élnek, és máig jólétben élnek ezek az ilyen-olyan talpraesettek! Egy egész medvét megszereztek! Közönséges vékony köszörült tű, s lám: mekkora benne az erő!

Kedves kicsi Mosne

Élt-éldégelt Mosne a maga öccsével. Egy napon az öccse elment valahová. Eljött ekkor hozzá egy penészes merítőkanál. Reggel fölkelvén Mosne fogta a merítőkanalat, s futvást elvitte messzire, ama út végéig, amelyen a vízolvasztásra való havat szokta volt hazahordozni.

– Most aztán – azt mondja –, többé nem jössz hozzám! Kidobtalak!

Fölkél a második éjszaka után, hát a merítőkanál ott van megint. Fölkapja s elviszi messzire ama út végéig, amelyen a tüzelőt szokta volt szedegetni.

– Most aztán – azt mondja –, többé nem jössz hozzám! Messzire elvittelek!

Harmadik éjszaka után fölkelvén megint csak ott a merítőkanál! Fölkapja a lány s elviszi messzire, ama úton is túlra, ahol a tüzelőt szokta szedegetni. S éldegél.

Hosszan élt-e, röviden élt-e, egyszer csak szült egy fiat. Megindult a jég, s Mosne arra gondolt: az emberek jární-kelni kezdenek, s majd azt mondják: „Ezek itt az öccsével élnek ketten, biztosan az öccsétől szülte a fiát.” Nagy szégyen leszen!

Mosne a fia fülébe sebtiben aranyfüggőt fűzött, hamar ráültette egy darab jégre, s az elvitte a gyereket a víz sodrával.

Így éldegélnek ketten az öccsével, ám az öccse megint elment valahová. Óhozzá meg a jég levonulása után eljött egy férfi. Micsoda hős férfi, micsoda vitéz férfi! Amit nemrég lenyelt, átlátszik rajta, olyan szép, csinos, karcsú, egyenes tartású, magas férfi! Így szólott:

– Hová tetted a fiamat?

– Hát volt nekem fiam? – mondta a lány.

– Három éjjel jártam hozzád, tudod-é? Én voltam az a penészes, mohos merítőkanál!

Semmi többet nem szólt erre a nő.

Amaz meg fogta a fejevágó vasat, s elvágta neki a nyakát. Azzal el is ment a férfi.

Tavasszal kezdtek sarjadni a levelek, füvek. Ez a nő pedig bokorrá, ehető fűcsomóvá változott. Odajött egy medve, s megette ezt az egész fűvet.

Él a medve, s így éldegélvén egyszer csak világra hoz három bocsot, a kicsinyek egyike emberformájú, ketten meg őhöz hasonló medvebocsok.

Egy kicsit megnövekedvén elkezdtek játszadozni, anyjuk meg rájuk szól:

– Nagy zajt ne üssetek, mert meghallják az emberek s ránk találnak.

Téli álomra készülődvén az összes kicsinyeit a barlang legbelső zugában helyezte el, maga pedig a barlang szájába feküdt, mondván:

– Amíg alszunk, ránk lelhetnek *Uszin otir ojki* fiai, s kivonszolnak innét.

Emberhez hasonló lányának ezt mondta:

– Te maradj a barlang legmélyén. Hosszú botot dugnak majd a gödörbe, akassz rá egy hímzett díszet. Azt fogják mondani: „Biztosan ember van itt.” Másodízben ha bedugják a botot, kapaszkodj bele, s majd kihúznak. De ne hagyd, hogy *Uszin otir ojki* fiai hálót vessenek rád, perdülj ki belőle, s mássz magának *Uszin otir ojkinak* hálójába. – Anyja még jó előre figyelmeztette: őket, medvéket, ha megölik, s neki, lányának a húsukat kínálják, ne egyék belőle, mert különben rossz lesz nekik, s nehéz lesz kigyógyítani őket.

És csakugyan: kis idő múltán megjöttek *Uszin otir ojki* fiai. A medvéket kihúzták-vonszolták a barlangból. Botot dugtak be megint, s ő hímzett díszet akasztott rá.

– Ember van itt biztosan! – mondták azok.

Botot dugtak be másodízben is, ő belekapaszkodott, s kihúzták. Hálót vetettek volna reá *Uszin otir ojki* fiai, ám ő kipördült alóla, s belemászott *Uszin otir ojkiéba*. Elvitték haza. Nem akart a medvékkel együtt bemenni a házba, így őt külön helyre rakták.

Így élnek, éldegélnek, s amazok medveünnepet ülnek. Visznek neki egy falat húst, mintha az ő medvéinek húsa lenne az:

– Egyél! – mondják neki *Uszin otir ojki* lányai.

Így válaszol:

– Menjetek csak el, majd ha magam maradok, megeszem.

Elmennek a lányok, ő meg a falat húst messzi lerakja biztos helyre, s él tovább. Eljön a második éjszaka, s a lányok hoznak még neki ugyanolyan étket. Megint kéri: egye meg.

– Menjetek – mondja –, menjetek el, akkor majd megeszem.

Elmennek hát ismét, s ő újból viszi a falatokat messzi, s lerakja biztos helyre. Eljön a harmadik éjszaka, újból enni hoznak neki. Kéri ismét: egye meg.

– Ha majd elmentek, akkor eszem meg – mondja.

Első éjszaka, alighogy a táncot abbahagyták, a medvék lelkét lehetett hallani a ház közelében egy halom tűzifánál. Hallatszott, ahogy sírva mondogatják:

– Hiányzik testünkől egy darab, bizonyára ott van a mi lányunknál!

Ő meg besietett a házba, fogta az első csészét, s odavitte nekik.

Második éjjel a medvék hangja ama út végén hallatszott, ahol a havat szokták hordani vízolvasztásra. Sírva mondogatták:

– Testünkől még egy darab hiányzik, biztosan ott van a mi lányunknál!

Ő pedig besietett a házba, fogta az utolsó csészét, s szaporán odavitte nekik megint.

Anyja csókolgatva-becézgetve mondta neki:

Én lányom, kicsi *Mosne* – (*Mosne*: „újjászületett”), hosszú emberi élet, örökös emberi élet következik, minket az égen keress majd, ott fogunk tükröződni. Most eredj haza – mondta –, a mi földi életünknek vége szakadt.

Megcsókolták egymást mindannyian, s elváltak.

E nap után Uszin otir ojki háza népe újból csak azon volt, hogy Mosne költözzék hozzájuk, s át is telepedett Uszin otir ojki házába. És feleségül adták őt Uszin otir ojki legkisebb fiához. Olyan szép, vörhenyes hajú férfi az, ránézni is gyönyörűség.

Hosszan éltek-e, röviden éltek-e, így éldegélvén egyszer azt mondja neki a férje:

– Kurkássz egyet a fejemben.

– Jó – mondja a kicsi Mosne –, kurkászok.

Férje odafektette fejét a térdére, s ő megpillantván annak fülében a tulajdon kezével belefűzött függőt, ráismert saját fiára, akit valaha a jégre ráültetett.

Lám, ezt sejtette meg korábban a medveanya, ezért is figyelmeztette lányát: kerülje el Uszin otir ojki fiainak a hálóját, másszon inkább Uszin otir ojkiéba.

– Hosszú emberi élet, örökös emberi élet következik – mondta Mosne –, aszszony véletlenül se legyen a fia felesége, férfi véletlenül se legyen az anyja férje. Tükröződjem hát magam is az égen, ahol az én rokonaim tükröződnek!

Azzal fogott egy kést s megölte magát.

S ott fönns Mosne s a medvék máiglan élnek, máiglan egészségesek.

Az égbolt kellős közepén négyszögbe rendeződve négy csillag ragyog, közülük egy csillag a legfényesebbik – hát ők ezek: a három Medve meg Mosne, kissé alább pedig három csillag: ez a három medve tükörképe, amidőn még ember alakú lányuk, a kicsi Mosne nélkül tükröződtek odafönns.

Jeremej Ajpin

Kihunyó tűzhely mellett

A Földet hallgatom

Este, amidőn a Nap ott függött a fenyőfák csúcsán, Anyám lehalkított hangon szólt rám:

- Ne zajongj.
- Miért nem szabad zajongani?
- Mindjárt elül a Nap.
- Na és aztán. Hadd üljön!
- Este a vizek s a földek is elalusznak – magyarázta Anyám. – Zajongani ezért nem szabad. Hagyd őket nyugodtan elszenderedni.

- Elalusznak?
  - Igen, hisz elfáradtak. Nem szabad zaklatni őket.
- Odasandítottam a napnyugta felé s megkérdeztem Anyámtól:
- Hát a Nap hová tűnik?
  - Elmegy ő is pihenni.
  - Elfárad a Nap az égen?
  - Hát persze. Hisz mennyi dolgot visz végbe a nap során.
  - És hol pihen a Nap?
  - Bizonyára a házában... Ugyan hol másutt?
- Megvilágosodott előttem: tehát a vizek s a földek úgyszintén alusznak. Elmegy a Nap is a házába, s ő is alszik. Így hát a nap során ők is elfáradnak, akár az emberek.

Tovább faggatom Anyámat:

- Hát a madarak mit csinálnak éjszaka?
  - A szárnyas madarak is alusznak.
  - És a vadak?
  - A lábás vadak is alusznak.
  - S a bogaracskák-pókocskák?
  - A bogaracskák-pókocskák is.
- Gondolkodóba estem, vajon ki lehet az, aki nem alszik éjszaka.
- És a fák meg a füvek?
  - Azok tán nem élnek? – kérdezett vissza Anyám.
  - De, biztosan élnek – szóltam vontatott hangon.

– Elalusznak a fák-füvek is – folytatta Anyám. – Éjszaka minden élő alszik. Hát ezért nem szabad este hangosan nevetgélni meg beszélgetni, kopácsolni meg csörömpölni. Gondolni kell másokra is.

Fülelni kezdtem. És csakugyan: elhallgattak a madárcák, amelyek egész nap ott csicseregtek az aranyló fenyőfák közt a házunk közelében. Bizonyára már meleg fészkecskéikben alusznak reggelig. Majd csak pitymallat előtt kezdenek el füttyögni s dalolgatni. Amidőn pedig előbukkan a Nap, engem is fölébresztenek.

Aztán érdekelni kezdett, mi történik a mi szálláshelyüinktől távol: vajon mindannyian gondolnak-e az esti csöndre? Feszülten hallgatózva igyekeztem elcsípni az álomba merülő Föld minden hangját. De már nem hallani a mocsári szalonkát a Mocsaras Oldal Vízfolyásánál. Elhallgattak a rikoltozó fenyvesszajkók a vízfolyás menti cirbolyaligetben. A fövényes partú mocsári tavacskákon, a Családi Fenyves túlvégénél elcsöndesedtek a harsány folyami sirályok. Napközben jól idehallik oktalan kacagásuk. A rakoncátlan szél is elnyargalt a messzi folyókra-tavakra, s ott elrejtőzött, elcsöndesedett, még egy túlevélke sem rezdül az öreg erdeifenyők ágain.

Csönd van északon a lápon.

Csönd van keleten a Kis Szakadékon.

Csönd van nyugaton a Nagy Szakadékon.

Csönd van délen a Mocsaras Oldal Vízfolyásánál.

Csönd ereszkedett az Őszi Szállás Dombjára, ahol a nemzetségünkbeli emberek házai álltak, s ahol az idei tavaszt töltöttük.

Lecsillapodtak a zsörtölődő szarkák, amelyek nap mint nap iderepültek a szálláshelyünkhöz. Sőt még Harko, a mi fehér kutyánk is szemlátomást elbóbiskolt, nem zörgeti a láncot, nem hívogat engem vidám csaholással.

Meggyőződöm hát róla: köröskörül minden elszunnyad, minden elcsöndesedik.

Elül a Nap.

Anyám a még nyitott ajtóban kérdezi (az ajtókat napnyugtakor be szokták zárni):

– Mit csinálsz ott, Roman? Jó ideje nincs egy hangod sem.

Azt válaszolom:

– Hallgatom a Földet.

Apám meg Anyám s a nővéreim halkan beszélnek valamiről a házban. Bizonyára az elmúlt nap eseményeit emlegetik. Hisz egy nap alatt annyi szokatlan dolog történik, s este ezekről okvetlenül meg kell kérdezni a szülőket...

– Gyere haza, Roman – szólít Anyám. – Az ágyban majd végighallgatsz a csöndet...

S én futok haza.

S a csöndet hallgatván elalszom. És látom, amint a Nap a láthatár mögé ereszkedve kitarja bámulatos palotaháza ajtóit. Falai s mennyezete aranyból öntött, hosszú, keskeny sugárlemezekből. Minden tündököl, minden izzik. Önkéntelenül összehunyorítom a szemem. A Nap bemegy a házába s elalszik. Ott alusznak Nap-anyácska gyermekei is: velem egykorú kislányok és kislányok. Amikor házunkba besüt a Nap sugara, Anyám azt szokta mondani: Nap-anyácska idenyújtotta nekünk a kezét. Ha sok a sugár, Anyám szavai szerint ez azt jelen-

ti: lejöttek a földre a Nap gyermekei, hogy velünk, kortársaikkal játszadozzanak. Aztán láttam, ahogy a Nap előbukkan a palotájából. Olyannak tűnt, mintha tél lett volna. „Sapkát vett föl a Nap s kesztyűt húzott az erős fagyokhoz”, mondta Apám. Ugyanekkor elámultam rajta, hogy a téli koronás Nap mennyire hasonlít Anyámhoz. Megemlítettem ezt Apámnak, mire ő így válaszolt: „A Nap minden ember anyja. Talán ezért hasonlít minden anya egymásra.” Jólesett nézni a koronás Napot, s közben Anyámra gondolni. S kicsit sajnáltam, hogy nyaranta a Nap soha nem ölti fel koronáját és kesztyűit... Lám, most is, amint előbújt palotájából a Nap, úgy elvakított, hogy nyomban felébredtem.

Reggel volt. S az ablakon át a falon ott ragyog a Nap simogató keze: az ébresztett fel. Talán azért, hogy siessek a gyermekei fogadására, akik bizonyára szintén unatkoznak egymagukban: nincs kivel játszaniuk, hancúrozniuk.

Alkonyatkor hosszan követem tekintetemmel a palotájába távozó Napot, majd Anyámra pillantok, s eszembe jut az esti csönd meg az álomba merülő Föld...

Nem kevés nyár meg tél telt azóta. Mind gyakrabban merül fel emlékezetemben aranyló fenyvesek övezte kicsi szálláshelyünk, s az est csöndjét szentül óvó Anyám. Az elalvó vizek és földek. Az elalvó fák és füvek. A vadak s a madarak. Az elalvó Nap. S én hallom hangtalan kérdésüket, egyre ugyanazt, egyre ugyanazt:

Ki az, aki ma ugyanolyan szentül őrzi a tajgai földek álmát?

Varjú Hónap

Minden tavasszal türelmetlenül vártuk a Varjút. Ő érkezett meg legelsőként a költöző madarak közül. Az első meleggel: még április kezdetén. Ezért is kapta április a „Varjú Hónap” nevet.

Nemcsak a mi házunk, de az egész szálláshely örvendezett, amikor valaki elújságolta, hogy látta az első Varjút – azaz hanti nyelven *Vurnit*. Házról házra, szállásról szállásra járt a hír:

„Megjött a Varjú!”

„Hazarepült a Varjú!”

„Visszatért meleg tájakról a Varjú!”

A Varjú a szálláshelyünk közelében tanyázott. Fáról fára repült. Felbosszantotta az oktondi kis kutyakölyköket. Kiszemelvén magának egy-egy jó falatot, peckesen lépdelt a tűzhely körül a nyári konyhában. Be-bekukkantott a dorongfákon heverő kéregedények s fateknők alá, olykor pedig azon mesterkedett, hogy csőrével vagy lábával megragadván felfordítsa valamelyik edényt. Esetenként sikerült egy falatnyi húst vagy halat elcsennie a késedelmes háziasszony orra előtt. Ám még a legrigolyásabb vénasszonyok is szemet hunytak a Varjú minden csintalankodása felett.

A mi szálláshelyünkön kedvelték a Varjút. Róla mindenkinek az olyan gazdaasszony jutott eszébe, aki a hosszú tél vége szakadtával hazatér, s most bejárja birtokát-tulajdonait, s kíméletlen aprólékosággal szemügyre veszi: vajon minden rendben van-é, minden a helyén van-é?

A birtokbejárás után méltóságteljesen elhelyezkedett egy hombár vagy lábaskamara legtetetjén, s hosszan, hallgatagon szemlélte a települést. Vajon mi jár-

hatott a fejében? Ez igen fölkelte érdeklődésemet, igyekeztem a gondolatait kitálatni. Úgy tetszett, hogy e pillanatban nem madárdolgok, hanem emberi sorsok, az én rokonaim felől gondolkodik. Talán rólam is. Hisz ilyen mély gondolkodást tükröző külsővel csakis népek sorsán, az emberiség sorsán lehet töprengeni.

Meglehet, hogy a tavaszi meleg okán is kedvelték a Varjút. Hisz sok minden kapcsolódott össze az ő nevével.

A tavasz első lélegzete is.

Az első hóolvadási helyek is.

Az elsőként megcsorduló patakok.

Az első szarvasborjak.

A zöld első csírai.

Mindaz, ami első.

A mi házuk népe kiváltképp örvendett a Varjú érkezésének. Anyám szokás szerint így szólott:

– Lám, mi is megértük a tavaszt: kivártuk a Varjút.

S felsőhajtott.

Akkoriban úgy tűnt számomra: Varjú ha nem volna, a tavasz tán meg sem jött volna. Nem kezdődött volna meg a Varjú Hónap, s nem köszöntött volna be a tavasz. De hisz a varjú nem szent madár, sőt nagyon is közönséges, amilyen nem kevés akad a mi erdőinkben!

Kérdésekkel ostromoltam hát Anyámat:

– Mama, jó madár-e a Varjú?

– Jó.

– De miért jó?

– Miért?...

Anyám félbehagyta a varrást, rám pillantott, majd tekintetét a húgaimra fordítván csöndesen így szólott:

– A Varjú... örül, ha ember születik.

– De hogyan?

– Ahogy az emberek örülnek, ő is úgy...

Semmit se értettem. Kényelmesebben odafészkelődtem hát Anyám mellé, s unszolni kezdtem:

– Mama, mesélj a Varjúról...

Anyám a billegő bölcsőben alvó Olja húgom felé biccentve elkezdte:

– A Varjú a húgod jöttének is igen örvendezett...

Szó nélkül figyeltem.

– Hanti szokás szerint – folytatta Anyám – az újonnan érkezett ember: az újszülött minden dolgára-holmijára ügyelni kell. Az efféléket mindig a legtisztább, legjobb helyen kell tartani s nem kerülhetnek oda, ahol nem való lenniük. Különben a kisgyereket valami rossz éri. Ez érvényes azokra a holmikra is, amelyekre a csecsemőnek már nincs szüksége. Ezért például az átnedvesedett forgácsot a bölcsőkből egyazon helyre szokás összehordani a szálláshely szélén, egy eldugott zugban, egy kis fatönc alá. Nem élő fa alá, éppen hogy fatönc alá. A tönköt úgy szemelik ki, hogy se túl magas ne legyen, se nagyon alacsony, hogy télen be ne hordja a hó, s hogy minden évszakban látható legyen.

Emlékeztem rá: nálunk is van ilyen fatönk, nem messzire a háztól. Liza nővéremmel oda szoktuk kihordani a nedves forgácsot Olja húgocskánk bölcsőjéből. A tövén kiszáradt nyír megpuhult fehér fájából gyalult forgácsot – a *capot* – a prémes derékalj alá szokták hinteni, s amikor a forgács átnedvesedett, tüstént egy kis hancsteknőcskébe szedtük, majd kivittük a fatönkhez. Anyám, ha elvitette velem a forgácsot, mindig utánam szólt, a lelkemre kötve: el ne hullassam a gyalogösvényen, nehogy valami rossz érje a picikét.

A forgácsot a fatönk köré szórtuk. Sima felszínű s hegyes tetejű volt a halmocská, mint a kúpos sátor, a *csum*. S a Varjú, amikor hazaszállt délről, erre a fatönkre telepedett. Hideg napokon pedig alább húzódott a langyos forgácsra: a lábát melengette. Hisz elsőként érkezett, április legelején, amikor az enyhületek még talaj menti fagyokkal váltakoztak. Ráült a langyos forgácsshalomra, s így szólt:

– Bárcsak születne több gyermek a Földre, hogy lenne hol melengetnem a lábamat!

E szavakkal szálldosott egyik forgácsshalomról a másikra, hangosan örvendezvén egy-egy apró emberke világrajöttének, majd a másikénak, harmadikénak... Közben vidáman, szívélyesen mondogatta:

– Vak-vak, vak-vak, vak-vak!...

Ősszel pedig, mielőtt elrepült volna délre, jókívánságát hagyta az emberekre:

– Amíg én messzi szállok, teremjen még több újszülött a Földre: legyen hol melengetnem a lábam!

S mint mindig, búcsúzóul még hozzátette:

– Vak-vak!... Vak-vak!...

Én persze rögtön megtudakoltam:

– Mama, az én világra jöttömnek is örült a Varjú?

– Örült hát.

– De hiszen én az év leghosszabb napján születtem, amikor egészen meleg volt.

– Úgy van – ismerte el Anyám. – Csakhogy ősszel is a bölcsőben tanyáztál, amikor a Varjú már készülődött melegebb tájakra, s akkoriban már fázogatott a lába. Sőt még tavasszal is ott kuksoltál a bölcsőben, a Varjú visszatértkor. S amikor eleredt a nyirkos hó, majd rázendített az északi szél, és sok költöző madár visszamenekült délre, a Varjú akkor sem hátrált meg. Tudta, hogy te megmelegítetted a lábát.

Ekkor a hombár tetején tűnődő Varjúra pillantottam, s meg voltam győződve róla, hogy az emberekre gondol meg énreám. Hisz vajon lehetséges-e, hogy ne gondoljon reám a Varjú, akit valaha én is melengettem?

Varjú Nagyanyó pedig, bármily nehezeére esett is, szelíden dűnnyögte:

– Vak-vak!... Vak-vak!...

Meglehet, hogy jól mondta volt Apám: afféle ráolvasás volt ez részéről – hogy hosszú életünk legyen.

Szálláshelyünk s a folyó menti szálláshelyek lakosai becsülték és soha nem bántották ezt a madarat: hadd éljen mindenkor a kis nép iránti jókívánságaival. Magam is más szemmel kezdtem nézni a jelentéktelen külsejű szürke Varjúra, amely örvendezik minden ember születésének a Földön.

Buda Ferenc fordításai

Németh István

Kései sirató

Két verssor

Teherpályaudvar kapuja, előtere. Hasonló lehetett József Attiláé is, ahol szemet lopott. Sivár. De csak addig tűnik ilyennek, míg be nem járja az ember. Hatalmas homoktenger veszi körül, a sínek ezen haladnak át. A sínek felett vastraverzek, égbe nyúló vasoszlopok, állandó csörömpölés, ütközők csattanása, fékcsikorgás. A sívó homokon száraz kórók, öreg, göcsörtös fűzfák, kemény szárú ballangók, homokgödrök, szeméthalmok, szétszórt csigaházak.

A szigetszerű pusztaságot egyfelől raktárépületek, másfelől emeletes lakóházak sora határolja, de ezeken is, amazokon is túllátni, környes-körül ide látszik a horizont, amit amonnan, a városból sehogyan se tud befogni a szem. S ez az első meglepetés, hogy innen körbetekintve látod azt, amit a sugárútról sohasem: látod az ég peremét. Látod, hogyan borul föléd az ég hatalmas kupolája. Bent a városban kószálva is tudod ugyan, hogy ez így van, álltál már máskor, másutt is a földkerekség kellős közepén, de ezt, beszorulva a háztömbök közé, nem érzékelheted, nem láthatod, csupán egy darabkát, egy tenyérnyit az ég kékjéből, azt is csak úgy mellékesen.

Tudomásul veszed, hogy van; néha derűs, tiszta, máskor borongós, éjjelenként csillagok gyúlnak ki rajta, ennyi az egész; az a tágasság, az a végtelenség, ami a házfalakon túl van, már eszedbe se jut, be vagy a Héttoronyba zárva, s már vágy se ébred benned, hogy kitörj belőle. Most felfedezted magadnak ezt a homoksvatagra épült teherpályaudvart, itt, a város peremén, amely hasonló lehet József Attila várospereméhez, s úgy jársz-kelsz benne, mint a hatalmas csarnokban, ahonnan kihurcolkodtak ugyan, de hátrahagytak minden hasznavehetetlen kacatot, már-már fordulnál vissza; vissza a rendezett rendbe, amikor – mint valami hívó szóra – fölemeled a tekinteted; föl, egészen föl, a fejed fölé a magasba, s valószínűleg a látvány hatására, ami ott fogad, fölszakad belőled egy félhangos sóhajtás: *szőke bodor felhők hattyúi az égnek, úsztak vala habján a mennyei kéknek...*

Igen, ott úsznak, lassan, méltóságteljesen. A tiszta kék égen a habfehér felhők, akár ebben a két verssorban.

Ki volt az, aki ezt megpillantva talán az első momentumban imádságba is foglalta?

Akitől először hallottam, mintha azt mondta volna, hogy Arany János. Nemegyszer próbáltam utánanézni. Eredménytelenül. Így azt se állíthatom,

hogy az eredeti szöveg betű szerint azonos-e az itt elsóhajtottal. De a *vala* szócska csakis így lehet benne. Ami elmondhatatlanul régi időkre utal. Amikor még az ég valóban kék volt, és szőke bodor felhők úsztak rajta. Jöttek a végtelenből, és ráérősen haladtak a végtelenbe. Ők, az ég hattyúi. Valahol, nagyon messze, megszólal egy kakas. Egy *vala*(ha) volt nyári délután. Talán épp azon a délután sóhajtott a fülembé gyerekkori barátom (szinte még gyerekek voltunk) ezt a két sort. Majd határozottan kijelentette: a magyar költészet két legszebb sorát hallottad!

Hiába látom számtalanszor az „ég hattyúit”, azon a sivár teherpályaudvaron, a pályaudvar feletti égen találkoztam velük igazán. Azóta kijárok oda. Megbarátkoztam a „Holt vidékkel”. Lesz még nyári ég felette, lassan úszó, kövér felhőkkel. Talán az a kakas is megszólal abból a régi nyári délutánból. Abból a *vala* voltból.

Költő a küszöbön

Aligha akad a Kárpát-medencében és azon is túlhan magyar nyelvű irodalmi folyóirat, újság stb., amelyik mostanság, így április táján, a maga módján ne emlékezne meg József Attiláról. Magyar nyelvűt mondtam, mert ha csak magyart mondtam volna, pontatlanul fejezem ki magam, hiszen az, hogy valami csak csupán magyar, kezd gyanússá válni, éspedig nemcsak a Medencében, de azon túl is. Mit szólna most József Attila, ha elébe raknák ezeket a róla szóló, reá emlékező, emlékeztető írásműveket? Megjósolta ugyan, hogy ha már nem lesz, nagyon sokan foglalkoznak vele. De ennyien? Egy egész ország? Már-már a nagyvilág? Nemzetet nem merek mondani, különösen nem magyar nemzetet, mert nem tudom, hogy mi, e Medencébe szorítottak, miként is állunk ezzel. Hogy nem a legjobban, az szent. Így hát azt se merném állítani, hogy József Attila a magyar nemzet költője. Hiszen nem is volt olyan értelemben nemzeti költő, mint Petőfi vagy Csokonai Vitéz Mihály. Ő izzig-vérig modern költő volt, abban a korban, abban a 20. században, amelynek az első felét sem érte meg, de mi lett volna belőle és költészetéből, ha élete átnyúlik a század második felébe, egészen a rendszerváltásig, ami innen nézve, a 21. század elejéről, tán nem is volt igazandiból az. Persze, sok itt a ha meg a mi lett volna. És még mindig ezeket szaporítva, újra és újra azt kérdezem (vajon kitől), mit szólna ma ehhez a tömértelen műelemzéshez, dicshimnuszhoz, amely a magyar költészetben egyedülálló művét méltatja? Azok után, amibe még életében bele kellett halni, hogy egy képtelen képzavarral érzékeltessem mondandómat. Mit szólna? Semmit. Bizony, már semmit. És ha mégis megszólalna, talán egy nagyot kiáltana. Akkorát, hogy a hangja betöltené az egész Kárpát-medencét. Vagy hangtalanul sírna. Ajtón kívül, a küszöbön kuporogva, ott, ahová egyszer, régen a Mama kitette.

Egy fénymásolatra

Kölcsönkérték a *Tarisznyás embereket*, ami, ugye, manapság már önmagában is csodaszámba menő valami, mármint az, hogy valakit valamiért a könyv érdekel. A kölcsönkérőt pillanatnyilag nem az olvasás érdekelte, hanem hogy

fénymásolatot készítsen róla magának. Nem egy bogaras könyvgyűjtő vagy irodalomtörténész, hanem egy úgynevezett egyszerű olvasó. Egy Csépe-rajongó.

Mert Csépe Imre könyvéről van szó, a költő negyedik kötetéről, amely ellentétben a három elsővel, versessel, novellákat tartalmaz. Ezerkilencszázötvenhétben jelentette meg a suboticei Minerva. (Akkor még Szabadka csak Subotica lehetett, de ez most nem tartozik ide.)

Nem tudni, hány példányban adták ki, de zöld vászonba kötötték, s a könyv táblájáról aranyozott ablakon át néz ránk az író neve és művének címe. Ötvenhétben tehát még vászonkötésre is futotta a szegénységünkől, de most ez sem tartozik ide.

Engem az egészről az ragadott és hatott meg, már-már az elérzékenyülés határáig, hogy valaki itt, nálunk, a peremvidéken, mondjuk Muzslyán, annyira szereti és becsüli Csépe Imrét, hogy ha már a könyvét nem tudja megszerezni, mert vajon honnan is tudná (lassan sem antikváriumunk, sem könyvkereskedésünk!), hát kölcsönkéri valakitől lefénymásolás céljából. Hogy legalább ilyen formában meglegyen neki.

Ezt a szerző nem érhetette meg, így most már sohasem fogja megtudni, mert bizony elég régen elhunyt, s ha ez nem következett volna be, most fogyasztaná a 91. évét. Halála után, ha jól tudom, négy kötete jelent meg, a negyedik is már csaknem húsz évvel ezelőtt. Ezzel a négy posztumusszal együtt tizenegy könyve van. Közülük hozzám talán épp a *Tarisznyás emberek* elbeszélései állnak a legközelebb, de most ez sem tartozik ide.

Amit viszont itt el szeretnék mondani és elzokogni, az az, hogy a költő rég elporladt szívét nem forrósíthatja át a hír, hogy könyveinek van (mert már elkészült) egy fénymásolt példánya is, ami arra enged következtetni, hogy sem antikváriumban, sem pedig könyvkereskedésben Csépe-kötet nem kapható, könyvei tehát megérték ama dicsőséget, amelyeket a középkori kódexek: másolják őket! Legalábbis a *Tarisznyás emberekből* már elkészült egy másolat. (Nekem is van egy Majtényi- meg egy Dudás Kálmán-fénymásolatot kötetem, de most ez sem tartozik ide.)

Évekkel ezelőtt Tolnai Ottó mutatta be egy frissen megjelent könyvem a szülőfalumban, miközben Csépe Imrere is kitért, pontosabban egy versére, amit ott fel is olvasott, felmutatott és elemzett. Tudtommal Csépe Imréről, egy Csépe Imre-versről akkora elragadtatással nálunk még nem szólt senki. Az ünnepség után, ami számomra épp ezért kettős ünnep volt, néhány soros levelet írtam Ottónak, aminek az volt a lényege, hogy az, ami ott elhangzott, ha egyszer is elhangzott volna a költő életében...!

És most egy másik költőre kell gondolnom, nem azért, mert száz éve született, és most országszerte ünneplik, hanem azért, mert sok-sok társával együtt neki is a halála után jutott ki abból, amit életében teljességgel nélkülöznie kellett.

Neki csak a szegények éje jutott osztályrészül, s csak néhányan ismerték és szerették talán, s nem biztos, hogy éppen azok, akiknek a szeretetére és megbecsülésére annyira vágyott.

Egyszer, rövid élete alkonyán, így könyörgött istenéhez:

*„Intsd meg mind, akiket szeretek,
hogy legyenek jobb szívvel hozzám.
Vizsgáld meg az én ügyemet,
Mielőtt magam feláldoznám.”*

Életében mégsem voltak „jobb szívvel” hozzá. Pedig már (ismét) nagyon közel állt önmaga föláldozásának a gondolatához, amikor a fenti sorokat írta.

József Attila valóban a „semmi ágán” ült. Alapvető élménye volt ez, különben le sem tudta volna írni, ki sem tudta volna találni ezt a metaforát. Ady is sóvárogta, hogy „látva lássák”, megszenvedte a szeretet hiányát, ami egy művész életében talán a megbecsülés.

József Attilát nem becsülte meg a saját kora, már-már könnyedén fut ki a tollunk alól: ez a lángelmék sorsa. Vagy ha csak itthon maradunk: magyar sors. Annál fájdalmasabb lehetett számára a semmi ágán ülnie, mert tudta, s ki is mondta: „ha nem leszek, nagyon sokan foglalkoznak velem”.

A magyar és a világgöltészet – hogy mondjam: talán egyik? – legmeggrázóbb versét így zárja:

*„Nem nyafognék, de most már késő,
most látom, milyen óriás ő –”*

Ő, a Mama. Amikor már nem volt meg a Mama. Amikor már nem lehetett Neki ezt elsutogni. S a költőnek sem, hogy mily óriás ő. Mily óriás már életében. Most mi, a „hálás utókor” valamiféle adósságot próbálunk törleszteni. Hol így, hol úgy. Hol ezzel, hol azzal. Néha úgy, hogy fénymásolatot készítünk valamelyik könyvéről.

Otthon

Mielőtt a volt Honvédsor (ma Simokovics Rókus utca) végére érnék, tanakodok magamban, merre folytassam az utam. Beforduljak a Szőlősorba? Volna kihez bekopognom, becsöngetnem, de legutóbb hiába próbálkoztam, a háziak nem voltak épp otthon. Folytathatnám a Simokovicson, s betérhetnék a temetőbe, de majd máskor, ma már jártam a föntiben, a Kálvárián. Ha balra fordulok, a Pap Pál utcából bekanyarodhatnék a Petőfi Sándorba, talán a falu egyik legszebb utcájába – számomra itt már-már mindegyik a legszebb –, hazalátogatásomkor azon is gyakran végigmasírozom, de a szemben lévőkön, a Honvédsorral szemben lévőkön, a József Attilában alig jártam még.

Legyen hát a József Attila, már csak azért is, mert őt ünnepeljük ebben az esztendőben, aki még csak nem is sejtí, hogy Kishegyesen is elneveztek róla egy utcát. (Épp alatta húzódik, az övével párhuzamosan a Petőfi Sándoré, s a folytatásában, egy sarokkal lejjebb, Ady Andréé. Tehát elég jó társaságba került.)

Beállok hát a József Attilába. S míg araszolok előre, hirtelen az vágódik az eszembe, hogy a költő születésének századik évfordulójára idei első hazalá-

togatásomkor megtehettem volna, ha eszembe jutott volna, bizony megtehettem volna... De nem jutott eszembe ez az utca, s főképpen az nem, hogy itt bekopogtassak minden házba, az utca mindkét oldalán néhány szokványos kérdéssel. Például: ki volt az az illető, akiről az utcájukat elnevezték? Ehhez hasonló kérdést a falu sok-sok utcájának házaiban föltehetnék, a már említett Simokovics Rókus, a Pap Pál utca lakóin kívül a Duro Salaj, a Marx, a Lenin, az Engels, a Boris Kidrič, az Ivo Lola Ribar, a Maxim Gorkij, a Vuk Karadžič stb. utcabélieknek is. Ám most, gondolom, József Attila az időszerű, hát az ő utcájában levő házakat kellett volna, kellene végigjárniuk azon barátainknak, akik itt hibátlanul le tudják írni a költő nevét, akik olvasták, olvassák a verseit, mert nem tudom, valószínűleg írogató földijeim se tudják, hogy szülőfalunk József Attila utcájának a lakói olvasnak-e József Attila-verseket, s akad-e olyan ház az utcában, ahol fellelhető egy József Attila-kötet. Számomra ez a kaland érdekes lenne, év végéig – a József Attila-év végéig – még nyélbe üthetném, rááldozhatnék egy-két napot, hiszen ehhez hasonló kalandokra – tudakozásra! – rááldoztam fél életem, de most araszolva József Attila utcáján ehelyett gyönyörködöm a szép házakban, mert igen takarosak is láthatók benne, no meg egy-kettő olyan is akad, amelyeket immár csak ólaknak használnak, csirkeólaknak, s árad belőlük a csirkeólak búze. Ilyenbe, persze, nem fordulnék be interjút készíteni József Attila hegyesi utóéletéről, a pecsenyecsirkék nem a legmegfelelőbb riportalanyok, ripacskodom magamban, amit József Attila talán megbocsát nekem, hiszen manapság az írók-költők megengedhetik maguknak a ripacskodást, addig se kell elmélyedniük egy utca jelenének a tanulmányozásában, különösen, ha ehhez még ösztönzést, akarom mondani: ösztöndíjat se kapnak.

S míg így ballagok és morfondírozom, észre sem veszem, hogy már rég elhagytam a szép nevű utcát, s a Bikaistálló sarkán (istálló még csak akad a faluban, de tenyészbika már aligha) rám dörren valaki:

– Dobar dan!

Megállok, végigmérem, bizony, velem együtt nem mai gyerek már, s mintha valahonnan – valószínűleg ebből az utcából, a Boris Kidričből – ismerném, így hát fölbátorkodva kérdelem tőle:

– Mi az, itt már mindenki angolul beszél?

– Érti a viccet, sőt azt is tudja, kivel áll szemben:

– Nézd, Pistám, mi már úgy vagyunk itthon, hogy nem is tudjuk, kit hogyan szólítsunk meg az utcán.

Ezt már én se nagyon tudom. Nem tudom már szeretett Tündérlakomban sem.

Reggel, megérkezve a faluba, betértem a Vadászokhoz, szokásom ellenére egy üditőre. Egy fiatalember volt bent, a kiszolgálónővel biliárdozott. Az utóbbi kézdezi:

– Ugye maga magyarországi?

– Voltam – válaszolom. – Negyvenegy és negyvennégy között.

Nem tudom, ezek után mit gondolhatott rólam a fiatal pincérnő, talán azt, hogy ennek a vén faszinak (mármint nekem) hiányzik egy kereke. Nem csodálkoznék,

ha ezt gondolná rólam. De csak úgy átvillanhatott rajta. Egy másodpercre, mert aztán visszafordult a biliárdasztalhoz, félig rádőlt, és a dákójával megcélzott egy fekete golyót.

Jókedvünk forrásánál

Nem tudom, hány fajtámbeli él szerte a nagyvilágban. Új-Zélandtól Grönlandig. Az Északi-saroktól a Déli-sarkig. Mert bizonyára még ott is akad belőlünk. Meglehetősen szétszóródtunk. Persze nem csak mi, magyarok, de hát itt most speciel rólunk lesz szó, anélkül, hogy ezzel „magyarkodni” szeretnék, ami, már-mint a magyarkodás, bizonyos költők tökén jön már ki, azon költőkén, akik versírás közben nem áttallják azoknak az igéit, főneveit használni, akiknek a nyelvén a rímeket faragják.

Tehát nem tudom, hány nyelvtestvérem él szétszóródva a földkerekségen, valahol valakik talán ezt is számon tartják, ötven évvel ezelőtt jó kétszázezer futott világgá, száz évvel ezelőtt másfél millió, ha ezen utóbbiak között akadhatunk tótok, románok, ruszinok is, mert ők még az úgynevezett Nagy Magyarország területéről tántorogtak ki, ám a kivándorlás tart a mai napig, ha nem is akkora lendülettel, mint a huszadik században. Innen, a mi kolbászkerítéses, tejjel-mézzel folyó Kánaánunkból is folyt a kivándorlás, sőt tart a mai napig; a legutóbbi balkáni háború idején vagy ötvenezer, azaz tíz kishegyesnyi magyar hagyta el a Délvidéket, a baranyai, szlavóniai testvéreink is fogynak, a muravidékiek alig tennének ki két Kishegyest. (Azért emlegetem annyiszor ezt a falut, mert bizonyos szempontból ez a mércém; ha a Költő a Mindenséggel mérte magát, jómagam csak a szülőfalummal, ami nem is kevés.)

Azokat a nemzettársainkat (nem tűnik ez túlzott magyarkodásnak, mármint az a szóhasználat, hogy nemzettárs meg ehhez hasonló?), akik Kaliforniában, Dél-Mongóliában és Észak-Afrikában leltek új hazára, azok, ugye, távol az óhazától, az úgynevezett diaszpórában élnek, tehát szétszóródva más népek között, spanyolok, portugálok, svédek, hottentották közvetlen szomszédságában. A frissen kivándoroltak egyelőre anyanyelvi szinten beszélnek az anyanyelvüket, az unokáik már a Toldira is azt fogják mondani, hogy oké.

Végül is hány magyar él a diaszpórában? Egymillió? Hány kishegyesnyi település „jönne ki” belőlük? Egy csinos kis Magyarország. A létező se túl nagy, de ezt ne fesszegessük, mert bizonyos poéták idegeit máris borzolja, túlborzolja ez a magyarkodás.

Vajon az fölborzolta-e az idegeiket, amikor meghallották, mégpedig szavahihető, felelős (magyar) államférfi szájából, hogy a jelenlegi Magyarország határain túl több mint félmillió, hatszázezer nemzettársunk él szórványban? Ez, ugye, egy újabb kategória s egy újabb sors, persze nem speciel magyar sors, mert más népek fiai és lányai is élnek szórványban, s róluk se igen akar tudomást venni az Európai Unió. Az Európai Uniónak nemcsak a szórványban élők sorsa a legkisebb gondjuk, néha a tömbben élő kisebbségké is.

Mert ez lenne a harmadik kategória, az úgynevezett tömbben élő magyarok, románok, oroszok stb., akik ugyan – egyelőre – csakugyan tömbben, tömbökben

élnék az anyaországuk határain kívül. Ezt az „életformát” ugyan nem ők választották maguknak, ettől függetlenül van, létezik. Esetünkben kb. hárommillió magyar él az anyaország határain kívül, hogy hogyan kerültek oda, ennek megállapítása még a történészekre vár. Megállapíthatjuk tehát, hogy Magyarország határain túl minimum négymillió magyar él. Hány Kishegyest lehetne belőlük benépesíteni? Erre ugyan az elkövetkező századokban nem kerül sor, így az ebből adódó problémát az Európai Uniónak és az ENSZ-nek kell valahogy megoldania, ha lesz hozzá türelme, érzéke és elég eurója. (Persze rövid o-val!)

Viszont van ennek a problematikának egy olyan vetülete is, amit kizárólag nekünk kell, kellene megoldani, ha továbbiakban is el szeretnénk látni a diaszpórát kiváló magyar szakemberekkel, Nobel-díjas jelöltekkel, a szórványban élő testvéreinket lelkesedéssel, a tömbben élőket pedig helyben való boldogulással. Ez pedig nem más, mint a demográfiai katasztrófa megfékezése. Most hozták nyilvánosságra ugyanis, hogy Magyarország lakossága az elmúlt tizenöt év alatt félmillióval csökkent! Fél millióval. Csaknem kétszer annyival, mint a délvidéki magyarság száma. Hány új Kishegyest népesítene be félmillió magyar? Százat. Kereken százat.

Persze a nagy Oroszország lakossága, lélekszáma is csökken, az Európai Unióé is, azonban nem tehetek róla, hogy én elsősorban mindent azoknak a sorsával mérek, akikhez a sorsom kötött.

Még akkor is, ha ez bizonyos költők és írástudók szemében magyarkodásnak tűnik. Ami nekik már a micsodájukon jön ki.

2006

Orosz László

Tiborc és Biberach

A *Bánk bán* e két szereplőjének nincs történelmi megfelelője. (Bendeleiben Izidórának is van annyi, hogy a királylányt, Erzsébetet Tübingiába kísérő követség tagjai között Theodoricus Thuringius *Vita Sanctae Elisabethae* című műve megnevezi Katona drámájában is említett anyját, Bendeleiben Egenolf özvegyét.) E két nem történelmi alaknak azonban jelentős a szerepe a drámában. Bánké után (692 sor) Biberach szövege a leghosszabb (300 sor); meghaladja Peturét (296 sor), Mihálét (245 sor) és Gertrudisét (193 sor). A felsoroltak után következik 185 sorával Tiborc, megelőzve Ottót (168 sor), a királyt (127 sor), Melindát (120 sor), Izidórát (116 sor) és Simon bánt (106 sor). Solom mester (42 sor), Myska bán (28 sor), a zászlós úr (18 sor, ebből 13 Pontio di Cruce általa felolvasott levele), az udvornik (17 sor) meg a békétlenek (8 sor) szövege eltörpül az előbbieké mögött.

Biberachnak is, Tiborcnak is a III. szakaszban (felvonásban) legnagyobb a szerepe. E szakasz 430 sorából 151 Tiborcé, 108 Biberaché, Bánké csak 104. Ez az a szakasz, amely az előző éjszaka és a IV.-ben azt követő „Nap-est” közé ékelődik. Ez tartalmazza Tiborc és Biberach „bemutatkozását”.

Ellentétes jellemek, de sokban hasonló sorsok.

Mindketten jobb állapotból jutottak rosszabbra. Tiborc Bánk szolgálatából az elnyomórodással járó szabad paraszti állapotba, Biberach apjának tékozló élete miatt a vagyontalansággal járó kiszolgáltatottságba. A gazemberség kínálkozik számukra lehetőségként sorsuk javítására. Tiborc próbálkozik vele. Lopni akar, de nem viszi rá a lélek. Idős kora sem: „most már gazember is lennék; de késő –! / ősz Fő, kiszáradt Kar, – hová megyek?” (III. 118–119; 1254–1255. A kritikai kiadást idézem, a sorok számozását pontosvessző után a Matúra Klasszikusok kiadásából is feltüntettem.) Ha belépett is egy titkos szövetségbe, aligha lenne képes élni azzal a lehetőséggel, hogy „a’ háborúban szabad fosztani” (III. 157; 1293). Nincs rá utasítás, de a „Szép pénz; de adhatsz é hát mindenik / szűkölködőnek?” kezdetű, „Vigyázz, hogy egyj / zshivány, tömött erszényeiddel egyjütt, / ne lopja-el Nagylelkúségedet” mondattal végződő hét sor (III. 260–266; 1396–1402) azt sugallja, hogy Tiborc nem fogadja el Bánk erszényét. A nagyúr hálája azért, hogy huszonhat éve Jáderánál megmentette az életét, nem is ez, hanem az, hogy újra a szolgálatába fogadja, mintegy háznépe tagjává teszi Tiborcot. Reá bízta, vele küldi haza a feleségét, s így biztatja: „él / még Bánk!” (III. 274–275; 1410–1411). E biztatás visszhangja lesz majd Tiborc kétségbeesett merészségű mondata a királyhoz az V. szakasz végén: „Uram! beteg Feleségem’, ‘s éhez / öt gyerekeim’ kínos nyögések az / Istennek irgalmaért felmenő / végső fohászkodásokat ki fogják / zavarni a’ Mennyekből, ha megölöd / Gyámoljokat.” (V. 431–436; 2642–2647).

Biberach útja ellentétes Tiborcéval. Ő a gazemberséget választja. Nem lop, nem rabol, nagyobb stílusú annál. Az emberi vakságból él, a hatalmat birtokolók segítségére szoruló

ostobaságából. Emberismerete, helyzetfelismerése azonban korántsem olyan biztos, mint amilyennel dicsekszik. Tudja, mennyire veszélyes Ottó csábítási kísérlete, de egyértelműen nem határolódik el tőle. Részt vett a Fülöp király elleni merényletben, erre céloz a „csak egyszer / forrt szinte a’ torkomra” (III. 358–359; 1494–1495). Ottónak adott tanácsát az altató meg a hevítő használatára maga sem ítéli jónak: „Hogy ha bő-kezübb / lettél, ‘s fizetél volna, jobb tanácsot / is adhaték” (I. 549–551; 624–626), de nem árulja el, mi lett volna ez a jobb tanács; talán ő maga sem tudja. Rosszul méri fel, mikor mit kell tennie. Izidórát későn figyelmezteti, hogy menjen Melindához (Pándi szerint – Kritika 1987. 3. sz. 14–16. – ugyan még mielőtt Petur házába indul, szerintem csak akkor, amikor onnan „lihegve”, Bánkot megelőzve visszatér). Bánkot sok, akkor és ott fölösleges beszéddel szinte visszatartja attól, hogy a feleségéhez siessen. Szándékosan? Szolgálatot akar neki tenni azzal, hogy túlozza a királyné szerepét a Melinda erénye elleni támadásban (II. 363–372; 1032–1041), s azzal, hogy feltárja az udvar szokásos módszerét az ellene támadók elnémítására (II. 413–422; 1082–1091). Amikor azonban újra találkozik vele, azt kell tapasztalnia, hogy nem nyerte meg a jóindulatát, hanem örülésbe kergette (III. 280–293; 1416–1429). Nem hiszi, „a’ gyáva Herczeg / hogy’ boldogúlt” (III. 294–295; 1430–1431), s amikor megtudja, hogy „megesett a dolog”, és attól tarthat, hogy kitudódik a gaztettben való szerepe (a porok), menekülni próbál. Igyekszik fölénybe kerülni a bajba jutott Ottóval szemben: „Én beüthetem hús / vérrel Luczím’ nyakába kardomat, / hát tégedet miért ne tudjalak / hús vérrel itten hagyni?” (III. 361–364; 1497–1500. – Biberach aligha ölte meg az Előversengésben említett Luczit, csak kész lenne rá.) Rosszul számítja ki, mi lesz a következménye fenyegetésének: „én, egyedül, tudom: / ki volt Fülöp Királynak gyilkolója!” (III. 416–417; 1502–1503). Ottót ezzel szinte rákényszeríti arra, hogy meggyilkolja. Halálos sebbel a hátában Biberach újra köpönyeget fordít. Myska bántól kér segítséget, viszonzásul azt ígéri neki, hogy a királynét és az országot illető „nagy dolgokat”, titkokat fog fölfedezni. Vallomását Myska bán az V. szakaszban így tolmácsolja: „a’ Nagy-aszszonyunk / ártatlan. Semmit sem is tudott / Ottónak ízetlenkedésiről. / Meghíttye Biberách, ki a’ saját / házamba’ holt meg, azt vallotta.” (V. 284–288; 2495–2499). Nem tudni, Biberach vallott-e, esküvel erősítve, hamisan az akkor még életben lévő királyné védelmében, vagy Myska bán ferdített-e a szavain a már halott Gertrudis emlékének megtisztítására. Ez is, az is lehetséges, csak az nem, hogy Biberach a királynéről azt hitte, nem tudott Ottó törekvéséről Melinda elcsábítására.

Figyelemre méltó, hogy a *Bánk bán* szereplői közül Tiborc és Biberach dikciójában legtöbb a szövegátvétel: Tiborcban mintegy 36, Biberachban 24 százalék. (Összehasonlításképpen: Petur szövegének 18, Bánkének 13, Gertrudisénak nem egészen 10 százaléka tekinthető átvételnek.)

Tiborc panasának jelentős része talán azért átvétel, mert társadalmi helyzete a 13. század elejének magyarországi viszonyai között igencsak meghatározhatatlan. (Lásd erről Csetri Lajos megállapítását: *Színháztudományi Szemle* 29. 27–28.) Legterjedelmesebb átvételei Veit Weber *Die Brüder des Bundes für Freyheit und Recht* című lovagregényéből valók: az „Ó czifra és márványos házakat / épített” kezdetű 29 sor (III. 171–199; 1307–1335) és az „Ők Monostort, Templomot / építenek” kezdetű 7 sor (III. 206–213; 1342–1349), Veit Weber művében a lázadásra felbujtott parasztok követének a szavai. A közbeékelte, „s ha egyj beteg Feleség”-gel kezdődő hat sort (III. 200–205; 1336–1341) Karl von Eckartshausen *Der Prinz und sein Freund* című, a korban divatos, uralkodótükörnek nevezett művéből vette át Katona. Ugyanonnan valók a III. 219–220; 1355–1356 sorok is, érzékletes kiegészítéseként a magyar történelemből vett adatnak, III. Béla király rendelkezésének. Eckartshausent idézi az „elkellene pirúlniok” kezdetű 10 sor is (III. 225–234; 1361–1370), továbbá Tiborc összegző szavai a szegények helyzetéről: „a’ Természet a’ Szegényt / maga

arra szánta, hogy *szülessen, éljen, / dolgozzon, éhezzen, sanyarogjon, és – / meghaljon*. Úgy van úgy! / esmérni kell / az Élhetetlenek' sorsát, minek- / előtte megtudhassuk szólni is." (III. 249–254; 1385–1390.)

Biberach idézetei az I. szakaszban (106 sorából 40) szintén Eckarsshausen említett művéből valók: Germanicusról (I. 265–269; 340–344), a kiszolgáltatott ember szükség-szerű óvatosságáról (I. 276–279; 351–354), az asszonyi hűség törekénységéről (I. 292–299; 367–374), a hatalmon levő „kicsinyke Lelkek” túltengő öntudataról (I. 312–316; 387–391), az uralkodás mechanizmusáról (I. 325–328; 400–403), a női szépséggel párosuló butaságról (I. 365–372; 440–447). Többnyire nem a cselekménybe illeszkedő megnyilvánulások ezek, hanem ahhoz csak lazán kötődő bölcsekedések.

Szorosabban illeszkednek a cselekménybe a „lézzengő Ritter” dikciójának II. és III. szakaszbeli idézetei. Ilyen a Bánknak szóló figyelmeztetés a titokban végrehajtott gyilkosságokról (II. 420–422; 1089–1091), az Ottónak való engedelmesség megtagadása (III. 326–338; 1462–1474), az uralkodók tévedhetetlenségén való gúnyolódás (III. 388–395; 1524–1531), az Ottó fenyegetésére felelő mondatok (III. 399–404; 1535–1540). Ezek Veit Weber *Die Brüder*-éből valók, a Biberachéhoz hasonló helyzetű Archimbald szavai.

Ottóval való szakítása előtt kerül sor arra, hogy Biberach elmondja röviden az életrajzát (III. 342–360; 1478–1496). Az ötletet erre talán Archimbaldnak urához, a herceghez intézett néhány mondata adta. (Veit Weber: *Sagen der Vorzeit*. IV. Berlin, 1810. 179–180.) Hevenyészett fordításban: „Végtére is tudsz-e te többet rólam mostani nevemnél? Ismered hazámat, eredetemet, lakóhelyemet? Azt hiszed, én választottam, nem pedig szükségből hordom ezt a köntöst? Miből és miért élek? Hasznára vagy kárára vagyok a világnak? Zsidó, pogány vagy keresztény vagyok? Minderre nem tudsz válaszolni. Csak az érdekel, aminek hasznát veszed.”

Ismeretes, hogy a *Bánk bán*nak hosszú időn át Tiborc volt a legnépszerűbb alakja, korunkban (több évtizede!) Biberach már megelőzi ebben. A 13. század elején játszódó drámában ők ketten szólaltatják meg közvetlenül a felvilágosodás eszméit, főként éppen Veit Webertől és Eckartshausentől átvett mondataikban. A *Die Brüder* szerzőjéről Waldapfel József ezt írta: „Veit Webernek éppen ez a regénye vetít vissza legerősebben korabeli törekvéseket, eszméket és életviszonyokat a középkorba. [...] A monarchia területén éppen e regény óta tilos volt a *Sagen der Vorzeit* [V. W. többkötetes gyűjteménye] terjesztése.” (W. J.: *Idézetek a Bánk-bánban*. In: Császár-émlékkönyv. 1934. 237–238.) Eckartshausen műve II. József idején, 1789-ben jelent meg Pesten. A *Bánk bán* első kidolgozásának egyik lábjegyzetében Katona így hívta fel a figyelmet az idők változására: „Eckartshausen Ur ezen sorokat 1789-ikbe írta; mi pedig most 1815-ikét írjuk.” (*Bánk bán*, kritikai kiadás. 13.)

Katona idézeteiről legutóbb Bíró Ferenc azt írta, hogy ezek a lovagkor iránti szenvedélyes érdeklődését árulják el. (B. F.: *Katona József*. 2002. 107.) Bizonyára így igaz, de épp a Tiborc meg Biberach szövegében található azt tanúsítják, hogy saját korának problémáira és jelenségeire is figyelt. Arra, amit az éppen háttérbe szorított, de időszerűtlenné vált felvilágosodás hozott: a szegények iránti felelősség ébredésére, az erkölcstelen hatalom leleplezésére, de az önös érdek gátlástalan érvényesítésére is.

Elnémulás

„...ezt az Istennek üzenem”

– Beszélgetés Hubay Miklós drámaíróval –

Hubay Miklós öt évvel ezelőtt írt, és már több külföldi színházban sikerrel játszott Elnémulás című drámájának első magyarországi bemutatója volt 2006. november végén a kecskeméti Üzemszínházban. A próbaidőszakban a 88 éves szerző többször is városunkba utazott. Egy ilyen alkalommal, majd pár héttel később pesti lakásán beszélgettünk az életéről, Kecskeméthez és az itt bemutatott darabhoz kötődő gondolatairól, érzéseiről.

– Majd negyedszázada, hogy Juhász Gyula születése századik évfordulójának megünneplésére Szeged felé tartva épp Kecskeméten érte utol a hír Illyés Gyula haláláról. Vannak-e jobb kecskeméti emlékei is?

– Michelangelo a családjának vásárolt három egymás melletti palotájából alakították ki Firenzében Michelangelo legbensőségesebb múzeumát, a Casa Buonarrotit. Ennek egykori igazgatója, a világhírű művészettörténész, Charles de Tolnay – magyar származású lévén – sok nagyszerű magyar barátja emlékét őrizte élete első évtizedeiből. Szoros kapcsolatban állt egykor Ferenczy Noémivel is, akiről 1934-ben monográfiája is megjelent. Amikor a firenzei egyetemen magyar irodalmat tanítottam, gyakori vendége voltam a Michelangelo-házban Tolnay Károlynak. Halála után özvegye hazaköltözött Hamburgba, és nekem ajándékozta a hagyaték magyar vonatkozású tárgyainak jó részét. Így férje magyar könyvtárát is, amelyet én a firenzei egyetem Magyar Intézetének adtam tovább, külön letétként. A Ferenczy Noémivel folytatott levelezését, valamint a Ferenczy Noémitől kapott gobelinjét, Tolnay Károly Amerikában és Olaszországban kiadott, ma már beszerezhetetlen műveivel együtt Kecskemétnek ajándékoztam, mert ebben az alföldi magyar városban van Michelangelo világban egyedülálló emlékhelye: az egykori zsinagógában – tökéletes másolatokban – egy helyütt tekinthetők meg a világban szétszóródott Michelangelo-szobrok.

Kecskemét városával az ismerkedésem régebbi keletű. A színház mellett áll Katona József szobra, Víg Tamás alkotása, melynek 1962. december 16-i avatására együtt jöttünk ide Illyés Gyulával és feleségével, Flóra asszonnyal. Erről máig őrzök egy közös fotót, amelynek szintén története van. A ceremóniára hivatalos volt Kodály Zoltán is, akinek 80. születésnapját ünnepeltük aznap délelőtt a színházban, s akinek épp ezekben a napokban volt hároméves házassági évfordulója második feleségével, Sárrikával. Máig él az emlékezetemben, milyen jókedvűen adomázott Kodály az ünnepséget követő díszében.

A nyolcvanas években, írószövetségi elnökségem idején is gyakran megfordultam Kecskeméten, mert ha külföldi íróvendégünk érkezett, s „magyar vidéket” akart látni, vagy belefért a programjába egy ilyen kirándulás, ebbe a városba kísértem el. Az építész urbanista Kerényi Józsefnek és a város meg a megye vezetőinek köszönhetően megragadóan szép lett a város központja a főtéri épületek rehabilitációjával, a sétálóutcák, -terek

kialakításával. Nagyon szeretem egyébként a kecskeméti írókat. A városra gondolva elsőként a *Forrás*, és persze Buda Feri neve jut eszembe.

– *Az elmúlt hat és fél évtized alatt közel félszáz színpadi művet alkotott. Nem jellemző, hogy valaki egyből drámaíróként kezdje a pályát. Honnan, miben gyökerезik ez az indíttatás?*

– Annak idején a drámának még sokkal nagyobb becsülete volt. Aki a drámának szentelte magát, tudta, hogy olyan műfajba lép át, ahol a dráma hagyománya és a színház igénye a prózaírástól merőben különböző gondolkozást, világszemléletet és gyakorlatot követel írójától. Bár régi keletű dolog, hogy a legtöbb regényből lehet színdarabot írni, valójában egy színdarabnak olyan speciális tartalmi és formai igényei vannak, melyekhez érdemes egyből alkalmazkodni.

Van ennek persze egy mélyebb, a gyermekkoromból eredeztethető gyökere is. Akkor a magyar könyveket nem engedték be Romániába, így mi Nagyváradon már csak arra a magyar nyelvű irodalomra hagyatkozhattunk, ami a családi könyvtárban és ismerősöknél fellelhető volt. Ezeken kívül a múzeum szobáiba zúdították be a románok által bezárt magyar közkönyvtárak, így a magyar Casino könyvtárának állományát is. Nevelőapám révén, aki a magyar múzeumegyesület oszlopa volt, én bejárhattam ide, s elsősorban Jókai regényeit kerestem. Ezeknek addigra már nyomuk veszett, lehet, hogy a Casino-tagok maguknál felejtették őket, viszont érintetlenül megvoltak Jókai drámái hat kötetben. Ebből is látszik, hogy a színdarabok akkor se voltak kapós olvasmányok. Jókai maga írta át legsikeresebb regényeit színdarabbá, például *Az aranyembert*, a *Kőszívű ember fiait*, a *Fekete gyémántokat*. Így történt, hogy én még az ismert Jókai-regényekkel is drámaformában találkoztam először. Bizonyára ez is közrejátszott abban, hogy később ez a műfaj került a legközelebb hozzám. És feltehetően az is, hogy a fejlődésemet legmeghatározóbb kamaszéveimben Erdélyben is nagyon népszerű volt az Incze Sándor szerkesztette *Színházi Élet*. Ez a folyóirat minden egyes szám végén egy vagy néha több színdarab teljes szövegét is közölte, és ezeket a színdarabokat éppoly mohón olvastuk, mint akár a lap fő részében lévő pletykarovatokat. A magyar nép dramaturgiai műveltségét azokban az évtizedekben magas szinten tartotta ez a népszerű olvasmány.

– *Pályája kezdetén szerkesztőségi titkár volt annál a lapnál, ahol Illyés állandó munkatárként dolgozott. Egyszer azt vallotta, hogy a drámaírás mellett neki köszönheti azt is, hogy életre szóló missziója lett a magyar irodalom külföldi népszerűsítése. Ezt tette a genfi magyar intézet igazgatójaként, a firenzei egyetem tanáraként, párizsi előadóként és még számos más funkciójában.*

– Az életem valóban kétpólusú. Egyfelől mindvégig szünet nélkül jelen van benne az igényes, a szokványos színházi műsorok fölé célzó drámák írása, s ennek az igénynek az elfogadtatása a magyar színházi világban. Talán elég, ha első könyvem, egy párbeszédesszerű esszékötet címe utalok: *Nemzeti színjátszás – drámai magyarság*, mely 1941 tavaszán jelent meg a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda kiadásában. Még ugyanebben az évben a *Nyugatot követő*, Illyés szerkesztette új folyóirat, a *Magyar Csillag* karácsonyi számában, ugyancsak esszében foglaltam össze a magasabb igényű magyar drámaírásról szóló gondolataimat *Megváltó mutatvány* címen. Ezekhez a húszévesen megfogalmazott elvekhez máig – a kilencvenedik évem küszöbén is elmondhatom – hű maradtam. Drámaíróként már 1939 szeptemberében megjelentem a Nemzeti Színház plakátján egy átdolgozással, és 1942-ben első eredeti darabommal is. Ennek címét, a *Hősök nélkült* most, hatvanöt év után egyre emblematikusabbnak érzem ebben a mai világban, amikor a színpadról is és az életből is eltűntek a hősi élet példaképei, s következetes tendenciák irtják, degradálják az ebbéli értékeket. Ezekről a kezdetektől egészen az *Elnemulásig* (amelynek kecskeméti bemutatója most erre az életgyónásra alkalmat ad) mindig igyekeztem drámáimban megközelíteni azokat a kérdéseket, amelyek a nemzeti és emberi lét – nemlét szintjére emelve megrázó élményt adhatnak a színházi nézőnek.

Ez az életemben mindvégig jelen való impulzus jól megfér a másik készlettel, mely a szerkesztői és műfordítói tevékenység révén valóban a magyar irodalom kimagasló értékeinek széles körben való megismertetését jelentette. Ennek fontosságát a *Nouvelle Revue de Hongrie*, egy Magyarországon megjelenő francia nyelvű folyóirat és az ettől szerkesztésben független, ma is létező angol nyelvű folyóirat, a *Hungarian Quarterly* közös szerkesztőségében Illyés Gyula, Gyergyai Albert és az ott dolgozó magyarbarát francia diplomata, Francois Gachot mellett tanultam meg igazán. Főként és legelsősorban pedig a főszerkesztő Balogh Józsefet kell említenem, aki 1944 nyarán mártírhalált halt, éppen azért, mert ezek a folyóiratok a német kultúra hegemoniájával szemben nyilvánvalóan az angol és francia civilizáció, a nyugati demokráciák felé nyújtottak kezét. Itt készültem fel arra a hivatásra, hogy soha ne feledkezsem meg arról, ebben az elterjedésében eléggé korlátozott magyar nyelvben az egész emberiség számára érvényes gondolatok és humanizmusukat gazdagító érzések fogalmazódtak meg, s mindent el kell követnem a magyar irodalom egyedülálló értékeinek idegen olvasóközönség számára való közvetítéséért is. A magyar irodalom közvetlen hatását először Genfben tapasztaltam a II. világháború éveiben. Francia költők életre szólóan váltak híveivé, fordítóivá a magyar költészetnek. Olaszországban a magyar költők megejtő hatását ugyancsak közvetlenül mérhettem az oly fogékony és oly intelligens olasz fiatalság körében, amidőn az 1956 utáni hosszú hazai állástalanságomat (főként a színművészeti főiskolai tanári állásom elvesztése fáj) végre felcseréltem a firenzei egyetem katedrájával. Még ma is a hála szikráit kell éreznem az ottani egykori professzortársaimtól s tanítványaimtól érkező telefonokban, a születésnapomra vagy újévre küldött jókívánásokban, üdvözlésekben. Pedig az ajándékot én csak átadtam, s ezt az ajándékot a magyar irodalom küldte nekik. Végleg hazatérve Firenzéből a kilencvenes években, a PEN Klub elnökeként is igyekeztem folytatni a magyar irodalom külföldön való megismertetésének szolgálatát.

– Közel a kilencvenhez is igen aktív, s különösen eredményes időszakon van túl. Kecskeméten bemutatták az *Elnémulás* című darabját. Az 1957 nyarán írt, és akkoriban szintén csak külföldön játszott *Késdobálók* című kétszereplős drámáját is felújították Pesten. Az *Elektra* Kiadóház gondos munkájának köszönhetően összegyűjtött drámái sorozatában már megjelent a negyedik kötet *Lélegzet-visszafojtva* címmel, s nyomdában van az ötödik, az *Apokrif találkozások*. Továbbra is minden remény megvan arra, hogy sikerül évente egy-két újabb kötettel teljesebbé tenni a drámáiról életművet. A közelmúltban láthattuk a televízióban is a *Hazám Díj* átvételekor. Mit gondol, életének mely pólusát értékelték ezzel?

– Megkaptam, jólesett, s nem firtatom, minek szól ez a gesztus elsősorban – annál is inkább, mert én úgy tudom, hogy a *Hazám Díj* mögött álló testületek baloldali elkötelezettségűek, és egy ilyen kettészakadt – kettébe szaggatott – országban hogyha az elválasztó árkon túlról érkezik egy gesztus, azt meg kell becsülni. Ez a kis bronz József Attila-szobor, amit kaptam, azt jelképezi számomra, hogy ez az átkozott árok, amellyel kettőbe vágják Magyarországot – nem volt elég nekik Trianon –, talán mégsem olyan átléphetetlen.

– A díjat adományozó társaság szerint megkerülhetetlen újra gondolni a szűkebb és tágabb értelemben vett értelmiség szerepét, hivatását, felelősségét a megváltozott világtörténelmi viszonyok között. Ön már 1971-ben, a *Tűzet viszek* című drámában Soós Imre és felesége tragédiájával az értelmiség válságáról, a jó irányú intellektuális kezdeményezések megtorpanásáról ír. Most érzi-e valamiféle szellemi elit hatékony jelenlétét?

– A jelenben ez a kérdés aligha válaszolható meg. Azt, hogy mi hatékony és mi nem, azt különben is másképp méri a politika, másképp méri a napisajtó, és főként másképp mérem én. Ha egy színházi közönségben van három fiatal, akiket úgy megérint a látott dráma, hogy életük folyamán igen sokszor, de még öregkorukban is visszagondolnak rá, akkor az a mű számomra hatékony. Én ma úgy tudom felidézni magamban Németh László '38-ban

bemutatott *Villámfény*nél című drámáját, mintha ma láttam volna – igaz, vagy ötször megnéztem. Az akkor játszó színészek már régen nem élnek, de nekem még most is a fülemben cseng, milyen hangon vágott vissza Tímár József Apáthy Imre kérdésére: „Ezt üzeni a magyar fiatalságnak?”. Tímár József összegyűrt a kezében lévő papírt, s közénk, a nézők közé hajította: „Nem ... ezt az Istennek üzenem!” – mondta. Ez az élmény vezet azóta is. Tudom, hogy ennél alább adva nem is érdemes drámát írni.

– *Ha figyelmen kívül hagyjuk azt az önmagában még nem sokat mondó tényt, hogy drámái igencsak tragikus kimenetelűek, az évszámok időrendjében elsorolt kötetcímek is egyre pesszimisztább állásfoglalást tükröznek: Búcsú a csodáktól ('79), Világvégjátékok ('84), Hová lett a Rózsa lelke? ('97), s valahol a '72-es Aranykor című tanulmánykötetre felelve a '97-ben megjelenő váltogatásnak már a Törtaranykor címet adta. Tavaly megjelent drámakötete, a Gím a fekete csalitban vajon magában rejtje-e az Ady-ígéretet: „Bennünk egy szép ország rejtőzik...”?*

– Persze, hogy magában rejtje. Ugyanakkor ez a sor csak az Ady-vers hasonlatának másik sorával együtt érvényes, s ebben a formában még egy szférával magasabban jut érvényre a mondanivaló teljessége: „Bennünk egy szép ország rejtőzik, / Mint gím a fekete csalitban” – sűrű, sötét erdőben látjuk feltűnni a Csodaszarvast. S mivel egyik sor feltételezi a másikat, már a kötet címadásakor is azt reméltem, hogy a második sor olvastán azonnal felidéződik, ott motoz az olvasó fülében, gondolatában a biztató, a lélekemelő első Ady-sor is. A drámaírás magasiskolája éppen az, ha a görög tragédiaírókhoz hasonlóan mi is egyszerre tudjuk adni ugyanabban a drámában a bukás tragikumával az emelkedettség katarziszát.

– *Magánemberként is optimista beállítottságú? Gondolok itt, többek közt, az ország jövőjére célozva is...*

– Mindenféle szempontból Madáchcsal tartok: „Megy-é előbbre majdan fajzatom, / Nemesbedvén... /Vagy, mint malomnak barma, holtra fátad, / S a körből, melyben jár, nem bír kitörni?”... A magyarság sorsát nem lehet elválasztani az emberiség sorsától. A globalizáció ebben az értelemben azt is jelenti, hogy vagy az emberiség egészére vonatkozóan van remény a túlélésre, s akkor Magyarország is feltámadhat, vagy mindannyian egy sorsra jutunk. Egy nemzet legnagyobb produktuma maga a nyelv, amit tízezer év távlatából létrehozott, hisz ezen keresztül kezdte egyre gazdagabban a maga karakterének a kinyilvánítását. Ki tudja, újabb tízezer év múlva milyen weöressándorokat, józsefatillákat mutatnak majd fel a világ ma még elmaradottnak számító népei is – ha megmaradnak?

– *Nemrégiben mutatott be az előbb ön által is említett Buda Ferenc '56-os emlékeiről egy filmet a Kecskeméti Televízió, ahol a költő – bár hozzátette, hogy nem kenyerre másoknak tanácsokat osztogatni – a valós, igaz értékek melletti elkötelezettséget tartja a ma élő ember legfontosabb erényének. Ezen értékek közül ön az Elnémulásban, ebben az évtizedeken át vajúdott, mondhatni életműösszegző drámájában is a nemzet – bármely nép – nyelvét jelöli meg legfőbb, őrzésre érdemes értéként.*

– *A Magyar Nemzetben 2006 októberében megjelent Nyelvek pusztulása című írásomban is olvasható, hogy az UNESCO prognózisa szerint e század végéig 4500–5500 nyelv fog kihalni. Azaz minden héten eltűnik egy nyelv. Pár évtized múlva a jelenleg még ötezer nyelvből csak két-háromszáz fog megmaradni. Saját életemben is megéltem egyfajta vonatkozásban egy nyelv eltűnését. Nagyvárad a gyermekkorom idején még szinte színmagyar város volt, csak az ott szolgálatot teljesítő katonák beszéltek románul. Ennek ellenére egy magyar gyerek már érezte, hogy nemzetisége miatt szorongatják. Nem lehetett biztos abban, hogy az elemi iskolát elvégezve a középiskolában is anyanyelvén tanulhat-e. Számomra is riasztónak tűnt, hogy pár kilométerre a magyar határtól nem a magam nyelvén kellett volna továbbtanulnom, hisz ebbe látnivalóan tönkrementek a nálam pár évvel idősebb magyar*

gyerekek. Pár hete újból Nagyváradon jártam. A város főutcájának számító sétálóutcán végigmenve már alig hallottam magyar szót. Európai szemmel nézve is milyen politika az, amely egy emberöltő leforgása alatt egy százezres nagyságrendű városnak úgy ki tudja cserélni a lakosságát, hogy az egykor általánosan használt nyelv teljesen eltűnjön?

– *Kétéves kisgyerek volt Trianon idején. Nincs a földnek annyi kínja, mit az ember el ne bírna – Euripidész ezen szavaival kezdte Túszszedők című drámáját. Ugyanakkor nem kell feltétlenül kisebbségi sorból jönni ahhoz, hogy valaki szorongjon az európai kultúra jövőjéért. Paul Valéry francia költő az ön születésének évében kezdte írni Varietés című tanulmányosorozatát, aminek már az első írása a civilizációk halálának gondolatát vetette fel. Gimnazistakorában olvasta ezt először, s azonnal sorsfordítónak érezte a maga számára a benne foglaltakat. Volt-e olyan gondolata, hogy az Elnémulást is hasonlóképp sorsfordító műnek szánja mások számára?*

– Annak szántam, ezért is bánt, hogy a magyarországi bemutatóra annyi évig hiába vártam. Olasz rendezők és olasz színgazdátok már annak hírére, hogy ilyen témájú drámát írok, elutaztak hozzám Budapestre. Ennek a látogatásnak köszönhető, hogy az *Elnémulás* című darabom ősbemutatója Észak-Olaszország egyik tartományában, a kihálóféiben levő friuli nyelven volt, mely az újlatin nyelveknek egy olyan változata, melyet már akkor is csak 52 ezren beszéltek, és jobbára csak odahaza. Ha nem számítjuk a színdarabomnak azt a felolvasását, amellyel a Nemzeti Színház a 85. születésnapom alkalmából megtisztelt, akkor a kecskeméti előadás az első magyarországi bemutató. Úgy hallottam egyébként Domokos Pétertől, aki a finnugor népek nagyszerű kutatója, tudósa – lehet, hogy most is kint van valahol finnugor rokonainknál –, hogy az *Elnémulást* már orosz nyelvre is lefordították, amely ilyenformán eljut valamennyi finnugor néphez. Moszkvában egy felolvasóesten mutatták be, az Udmurt Köztársaság Nemzeti Színháza pedig már programjába vette az *Elnémulást*. Ez nekem nagy elégtétel. Domokos Péter még azt is elképzelhetőnek tartja, hogy a legközelebbi 2008-as finnugor kongresszuson már valamennyi finnugor nyelven bemutatják ezt a drámámat.

De hadd mondjam tovább. Karácsonytájt felhívott Párizsból egy Elefántcsontpartról származó, most a francia külügyminisztériumban dolgozó hölgy. Elmondta, hogy egy harminc évvel ezelőtti találkozásunkkor én a szívemben már akkor is melengtettem a témát, az *Elnémulás* drámatervét neki elmeséltem – ekkor már kezdtem is emlékezni a szép fekete egyetemista lányra –, s mivel volt otthon egy kis színházi csoportja fiatal elefántcsontparti lányokból és fiúkból, a darab könnyebb megértése céljából a Sorbonne professzoránál, az Ilyés-fordító Jean-Luc Moreau-nál tantárgyai közé a magyar nyelv tanulását is felvette. Ma már egészen jól beszél a nyelvünket, most is hol magyarul, hol franciául beszélgetünk. A darab kecskeméti bemutatójáról az internet útján szerzett tudomást. Februárban tud szabadságot kivenni, hogy megnézzé Magyarországon ezt a korábról már ismert témájú darabot, utána szeretné franciára fordítani, hogy később a közép-afrikai négerek bármely nyelvére lefordítható legyen...

– *Ön az Elnémulás című darabot épp az említett francia professzornak ajánlotta. Miért?*

– Valami történt a világban, amely a hírértéknél sokkal mélyebb összefüggéseket hordoz, s melyet én írói szuverenitással drámává alakítottam. Jean-Luc Moreau, francia filológus barátom, hogy a finnugor nyelvek ismeretében minél jobban el tudjon mélyedni, még bölcsészhallgató korában orosz ösztöndíjjal kikerült a Szovjetunióba. A kollégiumban, ahol lakott, finnugor nyelvet beszélő diákoktól tudomást szerzett arról, hogy egy már régen kihaltak hitt finnugor nép töredékét kitelepítették valahová a kínai határ mellé. Ennek utánajárva találkozott Moreau a kammasz nép utolsó képviselőjével, egy Clavdia Plotnikova nevű asszonnyal, aki beszédét hallva azt hihette, hogy egy másik túlélővel van dolga, pedig Jean-Luc Moreau a kammasz nyelvet a párizsi könyvtárban tanulta meg. Az, hogy egy kihálás határán lévő nyelvet már olyan dialógusban beszéljenek, amelyben az

az egyiknek anyanyelve, a másiknak pedig tanult nyelve, és már csak ők ketten beszélnek, értik – rajtuk kívül talán csak még az Úristen, akihez a túlélő asszony nap mint nap anyanyelvén imádkozik –, páratlan, megrendítő élmény lehetett. Ez ültette belém a gondolatot, hogy jó lenne egyszer egy dráma hőséneke nem egy élő embert tenni meg, hanem egy nép kollektív műremekét. Azt a nyelvet, amelyet pár ezer vagy tízezer év alatt megalkotott – és ezt elvinni a tragikus végletek pillanataig, mintha ott lennének a nyelv halálos ágyánál.

– *Pázmány Pétertől kezdve, aki szónoklataival a magyar irodalmi nyelv megteremtésében vállalt nagy szerepet, Sajnovics Jánoson át, aki a finnugor nyelvokonság korai kutatója volt, számos nyelvész érdeklődésű jezsuita papot ismerünk. A magyar vonatkozásoknak köszönhető-e, hogy a nyelvész barátjáról formált szereplő, Patrick a darabban jezsuita kispapként jelenik meg a színen?*

– A katolikus egyháznak évszázadok óta voltak misszióba küldött papjai, s ezek a misszionáriusok megtanulták az illető nép, népcsoport vagy kisebbség nyelvét. A rendek könyvtáraiban megtalálhatóak voltak a misszióba vett népek nyelvének szótárai, grammatikája, irodalma a már hazatért papok úti beszámolóival, leveleivel együtt. Ezekkel találkoзва egy pap mélyen beleélhette magát egy kihalófélben lévő nyelv sorsának tragikumába. Egyszerűen csak a helyzet valóságossága miatt választottam Jean-Luc Moreau alakja helyett hősnőnek egy fiatal jezsuita szerzetes figuráját.

Máskülönben is szinte szakrális a jelenet: egy férfi találkozik egy nővel, aki letéteményese egy eltűnt kultúrának. Erdélyi Zsuzsanna nevét biztosan ismeri, aki több évtizede gyűjti az archaikus népi imádságokat. Ő is megfigyelte, milyen magasztos pillanatok azok, amikor például egy öregasszony megismerteti őt egy olyan régi imával, amit már egyedül csak ő ismer. Visszatérve ifjú hősnőre, szinte szerelmes abba az egész kultúrába, amelyet felfedezett magának, és csakis ő ismer. Egy szűz férfi – mert szegénységet, engedelmességet, szüzességet fogadnak a szerzetesek – találkozik egy asszonnyal, aki mintha a Földistennő volna, hordozója egy természetközeli népi kultúrának. Ez megejtően nagy dolog, ahol még szerelmi szálakat sem kellett szőni ahhoz, hogy a drámai intenzitás kialakuljon.

– *Jelzésértékű-e, hogy Aleluja („Dicsérjük, magasztaljuk az Urat!”) a végső búcsúnál nem az isteni segítség alternatíváját, hanem az emberi szív melegségét, a lelkész csókját kéri?*

– Hogy az Isten vagy az ember segítségét, támaszát kérjük legnagyobb bajunkban, nem mond ellent egymásnak, egyik nem zárja ki a másikat. A női szereplő névválasztása s az idézett Babits-vers egyébként az istenhitű szemléletet erősíti: „szerettem mindent, ami ódon / szerettem mindent, ami új: / búcsú zene volt a lelkem, / éltem ütemét: / ha meghalok, az Isten / behunyja egy szemét”. Aleluja halálával, ami egyben egy nép, egy nyelv, egy kultúra halála, a Teremtett Világ érezhetően megcsonkul, szegényebb lesz annál, ami volt.

– *Nem beszélünk még Renegátról, akinek alakjában az áruló – mint örök túlélő – megbukik. Szophoklészről kezdve a világ nagy gondolkodóinak örök kérdése, hogy képes-e az ember akár a legmélyebb erkölcsi válságokat megélve is, onnan megtisztulva kikerülni? Befejeződhetett volna ez a darab Renegát számára másképp is?*

– Semmiképpen. Egy dráma éppúgy konfliktusokra épül, mint az élet, csak a drámában ez még kiélezettebb, szemléletesebb. A sorsszerűséget maga Renegát mondja ki, még a darab elején, amikor így beszél a fajtájukat megtagadókról: „Szép előmenetel, boldog családi élet, szöszke gyermek, nyaraló! – aztán egyszer csak szájukba veszik a puskájuk csövét. Durr!”. Ez valami végzetes dolgot vetít előre, amit a drámaírás szabályai szerint sem lehet figyelmen kívül hagyni. Renegát bűne tragikus vétség. Következménye, hogy egy árulóban már senki sem bíz. Innentől nincs visszaút. A régi vétség meghatározza a további eseményeket, melyek már kikerülhetetlenül csak tragédiába torkollhatnak.

– *„Mi is kis ország vagyunk. A mi nyelvünkre, miránk vajon milyen sors vár?” – hallottam többektől a darab megtekintése után útban az öltöző felé. Érdekes, hogy a darab kapcsán hány megközelítésből teszi fel az ember voltaképp ugyanazt a kérdést.*

– A kis népek zsigereikben érzik a veszélyeztetettséget. A magyar is már mióta érzi! De a külső objektív szemlélők is azok között tartják számon a magyar kultúrát, amelyek kihunyhatnak. Herder hírhedt jóslata a magyarság eltűnéséről már több évszázados. Ady is felteszi a kérdést *Pimasz, szép arccal* című versében, hogy „...*vagy elvérezünk névtelenül,/ Mint a kóbor tigrisek serege?*”. Most, amikor a világ közvéleménye fel-felhorkan arra, hogy egyes állatfajok kivésztek vagy kivészőben vannak, akkor Adynak ez a sok évtizeddel ezelőtti kérdése, melyben egyforma sorsban látja a veszendő nyelvet, népet a veszendő állatfajokkal, kivételes költői éleslátásról tesz tanúbizonyságot. Sajnos, ma már azt kell, hogy lássuk, rohamosabban fognak a nyelvek, mint az állatfajok. De ez a sors nem csak a kis népek szomorú privilégiuma. Nem véletlen tehát, hogy a most tárgyalt színdarab mottójául én a valamikor nagyon divatos, népszerű angol regényíró, Huxley *Szép, új világ* című utópista regényéből vettem egy idézetet: „*Remélem, tudjátok, mi az, hogy lengyel? – Egy holt nyelv – szolt az egyik fiú. – Akárcsak az, hogy angol vagy francia...*”.

Én nem némulok el

– Beszélgetés Merő Béla rendezővel –

Hubay Miklós Elnémulás című drámáját a 2006. november végi bemutató óta teltházzal játsszák a kecskeméti Üzemszínházban. Az előadásokat szűnni nem akaró ütemes taps követi, a színészeket az utcán autogramkérők sorfala várja, ami arra utal, hogy nem helyi közönség is szép számmal érkezik ide. Merő Béla, a darab rendezője mindezek hallatán nemcsak végtelenül büszke, de egy kicsit irigy is a színészekre: – „Ez a darab most már az övék, s egyre mélyülő gazdagsággal folytatja tovább önálló életét – nélkülilem”.

– *Úgy tudom, Hubay Miklóssal nem először dolgoztak együtt – kértem fel a beszélgetésre Merő Bélát.*

– Valóban elég régi keletű az ismeretségünk. Először 1983-ban az olaszországi Arezzo városában találkoztunk egy nemzetközi színházi fesztiválon, ahol Hubay Miklós volt a zsűri elnöke. A nem sokkal előbb alakult zalaegerszegi színház társulatának előadásában én rendeztem a kötelezően választott darabot, ami a másik produkciókkal együtt díjat nyert. Hubay Miklóssal már ekkor sokat beszélgettünk, s érdekes módon úgy alakult az életem, hogy a következő évadban én rendeztem Zalaegerszegen a *Túszszédők* című drámáját. Ez nagyon „munkás” időszak volt, mert a szerző ezt a régebbi darabját külön a mi számunkra újra átírta – szinte próbáról-próbára kaptuk meg a következő jelenet szövegét. Végül egy nagyon erős előadást sikerült akkor színre vinni, mely a '68-as idők szellemét idézve a fiatalok lázadásáról szolt.

Amikor tavaly sikerrel pályázta meg a kecskeméti színház Hubay *Elnémulás* című drámájának színrevitelét, Bodolay Géza igazgató kérésére nagy örömmel vállaltam el a darab rendezését. S milyenek a véletlenek: az akkor már rég nem látott drámaíróval pár nappal később az Ünnepi Könyvhét egyik programján, Szegeden találkoztunk. Baka István – sajnos már nem élő gyerekkori jó barátom – versciklusából rendezett *Yorick monológjai* című előadásunk szegedi bemutatóján ő is ott ült a nézők soraiban. Aznap este együtt vacsozáztunk, s Miklós bácsi örömebe, hogy végre bemutatják Magyarországon, Kecskeméten a

darabját, s azt éppen én rendezem majd, még mindig erősen belejárt az annak keserősége, hogy más magyar színházak milyen megalázó módon utasították ezt évről évre vissza – többek között egykori Hubay-tanítványok mondtak nemet az *Elnémulás* bemutatására.

– *Hogyan közelítette meg, hogyan kezdte „felrakni” a darabot?*

– A felkészülés idején természetesen elemeztem a drámát. Elolvastam Hubay nyilatkozatait a darab megírásáról, és a kritikákat a darab romániai ősbemutatójáról, a 2004-es nagyváradi előadásról, melyek furcsán ellentmondtak egymásnak. Hubay Miklós szerint átírták, ezzel lényeges helyeken is meghamisították a darab szövegét. Én a magam gyakorlatában elvi, etikai okok miatt nem éltem még soha a „beleírás, hozzáírás” eszközével. A „húzás” más kategória. Az írott dráma színreállításakor sokszor a színpadi szituáció miatt szükségtelessé, feleslegessé, túlmagyarázássá válhatnak szövegek. Így volt ez néhány helyen az *Elnémulással* is.

Más kollégákhoz hasonlóan rám is érvényes, hogy akkor tudok megrendezni egy darabot, ha azonosulok a szerző gondolataival, indítékaival. Itt a darab témaválasztásából adódóan ez az inspiráció eleve megvolt, hisz a megfogalmazott kérdések valamennyiünket foglalkoztatnak. Saját sorsomon keresztül is megfogott a darab. Édesapám Zólyomban született, édesanyám pedig Székelyderzsen. Valamikor még mindkét település magyar földön volt... De engem nemcsak a trianoni kérdés, hanem most már az „Egyesült Európába” való belépés kérdése is erősen foglalkoztat. A darab sem csak arról szól, amit a nyelvek pusztulásának alapindítékából a szerző olyan jól megírt, hanem arról is, hogy szembe kell végre néznünk a globalizációval. Annak minden felvetődő kérdésével. Például, hogy lehet-e a globalizációt a nemzeti tradíciók megőrzésével, továbbfejlesztésével együtt megélni? A szomorú ebben a kérdésben éppen az, hogy kérdéssé vált. A mindennapi élet eseményei azt mutatják, hogy a globalizáció elmosza a nemzeti kultúrákat, s felerősödik az a szemlélet, amely ezt a folyamatot csak erősíti. Például 1939-ben megjelent egy gyűjteményes kötet *Mi a magyar?* címmel, amelyben Szekfű, Babits, Kodály, Keresztury és számos magyar kiválóság megszólalt a *Ki a magyar?*-t üvöltőkkel szemben. Ennek egyik fejezetében Babits Mihály *A magyar jellemről* című írásában pontosan megfogalmazta, hogy magyar az, aki magyarul beszél, aki elfogadja a magyar tradíciókat, s aki magyarnak vallja magát. Ezt folytatva, a „magyar” fogalom újradefiniálását célozva tavaly év elején a könyvesboltokba került egy új *Mi a magyar?* tanulmánykötet, amelyben olyan írások is helyet kaptak, amelyek szerint „a nemzeti érzés túlhaladott dolog”, „a romantikával együtt született meg”, s „ma már nem érdemes ezzel foglalkozni”, „mi már a honfoglaláskor keverék nép voltunk”. Tehát olyan, mint nemzeti öntudat, korszerűtlen kategória, s mivel így van, a globalizáció egészséges folyamat, amelyben természetesen kultúrák halnak meg... Az, hogy a tanulmánykötetet dühömben földhöz vágtam, nem ad orvosságot az igazi bajra, hogy voltaképpen belülről bomlasztjuk a magyarságot. S ez a folyamat nem most kezdődött, szinte végigkíséri történelmünket. Hadd mondjak el ehhez egy történetet. Egy alkalommal Kőszegen rendeztem Spiró György barátom *Kőszegők* című drámájának ősbemutatóját. A darab két főszereplője, Ahmed pasa és a várat védő Jurisich Miklós is horvát származású volt. Mindketten janicsáriskolából kerültek ki, barátok voltak, s aztán egyik a török, másik az osztrák császárhoz állt. Ahmed pontosan tudta, hogy Bécsset nem tudja bevenni, ezért húzta, amíg lehetett, az időt Kőszeg váránál. Ennyit a „dicsőségről”. Majd mikor végül a törökök kitakaródtak, a magyarok voltak azok, akik kifosztották az addig védett várat. A bemutató a rendszerváltás évében volt. Amikor MDF-es barátaim szóvá tették, hogy az előadás nem állt ki mellettük, azt válaszoltam: várjuk meg, mi lesz azután, hogy az oroszok elhagyják hazánkat. Spiróval szomorúan konstatáljuk, hogy nekünk lett igazunk.

– *A mai élet milyen eseményeivel vonható párhuzamba az Elnémulás mondanivalója?*

– Arra figyelmeztet, hogy meg kell próbálni megőrizni, életben tartani, sőt fejleszteni tradícióinkat, nyelvünket, művészetünket, tudományunkat, mert különben el fogunk veszni. A kultúránk egyik feladata: magyarságunk megőrzése. Napjainkban mindenféle fiskális okok miatt a kultúrát megpróbálják a perifériára szorítani. Most jövök Békéscsabáról, ötvenmillióval csökkentik a színház támogatását. Budapesten több mint egymilliárddal ad kevesebbet az önkormányzat a színházaknak. Zalaegerszegen is bajok vannak: a helyi önkormányzat, a kormányra hivatkozva, ellehetleníti a kulturális életet. Intézményeket von össze, nem törődve azzal, hogy ennek se gazdasági, se strukturális, se szakmai előnye nincs, csak hátránya... Cél a hatalom mindenáron való megszerzése, még ha rombolással jár is. Pedig jószerivel mára a színház az egyetlen olyan fórum, agora, ahol nagyobb tömegben jelennek meg az emberek, s ahol a megjelenés „rítushoz” kötődik. (A „Mit vegyek föl?” kérdéséhez; az előadás előtti és közbeni konyakhoz, a szünetbeli beszélgetésekhez, találkozásokhoz, a kollektív élményhez és a színjáték jelenidejűségéből adódó varázslathoz...) Az emberek hangversenyre, kiállításokra alig járnak. Moziba se, inkább otthon nézik „lábáztatva” az ócska tévéműsort. S persze könyvet is egyre kevesebbet olvasnak. Mindebből kitűnik, mit jelent ilyen körülmények között a színházak ellehetlenítése.

– *A kultúra védelmében nem tölti be megfelelően a szerepét a magyar értelmiség?*

– Amikor Renegát a darabban a renegátságról beszél, akkor ez nemcsak órá vonatkozik, hanem arra is, hogy a magyar értelmiség talán Deák Ferenc óta áruló. „A passzív rezisztencia” eredménye, hogy belefúrja a fejét a homokba, kiszolgálja mindent, miközben azt mondja, hogy „én csak az alkotással foglalkozom: ez a dolgom”. Ezt használják ki természetesen a politikusok. Egészen konkrétan: az értelmiségnek nagyon szűk rétege az, amelyik ki mer állni. Mert ha nagy számban hallatná a hangját, akkor nem fordulhatna elő, hogy politikai döntések születnek szakmai döntések helyett. Én legközelebről a színházi szakmát ismerem. Azt, amelyiknek az említettek miatt nem kis részben kezében van a magyar kultúra sorsa. Összefogunk?... Mert ha összefognánk, nem lehetne velünk ezt tenni. De mindenki csak a maga kis színházának próbálja összelobbizni a működéshez épp hogy elégséges pénzt, és fűtül arra, hogy a többiekkel, vagy hosszú távon a színházművészettel mi lesz. Ez már-már a vágóhídi barmok szimptomája, akik szinte önként hajtják fejüket a guillotine alá...

– *Visszatérve a darabhoz: mi volt a láthatóan jó szereposztás titka?*

– Az Aleluját játszó színésznőnek olyannak kellett lennie, aki maga is anya, mert a halálra ítélt állapotos nő szerepét nem lehetett pusztán fantáziából és másodlagos élményekből (irodalmi, zenei, képzőművészeti... ismeretekből) eljátszatni. Ezért is esett a választás a minden reményt beváltó Horváth Erikára. A másik két színész pedig maga is határon túli. Reiter Zoltán felvidéki, Portik Györfly András erdélyi. Nekik egy csomó dolgot nem kellett elmagyarázni, mert a saját életükben szembesültek már ezekkel a problémákkal.

A darabnak voltak olyan mélyebb jelentésrétegei, amiket a színészi játék volt hivatott kiemelni. Ilyen például, hogy a nyelvhez három különböző módon viszonyul a három szereplő. Egyikük utolsó felhasználóként birtokolja, másikuk a könyvtárban tanulta, harmadikuk pedig – ha úgy tetszik – megtagadja, s életben maradása érdekében lemond nemzeti hovatartozásáról. Az utóbbi alak, Renegát közismert katonatípus, anyátlan- apátlan árva gyerekből ki(nevelt)tenyésztett, érzelem nélküli gyilkológép. Én magam Tbilisziben találkoztam ilyenekkel 1990-ben: ásóval verték véresre a békésen tüntető fegyvertelen tömeget, s tankkal keresztülmentek az őket megállítani akaró, utca kövére fekvő gyerekeken...

A nagyszerű színészi alakítások mellett sokat tett hozzá a darabhoz Mira János díszlet- és jelmeztervező munkája is. Számomra az előadás az előkészületi stádiumban mindig

valamilyen képből fogalmazódik meg. Egy nagyon komplex képből, ami önmagában is lehet jelzés-, üzenetértékű, s ami nem biztos, hogy benne lesz magában az előadásban. És itt nem csak arra gondolok, hogy a katonák jelmezei és a színpadot szegélyező rácsok kísértetiesen emlékeztettek a budapesti eseményeken használt rendőrviseletre és elválasztó kordonokra... Hanem például arra is, hogy a darab helyszínén, az egykori diszkóban, a jelenlegi börtönben hogyan épülhet bele a színjátékba a diszkófunkció vibráló drámai értelemben...

Külön megküzdöttünk azzal is, hogy milyen zenét használjunk. A kész zenének az a hátránya, hogy a legtöbb embernek már van egy hozzákapcsolt élménye. A szerző instrukciói és a saját elképzeléseink alapján állt össze végül az a „gumizene”, mely az egész előadás alatt szólt, s aminek elhallgatása olyan nagy hatással volt a hősnő kivégzésre indulásakor. Bodolay Géza is megajándékozott bennünket a darab végére egy Paul Robson-dallal. A „Zúg a folyó...” énekese az 1991-ig élő s mostanra újrászülető szovjet himnuszt adta elő – angolul... Bár lehet, hogy az is ugyanígy funkcionált volna, ha helyett az Örömdát, az Európai Unió „himnuszát” játszzuk le.

Végül is a próbaidőszak néhány ember elképesztően „együttlélegző” alkotófolyamata volt. Mindenki elfogadta a kiinduló pontokat. Nem voltak konfliktusok, mélypontok. Nagyon vártuk mindig a próbákat, a találkozásaink újabb dimenzióit.

– *Milyen szerepet töltött be mindebben az alkalmanként megjelenő szerző?*

– Egyhetes próbaidőszak után látogatott el hozzánk először Hubay Miklós. Ő azért elég kemény ahhoz, hogy ragaszkodjon az elképzeléseihez, de semmilyen lényegi nézetkülönbség nem volt közöttünk. Néha ugyan megkérdezte, hogy mi indokolja a szerzői utasításoktól való kisebb eltéréseket, de mindig elfogadta a kapott válaszokat. Rendszerint egy nagy spirálfüzet lapjára készített egy-két szóval, rajzzal feljegyzéseket magának, amiket a próba végén sorra megbeszéltünk. Volt például, hogy egy-egy mondatot megváltoztatott, merthogy ebben a közegben az eredeti kicsit másként hatott volna. Mindenképpen kivételes alkalom volt úgy dolgozni, hogy a konkrétan megfogalmazott kérdéseken túl a szerző személyes jelenléte, szuggesztívója is segítette a próbafolyamatot.

Hubay Miklós mögött egy végtelen tiszteletet parancsoló hatalmas életmű áll, ráadásul nyolcvannyolc évét meghazudtoló szellemi frissességgel és fizikai állóképességgel bír, s akkor még nem beszéltem arról a hihetetlen és irigylésre méltó tárgyi tudásról, amiről szinte minden mondatában tanúbizonyságot tesz. Ez nagy hatással volt ránk.

Számomra a színház a szellemi találkozások sorozata. Ezek közül is kiemelkedik az, amit a Hubay Miklóssal való közös munka jelentett. Szerencsésnek mondhatom magam, hogy a magyar irodalmi élet egyik meghatározó személyiségével kétszer is „találkozhattam” a színpadon.

Az interjúkat készítette: Kada Erika

Dsida Jenő századik születésnapjára

Láng Gusztávval beszélget Fűzfa Balázs

„Volt kor, hogy a költő azért jajdult, mert »a mindenséget vágyta versbe venni«, de sohasem jutott túl önmagán. A mai költőt mintha az ellenkező sors sújtaná; versbe vette a mindenséget a lóherevirágtól a galaktikáig – de a végtelennel ölelkező érzések mögött ott a szorongás: vajon eljut-e önmagához? A költő tárgya mindig az »én«, kollektivitásának záloga, hogy mindnyájunkban ez az én-tudat a legközösebb vonás; minél mérhetetlenebb az ember világa, annál sóvárabban a vágy és annál nehezebb a feladat: kimérni benne a magunk pontos helyét, hogy vállalhassuk személyes sorsunk személytelenül pontos bizonyosságait.”

(L. G.: *A jelen idő nyomában*, 1976, 5.)

1982-ben országos esemény volt a Dsida-összes hosszú idő utáni első magyarországi megjelenése. Felejthetetlen emlék számomra, hogy akkori egyetemistaként miképpen „öltük” egymást a budapesti Vörösmarty téren és a Váci utcában a kötetekért. S amikor a Láng Gusztáv által írott *Előszó* olvasásába fogtam, azonnal éreztem, itt egy „másik hang” beszél. De nemcsak a hang más, hanem a megszólalásmód eleve különleges: így is lehet az irodalomról beszélni; álmélkodtam s csodálkoztam felváltva. A szellem eleganciája, a fogalmazásmód esszéisztikus szépsége és tündöklő egyszerűsége, áhítattal rokon nyugalma magával ragadott. Azóta elolvastam már a Tanár úr összes könyvét, ideértve természetesen a korszaknyitó, s nemzedékek gondolkodását meghatározó „Kántor-Láng”-ot is, és mindig lenyűgöz, ahogyan egy penzumszerű – ő maga nevezi így ezeket az írásokat – kétflekkes kritikába is bele tudja rejteni az örökérvényűség néhány mondatát, amely mondatoktól persze a szöveg tárgya is megemelkedik, utólag is, még ha azóta feledésbe merült is már. Ha ezeket a szövegrészeket egyszer valaki egybeterelgeti – szeretném megtenni! –, bizonyos kiváló irodalomtörténetet, afféle „bizánci mozaik”-ként, rakosgathat össze magának, mely Szerb Antalé, Horváth Jánosé mellett követel majd helyet magának.

Az élet később abban a szerencsében részesítetett, hogy majdnem húsz évig mellette, a tanszékén dolgozhattam Szombathelyen. Így nemcsak az irodalomról s a világról való káprázatos tudásának lehettem tanúja kétperces vagy többórás beszélgetésekben, sakkcsaták fölött időzve – melyeket persze mindig megnyert, hisz a „Sárvári Pepsi” pontszerző játékos volt sokáig, s néha még ma is az –, nemcsak horgásztunk együtt a Mosoni-Dunán, és sütöttünk erdélyi flekkent mindenféle helyeken, mohos sziklák öblében és kiskertek végében, szüreteltünk „sötét-smaragd” szőlőt zalai dombok napsütötte lankáin, válogattunk zakuszkának való hagymát, paprikát, gyönyörű padlizsánt a szatmári piacon, hanem jártunk Sződemeteren, Nagykárolyban, Erdődön (ahol Petőfire és Júliára és Láng Gusztáv elemi iskolás éveire emlékeztünk), Ady Endrében (Érmindszenten), Kolozsvárott s a Retyezát-hegységben. Soha nem felejttem, hogy tőle tanulhattam meg – amennyire szűkös képességeim engedték – nemcsak az irodalmat, az irodalomtörténet-szaktudást, hanem Erdélyt is. Tőle, aki annak a géniusznak örököse, mely Adyt, Aranyt, Kölcseyt, Dsida Jenőt adta ennek a nyelvnek s a világnak.

– Tisztelt Professor Úr, kedves Gusztáv, köszönöm, hogy vállaltad a beszélgetést. Elsőül az érdekelne, hogy szerinted megőrizheti-e Dsida Jenő és az ő költészete az átmedializálódó „új irodalomtudomány”-ban – mely egyre inkább a kultúratudomány egyik ágaként definiálja önmagát – azt a helyét, szerepét, mely a kilencvenes évek végén már-már (újra)kanonizációjához vezetett el? Másfelől tekintve: a Dsida-típusú versbeszéd – hogy ne mondjam, divatosabban szólva: a „Dsida-paradigma” – még éppen tanítható lenne a középiskolákban ma is. Miért nem sikerült mégsem igazán soha odasorolódnia ennek az életműnek sem a tankönyvekben, sem a tanárok tudatában, sem az egyetemi katedrákon – ezek persze egymásból következnek – Kosztolányi, Babits, és főképpen Radnóti mellé? De ha a harmincas éveket elsősorban az objektív líra József Attila-i, Szabó Lőrinc-i fordulata idejének tekintjük, akkor is joggal vélhetjük, hogy költőnk jellegzetesen fanyar hangja, bravúros rímtechnikája, a hétköznapi átpoetiázására képes hangnemváltásai, pazar szóképei a legnagyobbak között jelölnek ki a helyét. Am ez eddig még sincs így. Lesz-e ez majd egyszer másként? Eljöhete az „ő ideje”, ahogyan mostanában például Szabó Lőrincé eljött? Akár újklasszicistaként, akár a dal- és egyéb formák megújítójaként, akár az erdélyi irodalom képviselőjeként tekintjük őt, eddig ez kétségtelenül nem sikerült ugyanis – holott legalább ez utóbbira akad példa Tamási Áron vagy Sütő András, Szilágyi Domokos, illetve legújabbán Kovács András Ferenc esetében.

– Kezdjük talán a kanonizáció kérdéseivel. A két világháború közötti időszakban két uralkodó kánon létezett, egymással állandó – nyílt vagy rejtjelezett – vitában. Egyik a konzervatív értékrend – nevezzük az egyszerűség kedvéért akadémikusnak –, másik a *Nyugat* kritikája által kezdeményezett, melyet mai szóhasználattal talán a „klasszikus modernség” irodalmi rangsorának mondhatunk. (Uralkodónak mondtam őket, mert mellettük más kánonkísérletek is feltűntek, például a Kassák-kör avantgárd kánonjavallata, vagy a szórazokoztató irodalom „lappangó kánonja”. És számításba vehetjük a különböző baloldali, vagy éppenséggel marxista kánonkísérleteket is.) Az erdélyi irodalomban a „helikoni kánon” a *Nyugat*éhoz állt legközelebb, amint azt leghatározottabban Kuncz Aladár kifejtette egy Áprily Lajosról szóló esszéjében, de vallott e szellemi rokonságról Babits Mihályhoz írott leveleiben is. Magyarországbeli konzervatív körök ezért is nézték némi gyanakvással az erdélyi irodalmat, mert benne a *Nyugat* tartalékseregét vélték felismerni. (Megjelentek természetesen az erdélyi irodalomban az avantgárd törekvések is, és a szociologikus indítatású marxista értékrend is, elsősorban Gaál Gábornak a „tisza osztályvonalról” szóló kijelentéseiben.) A „helikoni kánon” abban tért el a „nyugatostól”, hogy kialakításában a transzszilvanizmus értékelve is érvényesültek, de ezek sem álltak szemben a *Nyugat* értékfelfogásával, hiszen az irodalmi identitás alapjának a transzszilvanizmus ugyanazt a kultúrnezet kategóriát tekintette, mint 1919-től Babits Mihály. A jelenlegi kánonkutatás egyik – többek által megfogalmazott, de meg még nem válaszolt – kérdése éppen az, hogy létezik-e önállóan és sajátosnak mondható *kisebbségi kánon*.

Első meglepetésem az volt – még diákkoromban, Dsida-kutatásaim kezdetén –, hogy a Babits szerkesztette *Nyugat* a költőnek egyetlen versét sem közölte, és köteteiről sem írt. Dsida Jenő tehát valamiért nem fért be a *Nyugat* értékrendjébe; ennek okát mai napig csak találgatom. Nem valószínű, hogy a *Nyugat* szerkesztőinek és kritikusainak egyszerűen elkerülte a figyelmét a költő munkássága, hiszen tudhatjuk Babits levelezéséből, hogy Bánffy Miklós kifejezetten támogatására ajánlotta Dsidát.

Szélesítve a vizsgálatot, az is kiderült, hogy a többi erdélyi költő sem járt sokkal jobban. A „helikoni triász” (Reményik Sándor, Áprily Lajos, Tompa László) sincs jelen a *Nyugat* hasábjain, s a folyóirat kritikája sem foglalkozott érdemben munkásságukkal. Egyfajta „át-törésről” csak 1937-től beszélhetünk, amikor Reményik Sándor Baumgarten-díjat kapott (’41-ben ismét). 1938-ban Kós Károly, 1939-ben Jékely Zoltán, 1940-ben Wass Albert, 1941-ben Tompa László szerepel a díjazottak között. (A teljesség kedvéért: Tamási Áron már az első, 1929-es díjosztáskor Baumgarten-díjban részesült, s utána még kétszer. A *Nyugat*

kritikájának tanúsága szerint is Tamási Áron volt az egyetlen erdélyi író, akit a *Nyugat* saját írógárdájával egyenrangúnak elismert.)

Ennek a – legalábbis részleges – mellőzésnek az okát csak találgatom. (Remélve, hogy előbb-utóbb felbukkannak a találgatásokat megerősítő vagy cáfoló dokumentumok.) Első feltételezésem, hogy a *Nyugat* viszonyulását az erdélyi (és minden kisebbségi) irodalomhoz befolyásolta a defenzív viszony a revíziós politikához. Vagyis e politika irodalmi képviselőinek Erdély-kultusza. Hasonló kultusz a *Nyugat* hasábjain azt a látszatot kelthette volna, hogy a folyóirat „egy követ fúj” az előbbivel, ezért helyezked(het)ett a folyóirat a „tisza irodalmiság” álláspontjára a kisebbségi szerzők megítélésekor. (Babitsról elmondható, hogy az ilyen látszatokra kínosan ügyelt.)

Második feltételezésem, hogy a *Nyugat* (ismét csak Babits Mihály liberális álláspontja következtében) nem kívánt beavatkozni az erdélyi irodalmi élet kánonképző folyamataiba. Ha volt különbség a *Nyugat* és az erdélyi irodalom értékelveiben, akkor elsősorban a szerepkánon vonatkozásában. Reményik Sándort például kétségtelenül a Végvári-versekben vállalt szerep (is) avatta „Erdély költőfejedelmévé”, ez azonban nagyon is távol állt a babitsi szereptudattól. Jogosultságát csak későn, Reményik ötvenedik születésnapjára írott esszéjében, *Az erdélyi költőben* ismerte el, akkor sem csekély vonakodással. A tisztán és szigorúan esztétikai szempont érvényesítése a „triász” tagjainak megítélésében a „helikoni kánon” (melyet a *Nyugat* és Babits az erdélyi kánonnal azonosított) átírásaként, vagy éppenséggel cáfolataként hatott volna, s ezt a *Nyugat* igyekezett elkerülni.

Harmadik feltételezésem, hogy Babits értékítéleteibe a nemzedéki kérdés is belejátszott. Dsida Jenőt az újklasszikus irány ama nemzedékébe sorolhatjuk, melyhez József Attila és Radnóti Miklós is tartozott. Babits azonban Illyés Gyulát és Szabó Lőrincet tartotta a következő nemzedék kiemelkedő képviselőinek, a néhány évvel fiatalabb „rajt” fenntartásokkal nézte. Ráadásul Dsidát e „másodlagos” nemzedék szerényebb, vidéki képviselőjének érezhette, ezért is óvakodott támogatásától. (Előítéletektől ő sem volt mentes.)

Dsidát igazából a következő nemzedék fiataljai fedezték fel, elsősorban Jékely Zoltán és Rónay György. Nekik azonban még nem volt kánonteremtő tekintélyük, s mire lehetett volna, közbeszólt a világháború és a rákövetkező hatalomváltás, annak minden ideológiai és művelődéspolitikai következményével.

Visszatérve a „helikoni kánonhoz”, mely Dsida Jenő költészetét a triász lírája mögé helyezte, a neki kedvező kánonváltásban kétségtelenül reménykedett a költő. A *Kerülöm a neved (Erdély)* című verse arról a *másfajta* transzszilvanista szereptudatról vall, mely a közvetlen szülőföld-kultusz és az erdélyi identitás versbeszéde helyett a közvetett, az egyetemes értékekbe épülő erdélyiség mellett tesz hitet. Legtanulságosabb azonban *A költő feltámadásában* olvasható „jóslat” saját költői utóéletéről. A *feltámadás* a költemény címében az életmű új értelmezését, a kánonban elfoglalt új értékpozícióját jelenti. Ezt tükrözik a vers utolsó sorai. Miután a halott költő „feltámadva” leszáll ravataláról, a pap és a gyásznép döbbenetére kimegy a szabadba, ahol „a tártölű fenyves alatt / mellébe özőnlík / a hús levegő, / meghajlik a szirti fenyő, / a sok suhogó fa-titán, // s Ő / elrohan alkonyi fényben / egy lángszinű lepke után”.

A szülőföld-kultuszt (mint identitás-meghatározót) lírai jelképekben megfogalmazó erdélyi tájköltészetnek leggyakoribb képeleme a *szikla* és a *fenyő*; ezek az erdélyi táj emblematisz azonosítói. Első jelentésben ezek az emblémák Dsida versében is a „feltámadás” helyszínét jelölik („erdélyi feltámadás”, „az erdélyi költő feltámadása”), de figyelniünk kell azokra a szövegelőzményekre, ahonnan a költő „átmásolja” őket. Reményik Sándor *A kis templom a nagy domban* című versében olvashatjuk például: „Fölötte égig ér a szirt... // testőrei: dárdás fenyők / Állnak titáni sorfalat... // S visszaközön testőrhádnak, / A sok sötét, szurkos titánnak.” A *lepke-motívum* Reményik *Néha félek* című versében így jelenik

meg: „Néha úgy érzem, kis lepke vagyok, / S felszúrhat minden öreg fenyő tűje.” Erőviszony, érték-összehasonlítás ez a fenyők javára; az ember kurta léte és parányisága áll szemben a természet nagy és örök energiáival. És persze a költészet egyéni, individuális tartalmainak múltékonysága az „örök értékek” állandóságával.

Ilyen (erkölcsi) értékjelkép Reményik jó néhány versében a szikla és a fenyő (Sziklák, A holt fenyő, Lovas favágó). Dsida versében azonban ezek az értékviszonyok ellenkezőjükre fordulnak. A lepke nem fél a fenyőtől, s azzal, hogy a „fa-titánok” meghajolnak a pillangó-kergető költő előtt, elismerik a könnyű, a törekeny szépség, a „könnyű, halk beszéd” fölnyét a zord pátosszal szemben. S ha a szikla és a fenyő önazonosító (és szerep-azonosító) jelkép volt Reményik verseiben, a lepke is az a Dsida-költeményben. Ebben az összefüggésben a fenyők meghajlása mintha a bibliai Józsefnek azt az álmát idézné, melyben a testvérek kénéi meghajolnak az ő kénéje előtt. S mert József a fiatalabb testvér, a kénék jelképezte felsőbbsege helycsere is a hagyományos, a „kanonikus” rangsorban. Dsida is egy majdani helycsere esélyét és reményét villantja föl e jellegzetesen transzszilvanista és biblikus jelképekkel az erdélyi irodalmi értékrendben.

Azt hiszem, jóslata beteljesedett, a helycsere megtörtént. Ma már Dsida Jenőt tekinti a mérvadó irodalmi közvélemény a két világháború közé eső korszak legjelentősebb erdélyi költőjének.

Ez igaz akkor is, ha a kánon „népszerűsítő” vetületében, a középiskolai oktatásban nincs is jelen. De ez is csak részben igaz, hiszen a romániai magyar iskolákban tanítják Dsidát, s ez sok ezer jövődó olvasót jelent. (Itt persze megint felvetődik a „kisebbségi kánon” és az „összmagyar kánon” közötti feszültség kérdése, de ennek feloldását alighanem csak a XX. századi magyar irodalom történetének újraírásától várhatjuk.)

– A (fél)hosszú vers olyannyira jellegzetessége a Dsida-költészetnek, hogy legalább ennek a formának ki kellett volna vónia az életmű számára valamiféle komolyabb rangot, elismertséget a harmincas évek magyar irodalmában – a „félhosszú vers” egyik megteremtője, József Attila mellett, hogy most ne csak az előbbi költőket említsük. De hasonlóképpen lehetne „őse” Pilinszky, Nagy László, s akár még Juhász Ferenc illetően törekvéseinek is, mégsem mutatkozott „dsidányi úr” a magyar líratörténet eme ágában. Szerinted miért alakult ez így?

– Az említett „újraírástól” remélhetjük azt is, hogy Dsida Jenő hosszú és félhosszú versei is irodalom- és műfaj történeti jelentőségüknek megfelelő helyre kerülnek. Én ugyan e kétségtelenül közhasználatú terminusok helyett előadásaimban a *világkép-hordozó nagykompozíció* megnevezést használtam, hiszen a terjedelem az e típusba tartozó költemények esetében csak külsődleges következménye a szerkezet bonyolultságának, ez pedig abból az igényből következik, hogy a lírai mű – az „átlagos”, a műfajilag azonosítható költeményekhez képest – a költői világkép valamennyi lényeges összetevőjét tartalmazza. (Elismerem, hogy ez az elnevezés nehézkes, és azt is, hogy az eredeti terminusok is ezt jelentik, de tanárösztönöm arra készítetett, hogy már a megnevezés sugallja tanítványaimnak a fogalom meghatározását.) Ez a költeménytípus az újklasszikus irányhoz tartozó életművekben nemcsak hordozója, hanem összegezője is a költői világképnek, és az irányzat valamennyi jelentős költőjének életművében megjelenik. Ide sorolhatók József Attila leíró nagykompozíciói – melyekben az én értelmezésem szerint a ciklussá szerveződés erővonalai is ott rejlenek –, Radnóti eclogái, hogy a *Jónás könyvéről* ne is szóljak. Kései példája a verstípusnak Szabó Lőrinc *Tücsökzenéje*, vagy a *Huszonhatodik év*. Dsida Jenő négy ilyen nagykompozíciót hagyott ránk: *Kóborló délután kedves kutyámmal*, *Miért borultak le az angyalok Viola előtt*, *Psalmus Hungaricus*, *Tükör előtt*. (Kihagytam a *Bútorokat*, mivel e költeményt Dsida expresszionista korszakához sorolom, bár Kassák Lajosnak a húszas években keletkezett terjedelmes poémái a „hosszú vers” avantgárd keletkezését bizonyíthatják – a kérdés illetően bonyolítására azonban itt nem vállalkozom.) Közülük kettőnek (*Viola-cik-*

lus, *Psalmus*) az elemzését végeztem el Dsida-monográfiámban; a másik kettőről talán egy átdolgozott, kibővített változatban szólok majd részletesebben.

Már csak azért is, mert Dsida e művei nem követik az ősszmagyar líra említett tendenciáját (a nagykompozíció szinte szükségszerű megjelenését az életmű összegezésre érett szakaszában), hanem az úttörő, kezdeményező szerepre vállalkoznak. A *Kóborló délután...* 1932-ben jelent meg, a *Viola*-ciklus 1933-ban; mindkettő megelőzi a nemzedéktársak e típusba tartozó legtöbb művét, illetve egyidős velük. (A *Bútorok* ugyancsak 1932-ben vagy 1933-ban keletkezett; a fenti, Kassákkal kapcsolatos megjegyzésemet kiegészíthetem azzal, hogy Dsida egy időben írja meg az expresszionista [részben talán az „új tárgyiasság” jellegzetességeit is tükröző] szavalókórust és a hexameteres „lírai riportot”, mintegy a verstípus kettős – avantgárd és klasszicista – fogantatását tanúsítva.)

Természetesen az időbeli elsőség nem értékmérő, de bizonyítja azt, hogy Dsida a maga nagykompozíciós formáit nem hatások nyomán alakította ki, hanem költészetének poétikai beérését összegezte bennük, ezek tehát a magyar újklasszikus iránynak (illetve a verstípus poétikatörténetének) külön, önálló fejezetét alkotják.

A *Kóborló délután*nal kapcsolatban itt csak annyit jegyeznek meg, hogy külön „meléktémának” érzem a következőkben a dantei intertextusok vizsgálatát Dsida költészetében. A *Viola*-ciklus negyedik fejezetében utalást olvashatunk az *Isteni színjáték*ra: „(Olyan strófákban zengjen most az ének, / amelyekben rímét Dante róttá / öröklétet adván Beatricének! /.../).” Csak monográfiám megfelelő fejezetének megírása után döbbsentem rá, hogy a versforma – a tercina – ebben a fejezetben fontos intertextuális szerepet játszik. Dante ugyanis az *Új élet* szonettjeiben is „megörökítette” Beatricét, Dsida azonban a költőt a Paradicsomban kalauzoló Beatricével állítja párhuzamba Violáját, aki szenvedés-vállaló jó cselekedetével mintegy az üdvösség egyetlen igaz útjára vezérli szerelmesét. Erre figyelmezteti az olvasót a választott versforma. Az *Arany és kék szavakkal* „álcázott szonettje” pedig a keresztény szerelem és a Mária-kultusz ötvöződésére lehetne példa, ugyancsak Dante szellemében. A *Kóborló délután* alkonyi képeiben is ráismerhetünk az *Isteni színjáték* „nagy, sötétlő” erdejére, a földi tévelygések színterére, mely azonban Dsida „átiratában” a mennybe, az üdvösségre és a hallhatatlanságra vezető út állomása. Lehet, hogy ez filológiai szórészálhasogatásnak tűnik, de ha T. S. Eliot útmutatásai nyomán Dsida költészetét az általa vállalt klasszikus hagyományok felől akarjuk értelmezni, akkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül a dantei teljességigénynek, a keresztény világkép összegezésére irányuló törekvésnek a modern költőre gyakorolt hatását, éppen a nagykompozíciók kialakításában.

– *Kérlek, eleveníts föl néhány epizódot Dsidához köthető kutatásaid történetéből! Hogyan készül egy monográfia, hogyan dolgozik a filológus, ha élő kortársakkal dolgozhat együtt? Szerencse ez vagy „szerencsétlenség” – szigorúan szakmai szempontból.*

– Félek, hogy elfog a mesélhetnék, ha megpróbálok válaszolni erre a kérdésre. Volt ugyanis egy körülbelül évtizednyi szakasz az életemben, amikor szinte minden szabad időmet a Dsida-kérdés töltötte ki. (Ez nem jelent valamiféle kutatói megszállottságot; nem volt olyan sok szabad időm.) Mint minden kezdő filológust, engem is a teljesség reménye hajtott; mindent akartam tudni Dsidáról és költészetéről. Mindent persze nem, de sokat megtudtam róla – s ebből sok mindent nem írtam meg.

Ilyen például az életrajza. A hatvanas évek monográfia-irodalmában az uralkodó műfaj az „élete és költészete” volt – azt is mondhatnám, hogy *maradt*, mert ezt a monográfiatípust a magát marxistának mondó irodalomtörténet-írási késő pozitívizmustól örökölte. Munkám kezdetén ilyen egybeszótt élet- és pályarajzot terveztem én is; a költő még élő kortársait azért kerestem meg, hogy tőlük életrajzi „adalékokat” tudjak meg. Hamar rá kellett jönnöm azonban a „szíves szóbeli közlések” viszonylagos értékére. Akik szemé-

lyesen ismerték a költőt, sok mindent elmeséltek róla, de többnyire banalitásokat. Dsida egyik megrendítően szép költeménye a *Hálóing nélkül* (a költő kritikusi tudtommal nem foglalkoztak vele, én is csak érintettem monográfiámban), mely többek között azt a felismerést is tartalmazza, hogy amit mások, halandó embertársaink megismerhetnek belőlünk, az csupa látszat. „És hirtelen és furcsán ráijedtem, hogy ami eddig élt, / csak a ruha: kabát, kalap, harisnya és cipő volt, / nadrág, nyakkendő, kesztyű és puha ing, / mely fedez és véd a zord hidegtől, / véd és takar magamtól engemet...” A személyiség lényegéhez, az igazi önismertethez a látszatoktól megszabadulva jut el az ember, abban a zord és felemelő pillanatban, amelyben „meztelenül Isten előtt vacog”. Ebből érthető a költő gyakran idézett *Sírversének* kérése is: „Felejsd el arcom romló földi mását.” De hogy ne szaporítsam tovább az idézeteket, fokozatosan jöttem rá, hogy Dsida Jenő igazi, alkotásaival összefüggő élete nem írható meg a felszínes társasági ismeretségek emlékei alapján. De még a közvetlen hozzátartozók emlékezete sem bizonyult mindig perdöntőnek. Dsida Jenő életvitelét és költészetének halálmotívumát kétségtelenül befolyásolta (talán meghatározta) szívbetegsége. Édesanyja szerint ez a „szívbillentyű-elégtelenség” egy kisgyerekkori vörheny szövődménye volt. Az orvosok szerint, akikkel konzultáltam (köztük volt egyik hajdani kezelőorvosa), valószínűbb, hogy veleszületett rendellenességről volt szó – melyik feltevést tekinthettem volna hitelesnek?

Rá kellett jönnöm, hogy az emlékezők hajlamosak kapcsolatukat a költővel meghittebbnek, bensőségebbnek feltüntetni, mint amilyen a valóságban volt vagy lehetett. Nem hiúságból vagy dicsekvésvágyból, hanem mert számukra biztosan sokat jelentett, ha a költő bizalmába avatta őket, s feltételezték, hogy ez a másik fél számára is hasonló élmény. Például hárman is úgy tudták, hogy Dsida Jenő nekik olvasta fel először a *Psalmus Hungaricus*t. Amikor azonban megtaláltam a Réthy Andor bibliográfiájában szereplő régi szakdolgozatot, melynek szerzője még személyesen találkozhatott Reményik Sándorral, és kikérdezhettem Dsidára vonatkozó emlékei felől, kiderült, hogy hozzá ment elmondani a költemény *első három szakaszát*, biztatását remélve a folytatáshoz. Ezt a biztatást meg is kapta. Reményik tehát *in statu nascendi* ismerte meg a költeményt, nyilván ő volt az első, aki tudhatott róla.

A kortársak gyakran egymásnak ellentmondó emlékezéseiben tehát csalódtam, míg rá nem jöttem, hogy az „adatközlőim” által mellékesnek vagy lényegtelennek tartott tényekben és eseményekben kell – gyakran fontos – filológiai adalékokat keresnem. Egyik kortársa – jeles irodalomtörténész – pajzán történeteket mesélt arról, hogy mindketten közös gyógyszerész barátjuk legénylakását kérték kölcsön, ha gáláns kalandra volt kilátásuk; még a remek likőrökről is beszámolt, melyet a készséges barát ez alkalmakra egy asztalkára készített. (Hajdan minden patikusnak meg voltak a felteve őrzött, apáról fiúra szálló likőrreceptjei.) Csak futólag jegyezte meg, hogy néha még könyvet is kölcsönzött Dsidának. Mikor ez iránt érdeklődtem (lásd a „lényegtelen tények” fontosságát), kiderült, hogy mindig felírta, ha könyvet adott kölcsön, s e füzeteket megőrizte. Így tudtam meg, hogy Dsida tőle kapta kölcsön a *La flûte de jade* című könyvet, kínai költők francia fordításait. Így oldódott meg az a kérdés, hogy Dsida milyen közvetítő nyelvből fordított kínai verseket.

Más alkalommal Dsida titkos szerelme után nyomoztam. Olvastam ugyanis a költő rövid kritikáját egy számomra ismeretlen írónról, s dicséretei meghökkentettek. Dsidáról mint kritikusról korábban megállapítottam, hogy nem teoretizáló alkat, de biztos ízlésű bíráló, akkoriban határozott avantgárd elkötelezettséggel; említett cikke ellentmondott róla alkotott képemnek. A *Páztortúz* egyik későbbi számában azonban rábukkantam az író fényképére, s felsejlett bennem a (lehetséges) magyarázat. Kapcsolatukról senki sem tudott, még a húszas-harmincas évek minden irodalmi pletykáját ismerő adatközlőm sem.

„Ha megtud valamit, mondja el nekem is”, mondta lelkesen, mikor faggatni próbáltam e tárgyban. Engem akkor már nem a költő szerelmi élete érdekelt, hanem tudtam, hogy a hölgy egy idő után elköltözött Kolozsvárról, és ismeretlen Dsida-levelek „felfedezésében” reménykedtem. Amikor Pestre utazhattam (ha jól emlékszem, 1968-ban történt), a hajdani múzsa nyomozására indultam. Szó szerint nyomoztam, mert csak annyit sikerült kiderítenem, hogy az akkor már hetven körüli idős dáma mely budai környéken lakik. Nekivágtam a kerület főutcájának, s minden hetvenesnek látszó, úrias külsejű asszonyságot (a kalapviselés volt az „úriság” ismérve) megszólítottam, hogy nem ismeri-e – rendőriösen szólva – a „célszemélyt”. Egyik-másik elég furcsán nézett rám; már kezdtem magam úgy érezni, mint egy gerontofil aszfaltbetyár, amikor végre rám mosolygott a szerencse; a leszólított hölgy valóban az író nő kávé-barátnője volt, s megadta a címét. Felkerestem, és sejtésem beigazolódt; nagy szerelem volt, és még sokáig leveleztek. „Gyönyörű leveleket írt Jenőke”, sóhajtott a idős hölgy, „de persze, amikor férjhez mentem, elégettem őket.” (Az „úriságnak” erre az ismérve nem gondoltam.) Csalódottan távozni készültem, mikor vendéglátóm, mintegy mellékesen, megjegyezte: „Azt persze tudja, hogy Jenőke álnév is közölt verseket a Pásztortűzben.” Visszafordultam az előszobából, felírtam, amit „adatközlővé” előlépett vendéglátóm a kérdésről tudott, és néhány hét múlva Kolozsváron tizennégy álnévén közölt Dsida-verset „fedeztem fel”. Ezek ma már a Dsida-kiadásokban szerepelnek.

Nem érdekelt a költő szerelmi élete, mondtam fennebb, bár a pozitívista életrajzkutatás egyik fontos célja volt a „múzsák” kilétének felderítése. De például a költő legismertebb szerelmes ciklusának, a *Miért borultak le az angyalok Viola előtt* címűnek három önkéntes múzsajelöltje is van – melyiknek higgyünk? Megkockáztatom – ez is csak feltevés persze –, hogy Dsida nem csak egyszer és nem csak egyetlen „múzsával” járt, szerelmes kirándulóként, a monostori erdőben. S a virágének-ízű – és egyben lovagias – álnév nemcsak a magyar reneszánsz hagyományt kapcsolja az antik bukolikához (bár maga a *Viola* név Zrinyinél fordul elő, aki már barokk költő; kérdés, hogy Zrinyi szerelmes versei, Balassi-reminiscenciáik révén, nem mutatnak-e vissza reneszánsz példákra), hanem egyfajta gyűjtőneve a bukolikus múzsák egész sorának. A talányt tehát ebben az esetben sem oldja meg kortársak (és kortársnők) vallomása.

Dsidának menyasszonyához írott szerelmes levelei is azért voltak érdekesek számomra, mert bennük írói-költői terveiről is szót ejtett, későbbi művek keletkezéstörténetére következtethetünk tehát belőlük. Innen tudom, hogy *Tíz parancsolat* című költeménye nem a költő halála miatt maradt befejezetlen, hanem valószínűleg azért, mert nem mindegyik parancsolat bizonyult alkalmasnak a vitázó-helyesbítő átírásra. E töredékből tehát következtethetünk a költő világképére – abból, hogy miről *nem* ír, megtudhatjuk, hogy mivel ért egyet az azonosulásig.

De nem folytatom. A kutató kíváncsisága parttalan, s néha e kíváncsiság kielégítése nagyobb örömet okoz, mint egy tanulmány vagy monográfia-fejezet megírása. Ezért pazaroltam az ilyen kérdésekre aránytalanul soknak tűnő időt és energiát. Ugyanakkor nekem ezek a megíratlan történetek sokat jelentettek. Általuk sikerült jobban megértenem, mintegy elképzelnem (ahogy egy író egy regényhőst elképzel) a költő egyéniségét, és ez sokat segített versei megértésében.

– *Életed ezer szállal kötődik Dsida Jenőéhez. Ha jól tudom, szinte éppen ötven éve foglalkozol az ő költészetével. Ebben a hónapban (2007 májusában – A szerk.) emlékbeszédet mondasz a satmárnémeti Dsida-szobornál. Hogyan készülsz erre a beszédre, mit szeretne elmondani a hetvenes Láng Gusztáv a százéves Dsida Jenőnek?*

– Szeretnék helyesbiteni. Igaz, hogy Dsida Jenő verseit 1956-ban kezdtem úgy (is) olvasni, mint szakdolgozatom témáját, de a dolgozat benyújtása után hosszú évek teltek el

életemből Dsida nélkül. Életművének viszonylag rendszeres kutatója az 1960-as években lettem ismét, kandidátusi értekezésemen dolgozva. (Viszonylag rendszeres, mert közben számos alkalmi munkám is akadt.) 1970-ben döntöttem úgy – nem utolsósorban első, és akkor utolsónak is érzett nyugat-európai utam felszabadító élményeinek hatására –, hogy kutatómunkámat, mely egy kicsit a meg-nem-írás alibije is lett, lezárom. Három hónap alatt megírtam az értekezést.

Közvetve természetesen hatással volt rám később is. Talán azt is mondhatnám, hogy a Dsida-kérdés vezetett át (és vezetett rá) az erdélyi irodalom általánosabb problémáira. Dsida Jenő költői világképeinek alakulásában és művészi megformálásában a transzszilvanizmus épp oly fontos szerepet játszott, mint katolicizmusa. A kettő között szoros szemléletbeli kapcsolat is van. A költő „hívó keresztény” volt, mint *Tükör előtt* című versében megvallja, hite azonban a „reformkatolicizmus” megnevezést is elbírja. Ez nemcsak az e névvel illelhető kortárs európai irányzat hatásának befogadását jelenti, hanem személyes „reformtörékvések” megjelenését is költészetében, aminek kétségtelen bizonyítéka a *Tíz parancsolat* és a *Miért borultak le az angyalok Viola előtt*. Mindkét „világképhordozó nagykompozíció” értelmezhető úgy is, mint a hitbeli értékek és az egyetemes emberi értékek egyeztetésére tett kísérlet. Ugyanígy vonul végig Dsida költészetén a transzszilvanizmus egyéni értelmezésére irányuló törekvés, a *Nagycsütörtök* messianisztikus erdélyiségvállalásától a *Psalmus Hungaricus* indulatos vitáján át a *Csokonai sírjánál* és a *Tükör előtt* belső vitákat és meg hasonlóságokat kibékítő életprogramjáig. A transzszilvanizmus Dsida számára – akárcsak katolicizmusa – a részértékek (vagy „helyi értékek”) és az egyetemes értékek szembenállását is jelentette. Igaz, Makkai Sándor a *Magunk revíziójában* leszögezte, hogy a kisebbség kultúrájának közvetlenül (mintegy a nemzetinek a megkerülésével) az egyetemes értékekhez kell kapcsolódnia, ez azonban program volt, ha úgy tetszik, elméleti vágyalom, mikéntjének megfogalmazása nélkül. Ezt a „miként”-et a költőnek kellett megtalálnia, líráját – erdélyiségének töretlen őrzésével – az európai költészet áramlataiba kapcsolnia. Messze vezetne ennek taglalása, a lényeg azonban az, hogy Dsida Jenő költészete példa arra is, hogy az erdélyi költőnek miképpen sikerül(het) ellenállni a provincializmus csábításának, mely kétségtelenül ott rejlik a transzszilvanizmus „hátrányai” között. Elsősorban az erdélyiség-eszme azon gyakorlatias értelmezésében, mely szerint a kisebbségi költőnek mindenekelőtt és -fölött a kisebbségi sors vállalása és kifejezése a feladata.

De hogy a kérdés második részére is válaszoljak, kísérletezve készülök erre a „szereplésre”. Azt már tudom, hogy a templomi prédikáció műfaját fogom követni, azaz választok egy Dsida-szöveget (textusként), és annak szabad és időszerű értelmezése lesz maga a beszéd. Egyelőre azonban több ilyen textusom is van; próbálgatom őket gondolatban, hogy milyen beszéd kerekedik értelmezésükből. Mikor választok végleg? Lehet, hogy csak közvetlenül az ünnepség előtt.

– *Kérlek, végiül engedj meg egy megkerülhetetlen kérdést: mikor lesz készen, mikor lát napvilágot a Dsida-nagymonográfia – természetesen Láng Gusztáv tollából?*

– Soha. Megszegném vele önmagamnak tett ígéretemet. Fiatal, majd „érettebb” tanár koromra esett a nagymonográfiák divatja. Kabdebó Lóránt Szabó Lőrincről, Király István Adyról, Pándi Pál Petőfiről, Szabolcsi Miklós József Attiláról tervezett és írt többkötetes monográfiát; ezek lassan, kötetenként jelentek meg. Az első talán Czine Mihály könyve volt – *Móricz Zsigmond útja a forradalmakig* – melynek folytatása aztán elmaradt, illetve csak egy kismonográfia foglalta össze a szerző további kutatásait. (De befejezetlen Király István négykötetes Ady-könyve is, mert nem foglalkozik a költő pályakezdésével, sem az 1912–14 közé eső fontos pályaszakasszal.) Közvetlen környezetemben egykori professzorom, Jancsó Elemér dolgozott hasonló méretű Kazinczy-monográfiáján; sohasem készült el. A szándék mindenik esetében kétségtelenül tiszteletre méltó volt; az életmű kanonikus

jelentőségéhez méltó irodalomtörténeti „emlékművet” állítani nagyjainknak. E monográfiai olvasása azonban meggyőzött arról, hogy a tisztes szándéknak van egy buktatója. Egy könyv érdemeit és értékét ugyanis nem az szabja meg, hogy milyen nagy író vagy költő annak „hőse”, hanem, hogy szerzőjének mennyi és milyen fontos és eredeti gondolata van tárgyáról. A kérdés mindig az, hogy az irodalomtörténész mondanivalójából futja-e több kötetre, vagy akár csak egyetlen vaskosabb könyvre is. Ha nem, akkor a nagy terjedelem nem a tárgy fontosságáról vall, hanem a szerző szerénytelenségéről. A „nagymonográfia” nem okvetlenül „nagy monográfia” is egyben.

Amikor Dsida-monográfiám első változatát kandidátusi értekezésként megterveztem, számot vetettem azzal, hogy minden lényegeset – illetve mindazt, amit lényegesnek gondoltam Dsida Jenő költészetéről – el tudok mondani körülbelül 200 gépelt oldalon. Ehhez tartottam magam sok-sok évvel később is, amikor az immár harmadik változatot kiadásra előkészítettem. Nincs ezzel kapcsolatban hiányérzetem, mert egyszerűen egy életmű alakulástörténetét akartam megírni könyvemben, nem pedig a költő minden versét értelmezni.

Persze az is lehet, hogy ez a kritikus viszonyulásom a „nagymonográfiához” egyszerűen önvédelem, vagy éppenséggel mentségkeresés. Régóta tudom magamról, hogy „novellista” alkat vagyok, nem „regényíró”; kedvenc műfajom a körülbelül húszlapnyi tanulmány. Munka- és életfeltételeim is ehhez szoktattak. Annak idején Romániában az irodalomtörténész közlési lehetőségét elsősorban a klasszikusok válogatott kötetéhez írott elő- és utószavak jelentették, s ezek terjedelme nemigen haladhatta meg az említettet. Dsida-könyvem is ilyen külön tanulmányként olvasható fejezetekből állt össze – ez talán hibája is, de nehéz lett volna szakítanom alkat és beidegződés kényszerével.

De hogy a kérdésre érdemben válaszoljak: természetesen tervezem monográfiám részleges átdolgozását. A Dsida-irodalom örvendetesen megnőtt az utóbbi évtizedben, s különböző alkalmakra írott Dsida-előadásaimban is akad néhány bővebb kifejtést érdemlő újabb megfigyelés. Az eredeti, körülbelül tizenkét ívre rúgó terjedelmet azonban az átdolgozás nem növelné lényegesen. Hogy mikor lát napvilágot? Hetvenen felül az embernek számolnia kell azzal, hogy terveire nem jut elég idő.

Táplánszentkereszt–Szombathely, 2007. március

Vincze Ferenc

Ideológia és rekanonizáció

– az 1956–57-es Dsida-vita diskurzusa és retorikája –

A második világháború utáni Romániában hatalomra került kommunista rendszer a társadalom és a kultúra minden területét birtokolni és irányítani akarta. A szépirodalom korabeli lehetőségeit, határvonalait és a róla szóló diskurzust az az irodalomkritika szabta meg, mely teljes mértékben megkísérelte kiszolgáltatni a politikai hatalmat. Az irodalom kritikai értékelését az általam tárgyalt időszakban – 1956 és 1957-ben – többnyire két periodika végezte: az egyik a heti rendszerességgel megjelenő kolozsvári *Utunk*, a másik a marosvásárhelyi szerkesztésű havilap, az *Igaz Szó*.¹ Ahhoz, hogy az 1956-ban és 1957-ben, az *Utunk* hasábjain lezajlott, Dsida Jenő költészete és újságírói szerepvállalása körül kialakult vitát megérthessük, bizonyos mértékben szemléltetnünk kell azt a diskurzust, melyet főként a fentebb említett lapok irányítottak.

Egy irodalompolitikai diskurzus természetrajza

Az 1945-öt követő politikai változás Romániában egy totalitárius rendszer hatalomra jutását eredményezte, mely a kommunista ideológiát tűzte zászlajára, és a kommunizmus megvalósítását tette meg céljául.² A rendszer osztályharcot hirdetett, s a társadalom alappillérének a dolgozó parasztságot és a városi munkásságot tekintette. Teljesen új alapokon kívánta újraszervezni a társadalmat, s ebben a két világháború között közéleti szerepet vállaló értelmiség, a hajdani gazdatársadalom és az egyház periférikus helyre szorultak, sőt, a rendszer által felvázolt ellenségképet főként a fentebb csoportokról mintázták. A kommunizmus megvalósítása lebegett célként minden társadalmi csoport előtt, s a hatalom ennek teljesítését az előre megszabott és kidolgozott tervekben látta. A tervgazdálkodás eszméje pedig egyaránt jelen volt a gyárakban és a mezőgazdaságban, s végül az élet minden területén megjelent. A politikai helyzet e rövid felvázolása csupán azt a célt szolgálta, hogy ezek után könnyebben bemutathassuk azt a hatást, melyet a hatalom az irodalomra gyakorolt.

¹ Az *Igaz Szó* és az *Utunk* között meglévő, éppen ezekben az időkben egyre erőteljesebbé váló feszültségről és a későbbiekben kipattanó Földes László-ügyről még szót ejtünk.

² „Az ötvenes évek Romániában egyértelműen a hatalom erőszakszervezetekre alapuló kiterjesztésének, megszilárdulásának – a totális rendszer kialakításának – korszaka. A kutatók sarkított, vitára ingerlő állítása szerint a sztálinizmus ebben a korszakában a párt a kialakuló rendszer egyetlen politikai aktora.” Gagyí József: *Magyar Autonóm Tartomány: egy centralizációs kísérlet*, in *Autonóm magyarok? Székelyföld változása az „ötvenes” években*, szerk. Bárdi Nándor, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2005, 401.

A kommunista rendszer elég korán felismerte az irodalomban és az irodalmi kommunikációban rejlő lehetőségeket, s így magát a szépirodalmat is a fentebbi cél – a kommunizmus megvalósítása – érdekében kívánta bevetni. Nem véletlen a „harcí” szóhasználat, hiszen a hatalom a „forradalom jegyében” akarta „kiharcolni” a kommunizmust, s ez a „harc” jelentette minden téren a kiindulópontot. A szépirodalom azt az eszközt jelentette, melynek segítségével a tágabb néprétegek számára – érthető formában – elérhetővé tudták tenni az ideológiát, s egyszerű történetek formájában bemutathatták például a kollektivizálás előnyeit, leránthatták a leplet az osztályellenségről, vagyis a kulákokról, szemléltethették a dolgozó parasztság és a városi munkásság együttműködésének hasznosságát, egyszóval mindazt, amit a társadalom átalakításában fontosnak tartottak. Mindez természetesen azt is jelentette, hogy a párt kiterjesztette hatalmát az irodalmi közbeszédet meghatározó orgánumokra, a folyóiratokra és hetilapokra, s így közvetlenül tudta irányítani és tematizálni az irodalomról szóló diskurzust. Ez nem csupán a kommunizmus útján való „előrenyomulás” céljából volt fontos, hanem azért is, hogy a múlt irodalomtörténeti eseményeinek elemzésénél a nemkívánatos polgári, klerikális elemeket – értem ezalatt az írók, költők munkásságát, életművét – az ideológia szempontjából értelmezzenek vagy elhallgassanak.³ Érdemes itt kitérni a hatalom kettős szerepére: egyfelől hatással van arra a csoportra – a lapok szerkesztősége –, mely a diskurzust tematizálja és irányítja, másfelől pedig közvetve, tehát a fentebb említett csoporton keresztül meghatározza azt is, hogy ki publikálhat, illetve ki nem ezekben a folyóiratokban és hetilapokban. A hatalom és a diskurzus kapcsolatának bemutatásakor Teun A. van Dijk így írja le a fentebbi szituációt: „A hatalom magában hordozza az ellenőrzést, nevezetesen az egyik csoport (tagjai) ellenőrzését a másik csoport (tagjai) felett. Ez az ellenőrzés vonatkozhat a *cselekvésre* és a *gondolkodásra*: azaz egy hatalomban lévő csoport korlátozhatja mások cselekvési szabadságát, de befolyásolhatja a tudatukat is.”⁴ A tárgyalt esetben a hatalom mint csoport egyszerre korlátozza a számára alárendelt csoport, mármint a szerkesztőség, cselekvését és gondolkodását is. Ha továbblépünk, akkor azt fogjuk látni, hogy hasonló kapcsolatban állnak egymással a szerkesztőség és az újságok szerzői.⁵

A fentebb felvázolt, a hatalom által befolyásolt diskurzus, mint láttuk, nemcsak azt határozza meg, kik szólalhatnak meg „benne”, hanem egyúttal azt is megszabja, hogy miről szólalhatnak meg. Amikor a diskurzus tárgyról beszélünk, meg kell különböztetnünk egy progresszív és egy retrospektív aspektust. Progresszívként értelmezhetjük azt, ami a jelenben és a jövőben megjelenik, retrospektívként pedig azt, amit a diskurzus a múltra vonatkozólag mond, pontosabban mondhat.⁶ Fejtegetésünkkel már el is érkezünk a kánon problémájához. Minthogy a vázolt diskurzust irányító csoport határozta

³ Vö. „föltételezem, hogy minden társadalomban ellenőrzik, kiválogatják, megnevezik a diskurzus termelését, majd a termékeket újra elosztják, mégpedig bizonyos számú eljárás szerint, amelyeknek az a szerepük, hogy csökkentsék a diskurzus veszélyeit, uralmukba kerítsék véletlenszerű megjelenését, kiküszöböljék súlyos, fenyegető anyagiságát.” Foucault, Michel: *A diskurzus rendje*, in Holmi, (ford. Török Gábor) 1991/7., 869.

⁴ Teun A. van Dijk: *A kritikai diskurzuselemzés elvei*, in *Szövegváltozatok a politikára*, szerk. Szabó Márton, Kiss Balázs, Boda Zsolt, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2000, 447.

⁵ Vö. „Tudjuk jól, hogy mindent kimondani nincs jogunk, nem lehet bárhol mindenről beszélni, végül pedig nem mindenki beszélhet bármiről. A tárgy, a körülmények és a beszélő alany kiemelt vagy kizárólagos jogának tabuja: itt három titalom együttes fellépéséről van szó, amelyek keresztetik, fölerősítik vagy kiegyenlítik egymást, állandóan változó, bonyolult rostélyt alkotva.” Foucault, *i. m.*, 869.

⁶ Vö. Kulcsár-Szabó Zoltán meghatározása a kánon progresszív és retrospektív aspektusa kapcsán. Kulcsár-Szabó Zoltán: *Irodalom / történet(i) / kánon(ok)*, in *úó.: Hagyomány és kontextus*, Budapest, Universitas, 1998, 185.

meg a korabeli kánon alakulását, egyértelmű a tény, hogy az 1950-es évek szépirodalmi kánonjának alakulása erőteljesen ideologikus. A korabeli kortárs romániai magyar irodalom terméséből csupán az kerülhetett a kánonba, ami megfelelt a csoport támasztotta ideológiai elvárásoknak. Tehát, amint már említettük, az irodalom szerepe a hatalom szerint az volt, hogy a kommunizmus előnyeit, a múlt hátrányait szemléltesse, és a kritikai megnyilatkozások lehetősége a minimálisra csökkent. Az ideológiai elvárások tehát cenzuraként működtek, s ahogy Aleida és Jan Assmann is fogalmaz: „Minden kánon beszűkíti a megelőző tradíciót. Ez történik akkor például, amikor – képletesen szólva – egy többszörösen tagolt és tágas térségen, melynek horizontja a távolban ködökbe vész, elkerítenek egy bizonyos területet. Erre a behatárolt Szent Körzetre összpontosul aztán minden figyelem.”⁷ A romániai magyar irodalom tekintetében ez a „Szent Körzet” nem volt más, mint azon szerzők köre, akiket kiemeltek a hagyományból, mivel könnyen meg tudták őket feleltetni az ideológia támasztotta elvárásoknak. Erre kifejezetten jó példa az *Utunk* hasábjain visszatérően jelentkező Haladó hagyományaink című rovat, melyben egyfelől olyan szerzők kaptak helyet, akik semmilyen szempontból sem veszélyeztették a fennálló elvárások horizontját, másfelől valamiképpen éppen az előbbi elvárásoknak tettek eleget: pl. Gárdonyi Géza, Bajza József, Szigligeti Ede, Kölcsey Ferenc, Balassi Bálint. A felsorolt nevekből egyértelműen kiderül, hogy a rovat a meglehetősen messzi hagyományhoz nyúlt vissza, s hogy a felsorolásból kimaradtak és hiányoznak a két világháború között élt szerzők. Csupán 1956-ban, mikor már megtörtént a sztálini (irodalom)politikával való szembenézés, került a rovatba Benedek Elek és Tompa László. A fentebbi szerzőket bemutató írások kommentárként értelmezhetők, melyek az írókat, költőket a megfelelő helyre helyezték az igencsak leszűkített tradícióban.⁸ Ez a fentről irányított irodalomértelmezés egyszerre kísérelte meg megőrizni a kánon ideologikus jellegét, másrészt pedig bizonyos értelemben újra és újra feltörte a kánont, s újabb szerzőkkel egészítette ki.⁹

Ebbe az irodalompolitikai és irodalomtörténeti kontextusba érkezett meg 1956 őszén Panek Zoltán cikke, melyben Dsida Jenő költészetének rekanonizációját javasolta. A cikk kiváltotta vita egyfelől szemlélteti a diskurzus és a kánon zártságát és tiltakozását az újítás ellen, másfelől pedig a különféle retorikai eljárások, melyekkel a szerzők körüljárták Dsida életművét, jól mutatják, milyen lehetőségek voltak a diskurzus alakítására. Az *Utunk* hasábjain lezajlott vita bemutatásán keresztül szeretnék rávilágítani arra, hogy a korabeli diskurzus megváltoztatása és uralása komoly irodalompolitikai játszmát jelentett, s itt kell megemlíteni azt is, hogy ez a vita csupán a diskurzus belső megváltoztatását kísérelte meg. Az irodalmi diskurzus uralására példaként inkább a nem sokkal később kirobbant Földes László-ügy szolgálhat, melyben nemcsak irodalmárok feszültek egymásnak, hanem a két legerősebb irodalmi lap, az *Igaz Szó* és az *Utunk* is, mely „harc” voltaképp az irodalompolitikai diskurzus feletti hatalom megszerzésére irányult.¹⁰

⁷ Aleida Assmann, Jan Assman: *Kánon és cenzúra*, in *Irodalmi kánon és kanonizáció*, szerk. Rohonyi Zoltán, Budapest, Osiris, 2001, 92.

⁸ Uo., 95.

⁹ Vö. „A politikai uralommal kötött szövetség által, ha úgy tetszik, az »alulról adott kánon« »felülről adott kánon«-ná változik át. Ennek megfelelően alakul a cenzúra jellege, mely ettől fogva nem annyira a tan tisztaságának (az egyházatyák fő törekvése), hanem a hitvallás konformitásának és kötelező voltának (az immár a császár által összehívott zsinatok fő törekvése) kíván érvényt szerezni.” Uo., 104.

¹⁰ Ld. Stefano Bottoni: *A hatalom értelmisége – az értelmiség hatalma*, in *Autonóm magyarok? Székelyföld változása az „ötvenes” években*, szerk. Bárdi Nándor, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2005, 572–610.

A vitaindító „ébresztés”

A Dsida költészete körül kipattant vita, melyben Panek Zoltán, Szilágyi András, Szócs István, Méliusz József, Páskándi Géza, Szentimrei Jenő és Földes László is megszólaltak, 1956 szeptemberében indult, és végül a következő év őszén a főszerkesztő, Földes László írásával zárult le. A vitaindító írást Panek Zoltán közölte *Dsida Jenő ébresztése* címmel¹¹, s a cikkel kapcsolatban talán le lehet szögezni, hogy nem feltétlenül készült vitaindítónak, inkább egyszerűen figyelemfelkeltés volt a célja: buzdítás egy Dsida gyűjteményes kötet kiadására. Azonban a kontextus, a fentebb felvázolt diskurzus feltételei és tulajdonságai szinte megelőlegezték Dsida költészete kapcsán a polémiát, s az addig tabuként kezelt életmű éles vitákat váltott ki. Hogy miért kezelték tabuként az életművet, miért hallgatták el Dsida munkásságát, az a cikkek tárgyalásából világosan ki fog derülni, s az is világossá fog válni, miként kísérelték meg a költőt újra visszahozni az irodalmi köztudatba.

Panek Zoltán írása költői kérdéssel indul: „Mikor adjuk már ki Dsida Jenőt?”¹². A szerző egész írása ennek a kérdésnek a megválaszolása, ugyanakkor már a feltett kérdésből következtethetünk az elhallgatás okaira is. Emellett azt is meg kell fogalmazni, hogy a kérdés, majd az azt követő bírálat („Teltek – telnek az évek, de Dsida /és érdemes kortársai/ művéről nemcsak a Kiadó feledkezett meg, hanem hallgattak és hallgatnak róla a monográfia-szegény hazai kritikusok is. De ez nem is csoda, hiszen a legutóbbi időkgig még a nevét is alig-alig írtuk le Dsida Jenőnek...”¹³) egyúttal kritikailag viszonyul a fennálló kánonnal és diskurzussal szemben is. Első olvasásra úgy tűnik, Panek csupán afelett bosszankodik, hogy a kritikusok és az irodalomtörténészek megfeledkeztek Dsida költészetéről és ennek méltatásáról. Érdemes azonban felfedezni a tényszerű kijelentés mögött megfogalmazódó kritikát: egy irodalom-immanens diskurzusban mindez tényleg csupán azt jelentené, hogy az irodalomkritika elhanyagolta egy szerző értékelését, azonban a korabeli kontextust figyelembe véve az állítás mögött kritika fogalmazódik meg magával a diskurzussal szemben is, hiszen maga a diskurzus az, mely megszabja, hogy kik és miről szólhatnak meg benne.

Panek a *Hét évszázad magyar versei* című antológia rövid Dsida-életrajzát idézi fel, melyben már érezhető a korabeli ideologikus szemlélet: „Dsida Jenő (1907–1938) – Szatmáron született; jogot végzett Kolozsvárott. Szerkesztette a Keleti Újság-ot és a Pásztortűz című folyóiratot. Költészetét elégikus hangulatok, nagy és sokszor öncélú formaművészet jellemzi, melynek bővületébe a kapitalizmus nyomasztó valósága elől menekült. Legjobb verseiben őszinte emberi érzéseket szólaltatott meg, hangot adott a szegények és az elnyomottak iránt érzett rokonszenvének is. Válogatott versei 1944-ben jelentek meg.”¹⁴ A szerző ebből a rövid életrajzból indul ki, melyet megkísérel mondatról mondatra cáfolni és átértelmezni. „Dsida Jenő költészetét valóban »elégikus hangulatok« lengik át – de hát ez még nem bűn... »Nagy formaművészet jellemzi« – de ezt, az egész magyar költészetben is párját ritkító nagy formaművészetet túlzás lenne 1956-ban is »sokszor öncélú«-nak nevezni.” Talán a hangsúly az öncélúság cáfolásán van, hiszen itt az életrajz azt sugallja, hogy Dsida költészete semmilyen adalékkal nem járul hozzá a társadalom építéséhez, mely a korabeli irodalompolitika irányította irodalomtörténet-írás számára minden esztétikai kategória fölött álló mérce volt. Az öncélúság ellentételezéseként Panek az életrajz

¹¹ Panek Zoltán: *Dsida Jenő ébresztés*, in *Utunk*, 1956/38., 4.

¹² *I. m.*, 4.

¹³ *I. m.*, 4.

¹⁴ *Uo.*

azon részére hivatkozik (és egészíti ki), mely Dsida empátiakészségéről szól: „Ezzel a formaművészettel nagy és őszinte emberi (s nemegyszer félreérthetetlenül forradalmi) érzéseket és gondolatokat fejezett ki Dsida Jenő, semmivel sem öncélúbban, mint nagy lelki rokon kortársai: Kosztolányi, Babits, Tóth Árpád. A »belülről látók fényességével« megáldott költészet a Dsida Jenőé. Ízig-vérig művész volt. Nem forradalmár művész, de lényegében és fő vonásaiban mindig haladó, minden emberi érzés iránt fogékony, mélyenérző költő, aki »a könnyű, halk beszédet« szerette.”¹⁵ A szerző egyfelől itt kiemeli azt az empátiát, mely a költő verseiben a szegénység és az elesettek irányában megnyilvánult, másfelől pedig – szintén az öncélúság ellentételezéseként – olyan költőkhöz hasonlítja, akiknek a kánonban elfoglalt helyét még a regnáló, ideológiával átítatott irodalompolitikai diskurzus sem kérdőjelezte meg. Harmadrészt érdemes figyelmet szentelni a pár mondaton belül kétszer is leírt „forradalom” szónak. A kommunista retorika visszatérően hangoztatott szava nem véletlenül kerül kétszer is Panek mondataiba. Igaz ugyan, hogy másodsor kijelenti, Dsida nem feltétlenül forradalmár művész, azonban „haladó” szellemisége megkérdőjelezhetetlen.¹⁶

Panek Zoltán cikkében kritikával illeti a fennálló diskurzust, hiszen az nem kívánt foglalkozni Dsida költészetével. Ezzel egy időben viszont azt is megkísérelte, hogy a költő életművét beillesse a korabeli kánonba, s eközben e kánon mércéit és kívánalmait folyamatosan szem előtt tartotta. Az életmű azon részére utal szövegében, mely megfeleltethető a korszak igényeinek, tehát a kellőképpen haladó és forradalmi szellemiségű költeményekre. A cikkíró, úgy tűnik, tisztában volt a korlátjaival: a diskurzus egész irányultságát és átpolitizáltságát nem szüntethette meg, azonban érezte, lehetőség adódhat arra, hogy kényszerű megfeleltetések révén olyasmiről szólaljon meg, ami eddig tabunak számított; ezzel egyszerre tágitotta a diskurzust, másfelől pedig ezen keresztül a kánon feltörését is megkísérelte. Hogy valójában mennyire sikerült ez, s hogy mindez milyen ellenérzéseket váltott ki a kortársakból és a diskurzust irányítani kívánó irodalomkritikusokból, azt a vita kibontakozása, a Panek-cikkre született reakciók fogják szemléltetni. A fentebb bemutatott írás kapcsán arról sem szabad megfeledkezni, hogy az *Utunk* szerkesztősége a cikket megjelentette, tehát ha nem is teljes mértékben, de részben egyetérthettek Panek gondolataival. Mindezt azért tartom fontosnak, mert az első akadályt a Panek-cikk akkor küzdötte le, mikor a szerkesztőség szabad utat biztosított a publikálás számára. A diskurzust ellenőrző csoport végeredményben engedélyezte egy olyan írásnak a megjelenését, mely éppen az általuk kialakított és fenntartott diskurzust „kritizálta”.

Az ideológia fogságában

Panek cikke az első heves reakciót Szilágyi Andrásban váltotta ki, aki nem sokkal az írás megjelenése után válaszcikket közölt az *Utunkban*.¹⁷ Szilágyi írása tételesen éppen azokat az állításokat kívánta cáfolni, melyeket Panek kiemelt Dsida javára, s melyekkel éppen az ideologikus diskurzus számára kívánta megfelelővé tenni a költő életművének egy részét. A válaszcikk szerzője gúnyosan sorolta fel mindazokat az állításokat, melyekben Panek

¹⁵ Uo.

¹⁶ A „haladó” szó megjelenése is könnyen magyarázható, gondoljunk csak a már említett „Haladó hagyományaink” rovatra az *Utunkban*, mely az értékelhető tradíció számontartását és felelevenítését tűzte céljául.

¹⁷ Szilágyi András: *Tévedtünk volna?*, in *Utunk*, 1956/40., 4.

arra hivatkozott, hogy Dsida költészetének akár forradalmi tulajdonságai is voltak¹⁸, majd megjegyzi: „Dsida Jenő ugyanis nem a kapitalizmus nyomasztó valósága elől menekült az öncélú játékba, ahogy ezt Rónai György, az életrajzírója állítja. Dsida jelleméhez és politikai álláspontjához nagyonis illett, nagyonis talált az öncélú játék.” Szilágyi ezen megnyilvánulása már érzékelhetővé teszi azt az irányt, melyet a későbbiekben is követni fog: nem a költő életművét szemléli, hanem az ember jellemét és politikai álláspontját, és ez utóbbit saját, korabeli horizontjából el is ítéli. Élesen el lehet különíteni egymástól a cikkíró és Panek szempontjait: míg az előbbi megpróbálta csupán a költészetet nézni, addig az utóbbi még csak kísérletet sem tesz erre, egyből tisztán politikai síkra tereli a vitát. A kommunista ideológia forradalmi retorikája Szilágyinál is jól érzékelhető: „Mert mit tagadjuk – szemben állottunk. A *Korunkban* és az *Egy Hét*-ben és a *Gyár és Utcá*-ban és más lapokban. A barikád túlsó oldalán, sőt túlsó oldalának jobb szárnyán vélünk szemben Dsida Jenő állott.”¹⁹ A szembenálló politikai lapok esetében még láthatunk halvány kapcsolódást az irodalomhoz, de a későbbiekben ez teljesen eltűnik, s csupán az ember bemutatása marad, mely ábrázolás a diskurzus ideológiája szerint fogalmazódik: „Tudtuk róla, hogy a grófok embere még aztán olyan körök dédelgetik, szeretik, támogatják, amelyek később – Dsida halála után – a Horthy-uralomnak nemcsak kiszolgálói, hanem legfőbb támaszai voltak.”²⁰

Mindezen felvezetés után Szilágyi a legsúlyosabb érvét húzza elő, miszerint Dsida a fasiszta *Erdélyi Lapok*nál dolgozott, s itt a költő Markovits Rodion íróhoz írt nyílt levélre hivatkozik: „Panek szóbelileg hivatkozik Dsida *Bútorok* című versére. Én viszont a magyar fasizmus első erdélyi napilapjára, az *Erdélyi Lapokra* hivatkozhatom, amelyben Dsidának cikke jelent meg Markovits Rodionról. »Kedves Jakab« – így kezdődik a cikk, és ilyen hangnemben folytatódik. De én koronatanúnak elővehetem még a nem kommunista Szentimrei Jenőnek a *Korunkban* megjelent versét is.”²¹ Egyfelől talán túlzás a jobboldali, konzervatív napilapot fasisztaként megbélyegezni, másfelől pedig a levéllel kapcsolatos állításokat is érdemes alaposabban szemügyre venni, hiszen itt Szilágyi nyíltan antiszemitának nevezi Dsidát. Nagy részben éppen ennek a levélnek volt köszönhető az, hogy Dsidát fasisztának minősítették, s ezért sokáig költészetéről is hallgattak. A Markovits Rodionnal történt levélváltásnak hosszú története van, s mindez szorosan nem tartozik tanulmányom tárgyához, azonban Marosi Ildikó *Séta egy csodálatos szigeten* című Dsida-kötetbe írt előszavából érdemes felidézni egy részletet (ugyanitt további adalékok a Dsida–Markovits-vitához): „A polémia egyiküknek sem vált díszére. Dsida nyílt levele is pamfletizű (vagy inkább ízetlen) gúnyos-főlényes kioktatás, melybe a kortársak még antiszemitizmust is beleéreztek, nem tudván, hogy Markovits diákkorában változtatta meg keresztnevét Jakabról Rodionra, egyik Dosztojevszkij-hős iránti rokonszenvéből.”²² Éppen negyven év múlva ismét megszólal az „ügyben” Panek Zoltán, aki esszéjében szintén utal a Markovits–Dsida-levélváltásra.²³

Továbblepve Szilágyi felidézi Szentimrei Jenő Dsida halálára írt versét, melyet szintén felsorakoztat az érvek közé; most csak a vers néhány sorát idézzük: „*Lakájok közt elpusztulni lakájul / Annak, ki félistennek született. / Ily sorsba még ép szív is belefájdul. / Hát a halódó,*

¹⁸ „Panek ugyanis nem állít kevesebbet Dsida Jenőről, mint azt, hogy ...»nemegyszer félreérthetetlenül forradalmi érzéseket és gondolatokat fejezett ki«, »nem forradalmár művész, de lényegében és fő vonásaiban mindig haladó, minden emberi érzés iránt fogékony.«” *I.m.*, 4.

¹⁹ *Uo.*, 4.

²⁰ *Uo.*, 4.

²¹ *Uo.*, 4.

²² Dsida Jenő: *Séta egy csodálatos szigeten*, Kolozsvár, Kritérium, 2005, 28.

*mely alig ketyeg!*²⁴ Az idézettel utal a nem kommunista Szentimreire, ezzel is mintegy alátámasztani kívánja azt a tényt, hogy Dsida a fasiszta rendszer kiszolgálója volt; Panek Kosztolányira, Babitsra és Tóth Árpádra történt utalását és Dsida velük való összehasonlítását szintén megkísérli felszámolni: nem az irodalmi összehasonlítás lehetőségei számítanak, hanem az a különbség, ami véleménye szerint a fentebbi szerzők háborúellenes kijelentései és Dsida álláspontja és világnézete között feszült.²⁵ Ha végigtekintünk Szilágyi András cikkén, világossá válik számunkra, hogy Dsida megítélését tekintve a szerző írásában csupán egy szempont érvényesül, és ez a politika szempontja. A korabeli diskurzust irányító politika érvei köszönnek itt vissza, s az irodalmi kategóriák teljesen kiíródnak Szilágyi megszólalásából. A cikk retorikai felépítése a kommunizmus harci metaforikájára épül, melyben központi szerepet kap a barikád, és szintén használja a régi rendszer megjelöléseit, mint például gróf, melyről magát az ellenségképet mintázták. Az írás végén ismételten kinyilvánítja véleményét, melyben egyértelműen Dsida politikai szerepvállalásától teszi függővé a költő kanonizálhatóságát: „Őszintén bevallhatom, hogy én annak idején szoban és írásban hadakoztam Dsida Jenő ellen. Nem szerettem, elsősorban azért, mert tudtam, tisztában voltam vele, hogy a Dsida Jenő-féle jakabozások az 1932-es Erdélyi Lapokban a faszizmusnak toboroznak híveket.”²⁶

A következő megszólaló Méliusz József volt, azonban az ő esete azért különleges, mivel az *Utunk* nem közölte a vita kapcsán írt cikkét²⁷, hanem csak később, az 1961-ben megjelent *Kitépett naplólapok* című kötetében látott napvilágot. Méliusz cikkét tehát annyira túlzónak és elfogultnak tartotta a szerkesztőség, hogy nem kapott lehetőséget a vitában való részvételre, ami egyúttal azt is jelenti, hogy bizonyos értelemben nem szólalhatott meg a diskurzusban. A szerző írásában, ahogyan ezt Szilágyi András is tette, az aktuális és regnáló politika felől közelítette meg Dsidát. Nem írhatjuk, hogy Dsida költészetét, mert Méliusz cikkében szinte szó sem esik irodalomról, a szerző politikai szempontjai minden más lehetséges érvet elnyomnak. Éppen azt a politikai eseményt idézi meg rögtön írásának elején, melynek hatására valamelyest enyhülés volt tapasztalható az (irodalom)politikában: „Osztom a felszólaló véleményét, hogy az, ami Dsida Jenő életművéből az időszerűség vonalára esik, jogot formálhat a mindenkori érdeklődésre. Erre minden társadalmilag hasznos vers igényt tarthat. Épp csak az fogadható fel nehezen, hogy egyesek a huszadik kongresszus örvén olyanfajta »olvasást« várjanak, amelyben liberális csapdáknak válnánk foglyaivá, és most már mindent »vörösnek« lás-

²³ „Ez rendjén is lett volna – a lovagiasság íratlan szabályai szerint –, de: elkövette azt az apróka hibát, hogy nem írói álkeresztnevéen szólította meg jegyzetében a kolléga urat, hanem ismert polgári köz- és váltóügyvéd gyanánt, emígyen: »Kedves Jakab!« Azaz némelyek szerint »lejakabozta«! Nos, ennek alapján könyvelték el nyomban néhányan Dsida Jenőt antiszemitanak.” Panek Zoltán: *Dsidaiáda*, in Látó, 1996/8–9., 59.

²⁴ Szilágyi, i. m., 4.

²⁵ Vö. „Panek Zoltán Dsida Jenővel kapcsolatban hivatkozik Tóth Árpádra, Babitsra, Kosztolányira. Elfelejtkezik azonban Babits bátor háborúellenes kiállításáról, a népek fáradtságát nyíltan kimondó Húsvét előtt című verséről, amely akkoriban, az első világháború végén, politikai tettek is beillett. Elfelejtkezik Tóth Árpád bátor viselkedéséről a kommün idejében, elfelejtkezik arról, hogy Tóth Árpád a fehéralom idejében, az egész Horthy-korszak alatt, amíg élt, belső emigráns, megtört szívű ember maradt.” *Uo.*, 4.

²⁶ *Uo.*, 4.

²⁷ A szerző lábjegyzetet közöl a könyvben, s ebben utal az 1956-ban, közvetlenül a Panek-cikk megjelenése után írt cikk visszautasítására: „Ezt a Dsida Jenőről szóló írást az emlegetett fiatal cikkíróval egyetértő szerkesztők nem közölték.” Méliusz József: *Vigyázat! Hamis angyal*, in *úo.*: *Kitépett naplólapok*, Bukarest, Irodalmi Könyvkiadó, 1961, 323–331.

sunk, ami a történelem tükrében, az irodalomban fehér volt.”²⁸ A Szovjet Kommunista Párt XX. kongresszusáról van itt szó, melyen megtörtént a sztálini politika elítélése, s ekkor sokan abban reménykedtek, hogy esetleg kulturális téren is enyhülés tapasztalható majd, ami részben be is következett. Méliusz később, a közelmúlt irodalmáról közölt cikkében (már 1957 tavaszán) – melyben a megtevélyedett írókat is felelőseket²⁹ – is felszólítja a kortársakat arra, hogy ne tartsanak immár mindent elfogadhatónak, ideologikusan megalapozottnak: „A szocialista humanizmus, a szocialista kultúra jogosan tart igényt mindarra, ami érték, és valóban emberi, de semmi sem állhat távolabb teljességre törekvő kulturális forradalmunktól, mint a múlt hamis »értékeinek«, vagy az apolitizmusnak a restaurálása.”³⁰

Méliusz a fasizmus és a kommunizmus szembenállására alapozza egész mondanivalóját. Minden kijelentésével a kommunizmussal szemközti oldalra állítja Dsidát³¹, s itt elsősorban az újságíróról kell beszélnünk, mivel az életmű, a költészet szinte meg sem jelenik. Negatívumként tűnik fel Méliusznál Dsida vallásossága is, mely az eddigiek során még nem került be az érvek sorába,³² azonban itt már ez is felhozható vádként, sőt, katolikusága kapcsán azt is felelőseket, hogy Dsida azok oldalán állt, akik lelőtték Garcia Lorcát: „De Dsida Jenő ebben az időben ahhoz a reakciós katolikus arcvonalhoz tartozott, ahonnan a fasiszták a katolikus José Bergaminra lőttek – hogy ne a polgári radikálisokat, a baloldali szocialistákat, de különösen ne a kommunistákat emeljük ki elsősorban. Ebben a nem csupán fegyveres, de gigászi szellemi harcban is a magukat Dsida Jenővel egymódon katolikusoknak vallók gyilkolták meg Garcia Lorcát.”³³ Nem kell tehát túlzottan csodálkozni, hogy az *Utunk* szerkesztősége megtagadta a Méliusz-cikk közlését, hiszen túlzó és gyűlölködő kirohanásait ők sem vállalhatták. Természetesen ezen írás szerzője sem hagyhatta ki érvrendszeréből a Markovits-féle levelezést³⁴, s Szilágyi Andrásához hasonlóan bármilyen, a kánonban szilárd helyet ren-

---

²⁸ Uo., 323.

²⁹ „Pártunk helyes kulturális politikájának eredményeként kitarultak az ablakok a világ és a múlt valószínű értékei felé. Bennünket közelebből irodalmi múltunk érdekel, a hazai magyar irodalom közel negyven esztendejének reális és teljes képe; még azok az írók is érdekelnek, akik szemünkben és objektíven politikai eltévedéseikkel maguk szálltak szembe művük emberiségével.” Méliusz József: *Közelmúltunk irodalma*, in *Utunk*, 1957/13.

³⁰ Uo., 4.

³¹ „Haladó az az író, aki művével, ezt fedező erkölcsével, egész emberségével a haladást szolgálja, vagy legalábbis kimutatható művében a haladás eszményei irányában való fejlődése. Dsida Jenő egy olyan nagy jelentőségű történelmi és irodalomtörténeti korszaknak volt a költője, amikor a haladás és a fasizmus, a költészet vetületében is, életre-halálra menő harcot vívott.” Uő.: *Vigyázat! Hamis angyal*, 324.

³² „Mindjárt kiderül, hogy Dsida, a Marx előtti filozófia értelmében, metafizikus szellemi irányzatot szolgál. Mint katolikus költő, művében központi helyet foglal el a feltételezett »érzékfölötti lényeg« közvetítése. Tehát egy vélt lázalom »megragadása« a metafora segítségével. Dsida idealista volt a velejéig, mégpedig elsőrendűen és hangsúlyozottan fideista, a katolicizmus ebből következő minden vonásával, még ha oly elbűvölően fogócskázott is verseiben az angyalokkal, melyeket némi pogánysággal – elvégre bűnnel születünk – verseiben még ágyába is becsalogott.” Uo.: 324.

³³ Uo., 325.

³⁴ Vö. „Tényleg nem sürgette a zsidók lemészárlását verseiben, mint egy-két »magyar« költőtársa; nem követelt ringó, lengő lírájában kötelet a kommunistáknak. Igaz. Épp csak Markovits Rodiont, a remek Sánta farsang íróját »jakabozta« le hírhedt lapjában, amiért az az öszövétségi hitűekhez tartozott, ami nem tetszett egy ilyen finom és olyan nagyon katolikus, nagyon nemzeti érzésű költőnek, amilyen »lényegében és fő vonásaiban haladó«-nak titulált Dsida Jenő volt.” Uo., 326.

delkező költővel való összehasonlítást is támadott³⁵, ugyanakkor véleményem szerint Méliusznál sokkal érdekesebb az a kísérlet, melyben a szerző megpróbálja teljesen öszszemosni a két világháború között életre kelt fasiszta ideológiát a vallással. Retorikailag úgy helyezi egymás mellé a kettőt, mintha azok egymástól elválaszthatatlanok lennének, vagy legalábbis egymásból következnenek: „Mindezek ellenére Dsida 1932-ben nagyon is pontosan tudta, hogyan állnak a világ dolgai, szenvedélyesen érdekelte a politika. Tudta, mi a vörös és mi a fehér. Annál komolyabban kell vennünk a Hitler uralomra jutása után előretörő erdélyi klerikális fasizmussal való együttműködésének idején képviselt ellenséges eszméit. Ezek korántsem voltak »ösztönösek«. Dsida tudatos szemléletű író volt, és közíróként tudatos politikus volt.”³⁶

Szintén érdekessége miatt érdemes ismét megemlíteni Méliusz már idézett, 1957-es cikkét – mely szorosán nem kapcsolódik a Dsida-vitához –, melyben még mindig a kommunista retorika és ideológia szerint kísérli meg értékelni a közelmúlt irodalmát, azonban már sokkal megengedőbb, és a politikai érvek mellett szerephez jutnak irodalmi értékszemponatok is: „Dsida Jenő körül megindult a vita. És ez bár helyes, mégis vigyázzunk: ne hamisítsunk, ne kíséreljünk meg most már mindenkit vörösre vagy rózsaszínűre festeni, mint ahogyan az Dsidával történt legutóbb, és ami ellen elsősorban ő tiltakozna. De mérjük le a művet is és az embert is. Elsősorban a művet, mert az mondja a legtöbbet az íróról és embersége mélységéről. És le kell mérnünk és ismertté kell tennünk Reményik Sándor költői arculatát is, de akárcsak Dsidánál, kihántva maradisága, téves tartalmi és eszmei ellentmondásai közül a humanizmusát.”³⁷ S ennek a cikknek köszönhetően a korábbi támadóból támadott lesz, hiszen nem sokkal később az *Utunk* hasábjain Izsák László esik neki Méliusznak, mivel szerinte a szerző összemosza a fasizmust a kommunizmussal(!)³⁸

Láthattuk, az *Utunk* szerkesztőségének jó okai voltak, mikor visszautasították Méliusz József a Dsida-vitához készített cikkét, hiszen az írás meglehetősen elfogult, s még a korabeli kontextusba ágyazva is túlzottan politika irányította írás. Mindez persze azt is jelzi számunkra, hogy a szerkesztőség nyitva kívánta hagyni a vitát, nem állt szándékában egyértelműen politikai vonatkozások szerint megítélni Dsida költészetét, s a későbbi hozzászólóknak köszönhetően lassan – ha csak részben is – az irodalom területére került a vita fő csapásvonala.

---

³⁵ „Nem kétséges, hogy sem egyikkel, sem másikkal [József Attila, Radnóti Miklós] semmilyen vonatkozásban nem erőszakolhatunk ki párhuzamot. Márpedig ha a harmincas esztendőben fellépő költő és költészete sem eszmei, se művészi, sem erkölcsi vonásaiban nem mutat érintkezési felületet eme két, normáinkat megszabó költő eszméiből következő művészetével, akkor végérvényesen kimondható az ítélet: nincs alap arra, hogy haladónak nevezzük. Feltéve, ha, mint e fiatal író teszi, fel nem borítjuk irodalomtudományunk kategóriáit. Ezt pedig józan ésszel aligha kérheti Dsida Jenő ébresztője.” *Uo.*, 329.

³⁶ *Uo.*, 330.

³⁷ *Uő.*: *Közelmúltunk irodalma*, 5.

³⁸ „Ami Méliusz módszerét illeti, láttuk fennebb: Elkeveri a közlemúlt irodalmának baloldalát a jobboldallal. Ebben a Méliusz festette múltban a kommunista Gaál Gábor egyenértékű társra lel a kommunistaellenes Kuncz Aladárban, a fasiszták által meggyilkolt Salamon Ernő és Kovács Katona Jenő a fasizmus felé hulló Dsida Jenőben. *Méliusz sajátos beállításában minden különbség, minden ellentét feloldódik valami közös erdélyi humanizmusban, amely elmosza a határokat az erdélyi magyarság két kultúrája, a haladó, a dolgozó oldalán lándzsát törő, és a haladást gátló, gyakran csak önámító, de gyakran népámító irodalma között.*” Izsák László: *Amivel lehetetlenség egyetérteni (Szélgjegyzetek Méliusz József cikkéhez)*, in *Utunk*, 1957/26., 8.

Az ideológia áttörése (?)

Panek és Szilágyi után Szócs István szólalt meg, aki a tisztán politikai irányba és Dsida publicisztikai munkássága felé terelt vitát megkísérelte visszaszorítani a helyes mederbe, azaz Dsida költészetéről értekezett. Szócs nemcsak Dsidát, hanem Panek Zoltánt is „védelmébe” veszi, mikor megállapítja, hogy a vitaindító cikkben szó sem volt Dsida publicisztikájáról, Panek egyértelműen a költő lírai remekműveit kívánta előtérbe helyezni.³⁹ Másfelől világosan kifejti, és felhívja a figyelmet arra, hogy különbséget kell tenni publicisztika és költészet között: „Egy valakinek két különböző értékű arcával van tehát dolgunk. Panek a fontosabbra, tehát az igazira, a költőre akarta felhívni a figyelmet. Szilágyi a gyengét, az esetlegest, az értéktelent akarja elének tární, nyilván azért, mert ezt tartja lényegesnek Dsida életművéből. Ő ezt így nyíltan nem mondja ki, de erre vall a cikk címe: Tévedtünk volna? Tévedtünk volna, amikor Dsida Jenőben nem láttuk meg a költőt, csak a klerikális újságíró? Egy ilyen kérdés, alatta olyan megjegyzésekkel, és olyan szenvedélyes, vádoló hanggal, nyilvánvalóvá teszi a kereken ki nem mondott, de csalhatatlan meggyőződésre támaszkodó választ: nem tévedtünk.”⁴⁰ Ennek a különbségnek a kifejtése adja a Szócs-cikk fő mondanivalóját, melyben a szerző nem csupán Szilágyit támadja, hanem közvetve a mindent irányító diskurzust is. Amellett, hogy utal Szilágyi tévedésére⁴¹, élesen támadja azt a felfogást is, mely nem tesz különbséget irodalom és nem irodalom között: „Szilágyi tévedése véleményem szerint az, hogy cikkében lemondott arról, hogy egy költőt a versei alapján értékeljen. Ez olyan hiba, amit nem először követtek el és nem csak Szilágyi; általában az irodalmat mint *nem irodalmat* ítélni meg, ez a sematikus irodalomszemlélet kulcsa.” A sematikus irodalomszemlélet bírálata történik itt meg, s egyúttal Szócs különválasztja a szerzőt a művétől, s a kettőt külön kezeli. Szócs ezen kísérlete azért nagy jelentőségű, mivel itt az egész korabeli diskurzus irányultságát próbálja meg felülírni. Hiszen mindaz, amit a szerző javasol, nem más, mint az irodalom pusztán irodalom-immanens kategóriák szerint való megítélése, s ez teljességgel szemben állt a fennálló rendszer elképzeléseivel. Dsida költészetét elhatárolja a faszisztától⁴², s a verseiben megjelenő emberszeretetre helyezi a hangsúlyt; Szócs voltaképp a forradalmi eszméktől is távol tartja Dsidát⁴³, mely gesztus egyszerre lehet belátó és megengedő a rendszer irányába, másrészt pedig ezzel inkább a tényleges irodalomtörténeti helye felé tolja a költőt.

³⁹ „Panek nem a *Páosztortúz* vagy az *Erdélyi Lapok* egykori szerkesztőjét idézte, nem annak akart emléket állítani, nem azt értékelte, hanem a méltatlanul elhallgatott (elhallgatott, de el nem feledett) költő műveinek újrakiadását és értékelését kérte. Ezzel szemben Szilágyi nem tud, vagy nem akar semmi érdemlegeset mondani a költőről, hanem ehelyett benyújtja az *újságíró* káderlapját, ami, sajnos, mit tagadjuk, elég rossz.” Szócs István: *A Dsida-érem másik oldala*, in Utunk, 1956/42., 4.

⁴⁰ *Uo.*, 4.

⁴¹ „Szilágyi András nem tudja szétválasztani Dsida irodalmi jelentőségét közéleti szereplésétől.” *Uo.*, 4.

⁴² „Mi a csodálatosan finom, éteri érzések s a meleg, mély humánus költőjét – még ha annyira elégikus költőjét is – ismertük meg benne és nem az állítólagos vad klerikáló-fasiszta újságíró. És kétségtelen, hogy a mi képünk igazabb és értékesebb, tehát *ezt* érdemes megőrizni és nem a másikat.” És később: „Azt állítja továbbá Szilágyi András, hogy Dsida Jenőnek része volt a faszizmus terjesztésében. Erre csak egy bizonyítékot hoz fel, azt a bizonyos jakabozást, azt akarva ezzel érzékeltetni, hogy Dsida gúnyos, alantas újságírói hangot használt. Nos, nem ismerjük pontosan a körülményeket, de ez még sehogy sem lehet bizonyíték a fasisztság mellett!” *Uo.*, 4.

⁴³ „Azt, hogy Dsida nem közeledett a haladó mozgalmakhoz, bizonyos fájdalmas szomorúsággal és szégyenérzettel vesszük tudomásul. De mégis vigasztal az, hogy mint költő nem szolgálta ki verseiben az uralkodó köröket, (mint ahogy Szentimrei Szilágyi által idézett versében állítja).” *Uo.*, 4.

Szőcs tehát cikkében nemcsak a Szilágyi felsorolta vádakat utasítja vissza, hanem burkoltan a rendszert és az egész irodalmi hagyomány kezelését irányító diskurzust is kritikával illette. Még azt is megengedi magának, hogy egészen az 1989-es rendszerváltozásig tabunak számító *Psalmus Hungaricus* című Dsida-verset is védelmébe vegye, ahogyan azt a következő megszólaló, Páskándi Géza is megtette: „Egyedül a Dsida egész költészetének szellemétől elütő s a kötetbe saját maga által föl nem vett *Psalmus Hungaricus*-nak van néhány olyan sora, amely, elvonatkoztatva a költő érzelmi kataklizmájának hangulatától, elfogadhatatlan ugyan, de még e versre sem lehet rámondani, hogy sovíniszta.”⁴⁴

A Szilágyi- és a Szőcs-írások kapcsán előrehozhatjuk Szentimrei Jenő írását, ami ugyan Páskándi cikke után jelent meg, de leginkább az előbb említett két szerző írásaihoz kapcsolódik. Szentimrei azt kifogásolta, hogy a megszólalók nem néztek pontosan utána a tárgyalt témának, s csak felületesen érintik azt: „Nem elmélyült vita ez, amit ők folytatnak Dsida Jenő eszmei és művészi hagyatéka fölött. Csak amolyan patvarzkodás. Nem elegendő szabadjára engedni a harci kedvet, egymáshoz fércelni néhány hirtelenében összekapkodott adatot, érvet és piacra dobni eldologozatlan konfekcióárúként.” Szentimrei azt is felrója mindkét szerzőnek, hogy az ő versét használták tanúnak Dsida ügyében⁴⁵, akit alapvetően inkább véd írásában, mint támad. Ugyan megjegyzi: „Ha vitatkozni akarnék, csak annyit szeretnék Szőcs Istvánnak a figyelmébe ajánlani, hogy költőt az embertől elválasztani nem lehet. Még kevésbé az újságírótól, a közéleti embertől.”⁴⁶, azonban Szentimrei is elsősorban a irodalom mellett teszi le a voksát, s Dsida költészetére szavaz: „Ha azt kérdezitek, fejét vegyük-e, vagy az érem írásos oldalát, legszebb írásait válasszuk, habozás nélkül az írásra kell szavaznom.”⁴⁷

Páskándi Géza hozzászólásának fő mondanivalója az írás címében is szereplő kortárs elfogultság. Ahogyan Szőcs István is, ő is szinte evidenciaként kezeli Dsida lírai életművének jelentőségét, s elsősorban Szilágyi Andrászt támadja meg, s rója fel neki, hogy nem tud elszakadni attól a szemponttól, mely csupán a politika felől tudja megközelíteni a költészetet. A kortársi elfogultság mellett Páskándi a hangsúlyt a forma és a tartalom összhangjára helyezi, s kritikával illeti azt a gyakorlatot, mely ennek nem tesz eleget: „A TARTALOM ÉS FORMA viszonyának dialektikájával kapcsolatban az utóbbi években számos elméleti visszaélés történt. A tartalom elsődleges jelentőségének kizárólagos hangoztatásával a forma szerepét irodalomtörténeti gyakorlatunk alábecsülte.”⁴⁸ Az első olvasásra látszólag irodalmi síkon mozgó kritika az ezek után következő megállapítások fényében – ahogyan ezt Szőcsnél is láttuk – továbblép, s a regnáló diskurzus ellen fordul: „És sok kistehetségű író is a »jelentős író« irodalomtörténeti rangjára emelkedhetett, ha volt néhány olyan szociális gondolata, amelyekkel amúgyis igaz, amúgyis bizonyított marxista igazunkat alátámaszthattuk.”⁴⁹ Fel kell fedeznünk azt is, hogy itt a szerző csupán belső kritikát tud megfogalmazni, azaz nem léphet ki a diskurzusból, nem tagadhatja meg

⁴⁴ Uo., 4.

⁴⁵ „A megtépzott harmadik adott esetben én vagyok. Nem kevesebbet állít rólam Szőcs István, csak azt, hogy tudva valótlanul írtam Szilágyi András idézte, húsz évvel ezelőtt kelt versemben. [...] Kezdetben amolyan dokumentumpótlék valék Szilágyi István kezén, ki jónak látott előkaparni a múltból és harci fegyverként megforgatni, hogy végérvényesen lehetetlenné tegyen egy jobb sorsra érdemes költőt.” Szentimrei Jenő: *Fej vagy írás? – A Dsida-érem megnyugtató oldala* –, in Utunk, 1956/44., 2.

⁴⁶ I. m., 2.

⁴⁷ Uo., 2.

⁴⁸ Páskándi Géza: *Dsida és a kortárs elfogultsága*, in Utunk, 1956/44., 6.

⁴⁹ Uo., 6.

az ideológiát, hanem csak néhány olyan káros elemét sorolhatja fel, melyek az irodalom értelmezése szempontjából tévútra vezethetik az elemzőt.⁵⁰ Szócshöz hasonlóan Páskándi is kitér arra, hogy Panek nem a publicista Dsidát kívánta ébresztetni, hanem a költőt, s szintén az előző megszólalóhoz hasonlóan védelmébe veszi a *Psalmus Hungaricus* című verset: „Panek Zoltán *Dsida Jenő ébresztése* című cikkében nem említette meg, hogy Dsida újságírói tevékenységében bizonyos retrográd vonás húzódik végig. De hiszen Panek célja csakis a lírikus Dsida »ébredtetése« volt. Azt sem említette meg, hogy van Dsidának egy, egyetlen verse, a *Psalmus Hungaricus*, amelyre rá lehet fogni az irredentizmust, (én viszont azért nem fogom rá, mert véleményem szerint sokkal bonyolultabb a kérdés, semhogy egy ilyen jelzővel agyon lehessen ütni).”⁵¹ Szilágyi cikkében erősen támadta Panek azon megállapítását, miszerint Dsida haladó és forradalmi költő lenne. Páskándi óvatos játékot játszik, félig Paneknek, félig Szilágyinak ad igazat; részben elutasítja Dsida forradalmiságát, és ebben az értelemben vett haladó szellemét, azonban ugyanitt már össze is köti Dsida emberzeretetét egy univerzális humanizmussal, melyet még a kommunista ideológia szempontjából sem lehet negatív tulajdonságként értékelni.⁵² Páskándi következő briliáns retorikai fogása az volt, mikor Dsida vallásosságát és ennek a vallásosságnak a lényegét összevonja és átváltja a kommunizmus ideologikus mondanivalójára: „Nem nehéz a »templom« és a »meghitt házikó« kettős szentségének szimbólumában az ember megváltoztatásának elsőleges szükségéről szóló elméletet felismerni, hogy: majd a lélekben megváltozott ember fogja a világot megváltani, illetve a mi terminológiánk szerint: megváltoztatni. Igen, távol áll ez a világ forradalmi megváltoztatásának elméletétől, a mi eszméinktől. Dsida költői gondolatmenete ez: az ember otthont épít, s önmagában megtisztulva az erkölcsi nemesség minőségileg magasabb fokán »meggyógyítja a világ kelését.«” Emlékezzünk csak vissza Méliusz cikkére, melyben a szerző hasonló dolgot visz véghez, csak hogy teljesen ellenkező előjellel: a vallás és a fasizmust mossa egybe. Igaz ugyan, hogy Páskándi nem tesz egyenlőségjelet az egyházi tanítások és a kommunista ideológia közé, azonban világosan kihallható a mondatokból, hogy az elérendő cél hasonló. Ezzel a retorikai fogással Páskándi intenciója az lehetett, hogy elkülönítse a vallást a fasizmustól, melyek a vita során egészen közel kerültek egymáshoz, s így a vallás értékeit, és ezzel Dsida költészetének vallásos jellegét újra legitimálja a diskurzus számára.

A vita eddigi szövegei közül leginkább ennek az írásának sikerült teljesen elkülöníteni a költőt művétől, mivel Páskándi felismerte azt aényt, hogy ezen megoldás vezethet talán legkönnyebben célhoz. És azt is érdemes megjegyezni, hogy a megértés fontosságának kihangsúlyozásakor – a szerző szerepének lecsökkentésével – Páskándi nemcsak irodalompolitikai mondanivalóját kívánta alátámasztani, hanem mindezzel már az irodalomértelmezés terén is előremutatott, hiszen minden befolyásoló tényezőt megkísérelt kizárni az elemzés teréből: „Súlyosan téved Szilágyi András. A kortársi emlékezet csalhat, apróka sértődések megnőhetnek örök sebbé is valakivel szemben, de még ha nem is csal a kortár-

⁵⁰ Vö. „Részben tehát a tartalom és a forma dialektikája körüli nem marxista, nem alkotó irodalomtörténeti gyakorlat, másrészt pedig az objektívista irodalomszemlélet elleni harc jelszavának vaskalapos alkalmazása okozta az ilyen szellemi károkat.” *Uo.*, 6.

⁵¹ *Uo.*, 6.

⁵² „Panek azt írja cikkében: »nemezszer félreérthetetlenül forradalmi érzéseket és gondolatokat fejezett ki.« Ezt így, ilyen kategorikusan megfogalmazva én sem írhatom alá. Mert bár Dsida az *Amundsen kortársá*-ban heroizálja a kistisztviselőt, akinek a munka kötelesség, ez még nyilván nem forradalmiság, viszont: *humanizmus*.” És később: „S lényegileg itt és ebben adok igazat Paneknek, mert ő tulajdonképpen mégis inkább haladónak nevezi Dsida költészetét, amint ebből az idézetből is kitűnik: »nem forradalmár művész, de lényegében és fő vonásaiban mindig haladó«, mert humanista, tenném hozzá – és joggal – ehhez az idézethez.” *Uo.*, 6.

si emlékezés, s az illető valóban jellemtelen ember volt is – a mű beszél, és csakis a mű! A kortársi emlékezet, már megbocsásson Szilágyi András, az irodalomtörténet értékserpenyőjében csak harmad-negyedrangú.”⁵³

Ideológia és irodalom között

A Dsida költészete körül kialakult vitát Földes László zárta le az *Utunkban*, s tanulmánya, melyet négy részben közölt a hetilap, a vita legátfogóbb és legizgalmasabb írása. Földes, aki ekkor az *Utunk* főszerkesztője is egyben, különleges helyzetben volt: valójában az ő irányítása alatt indult el és zajlott le a polémia, tehát diskurzusteremtő és irányító pozícióval rendelkezett. Tanulmányának az első pillanattól kezdve érezhető intenciója a vita irodalmi területre való irányítása. Nem bocsátkozik politikai adok-kapokba az előtte hozzászólalók kapcsán, amit voltaképp egyetlen előtte megszólaló résztvevő sem tudott vagy akart elkerülni. Az eddigi megszólalók mindegyike kihasználta valamilyen módon a politika nyújtotta lehetőségeket: ki Dsida ellen fordította ezeket (Szilágyi András, Méliusz József), ki inkább az irodalom ellenpontjaként definiálta mindezt, s hangsúlyozta az irodalom középpontba helyezését. Földes írásában kezdetektől fogva arra törekedett, hogy Dsida költői életművét tárja az olvasó elé, s ennek elemzésén keresztül mutassa be és értékelje költészetét, s ezzel együtt természetesen a hagyományban és az irodalomtörténetben való helyét is megkísérelte kijelölni: „Kiadhatjuk Dsidát a helyesen értelmezett »könyvű, halk beszéddel« is. Annak ellenére is. Legfeljebb nem úgy, hogy ráfogjuk: Dsida a miénk. Inkább úgy, hogy megvizsgáljuk: mi az, ami Dsidából a miénk.”⁵⁴ És ez a vizsgálat nem csupán szószaporítás, nem is politikai vizsgálatot kell értenünk ezalatt, hanem Dsida megjelent kötetének tényleges elemzését. Természetesen azt le kell szögeznünk, hogy habár Földes értelmezései az irodalom felől közelítettek, a szerző mégsem zár(hat)ta ki teljes mértékben az ideológiát, hiszen az adott diskurzusból ő sem tudott kilépni.

Földes tanulmányának első részében összefoglalja a vita eddigi eredményeit, majd egy tágabb értelmezési mezőbe helyezi Dsida költészetét. Az eddigi értelmezők által előrángatott hasonlítások nála már nem pusztán formai egyezések, hanem itt egy sokkal összetettebb poétikai és természetesen politikai rendszer része lesz Dsida költészete és esztétikai hitvallása: „Ez a versben megfogalmazott igény első pillantásra csupán a formára vonatkozó esztétikai programnak hat, de a tüzetesebb vizsgálódás rávezet, hogy annál jóval több. A tartalomra, a költői témára és eszmevilágra vonatkozó esztétikai program. S amiből az utóbbi is következik: társadalmi, politikai program. A vers 1937-ben íródott, de szemléletének törvényei az 1927-es Ady-revízióban keresendők. Ekkor jelent meg Makkai Sándor kísérlete Ady revíziójára, a Magyar fa sorsa. [...] Dsida költői műve ugyanis nem érthető meg a Makkai (és a Kosztolányi) féle Ady-revízió történelmi háttérének ismerete nélkül.”⁵⁵ Mint látható, Földes sem tud teljesen megszabadulni a politika diktálta szemponttól, azonban szerzőnk elsősorban a szövegekből indul ki, s nem Dsida közéleti szerepvállalása felől közelít.

A szerző végigveszi Dsida összes megjelent kötetét, s mindegyiket elemzi. Az elemzésekben rámutat arra, hogy például a *Leselkedő magány* kötetet már a kortársak, mi több, az azonos politikai oldalon állók is kritizálták: „Reményik jóváhagyóan, Molter kritikailag,

⁵³ *Uo.*, 6.

⁵⁴ Földes László: *Dsida Jenő költészete (I)*, in *Utunk*, 1957/38., 8.

⁵⁵ *I. m.*, 9.

Rónay az értékítélet eklektikus megkerülésével mondja ugyanazt: homályban tapogatózó, szomorúságban fulladozó, misztikus-irracionalis lélek sóhajt a *Leselkedő magányban*.⁵⁶ A kötet elemzése után egyfelől bizonyítva látja, hogy semmilyen eszme, de még érzelmevilág sem bontakozik ki ezekben a versekben, másfelől Dsida költészete egyfajta befelé forduló halálvárásban, túlvilág felé való vágyakozásban merül ki az első kötetében.⁵⁷ Hamarosan viszont azt a megállapítást teszi, hogy csak azért, mert egy költőnek más a világról alkotott képe, mások a cél megvalósításához használt eszközök, még nem lehet elvetni, mint ahogyan Dsidát sem: „Mit mondhat számunkra egy más világnézeti alapokon álló, de ellentmondásmentes világnézetű költő az ellentmondásos világról és önmagáról? Megszoktuk, hogy úgy tekintsük a költői művet, mint iránytűt, amelyik jelzi, merre van a cél, merre kell mennem. Ha így tekintjük, – elvethetünk minden költőt, aki századunkban nem vallotta a munkásosztály világnézetét, és minden múltbeli költőt, aki nem vallotta a mindenkori leghaladóbb világnézetet. De tekinthetjük úgy is a költői művet, mint iránytűt, amelynek nem követem ugyan az útjelzéseit, céljelzéseit, de leolvashatom róla (ha tudok bänni vele), hol vagyok, és hol van hozzám viszonyítva az út, hol vannak mások, és hol van hozzájuk viszonyítva az út. Iránytűm nemcsak célt mutat, de végigvezet egy tájon is. Ha így tekintjük a költő művét, magunkévá tehetjük minden költőből azt, amit világnézete megengedett neki meglátni, a világ és önmaga ellentmondásaiból és harmóniájából. Márpedig így kell tekintenünk a költői művet.” A fentebbi idézet talán a legizgalmasabb kijelentése Földes írásának, hiszen arra utal itt, hogy nemcsak a kommunista ideológia termelte értékek számítanak, s mindebből az aktuális diskurzusból való kilépés lehetősége is körvonalazódik. Hiszen ha megengedett, hogy másfajta esztétikai kategóriákat és értékeket is figyelembe vegyünk, sőt, értékeljünk, akkor ebben a pillanatban relatívvá válik a saját diskurzusunk is, hiszen az egy kívülálló számára szintén csupán megfontolandó, figyelembe vehető értékhalmoz.

Lényegesen több megőrizendőt talál Földes a *Nagycsütörtök* című kötetben, ahol egyes versek elemzésébe külön belemegy. Elsősorban azt kritizálja Dsida első két köteté kapcsán, hogy a költő figyelme folyamatosan az ég felé fordul, s ha nem is minden esetben történik ez vallásos meggyőződésből, mégis erőteljesen rányomja bélyegét a mondanivalójára; a hétköznapi valóság felé forduló szocreál költészetideál felől természetesnek mondhatók Földes kritikai észrevételei, melyek azonban bizonyos erényeket is kiemelnek. A *Nagycsütörtök* című vers kapcsán megjegyzi, hogy ha világnézeti téves úton jár is a költő, észrevételei, érzelmeinek borulátása mégis magával ragadó és értékelendő.⁵⁸ Dsida költészetének lényegét depolitizáltságában látja, s véleménye szerint a társadalmi problémák iránti érzéketlensége alapján véve előnyére válik, mivel így nem tudta kihasználni

⁵⁶ Földes László: *Dsida Jenő költészete (II)*, in Utunk, 1957/39., 4.

⁵⁷ „Gondolati elemeket, tehát szűkebb értelemben vett »eszmét« eddig megvizsgált verseiben nem találtunk. Amit eddig láttunk, az nemcsak hogy nem gondolati költészet, de még a reflexív költői hajlandóságnak sincsenek meg benne a csirái. Am a lírai eszme nem csak gondolat. Az éppen annyira érzelem, hangulat is. Nos, az eddig vizsgált versek a további szűkítést indokoltta teszik. Érzelmi világot feltáró lírai vallomással eddig szintén nem találkoztunk.” *I. m.*, 5.

⁵⁸ „A költő nem látja azokat, akik nem alusznak átokverte, súlyos és tehetetlen álomba bódultan, nem látja azokat, akik éberen vigyázzák Péter, János, Jakab és Máté álmát és az apostoli tehetetlenségben alvó nép sorsát. Verse fatalista és borulató. De ez a fatalizmus a nyomor és a megtörték tehetetlensége látásából fakad, és elegendő ahhoz, hogy szívbe markoló sötét víziót fessen arról a valóságról, amelyet az emberiség sorsáért harcoló épp úgy átkoz, mint a fatalista. Igazmondásának köre ismét tágabb, mint világnézetéből fakadó tévedésének köre. Az emberiséghez hű érzelmei ismét megrendítőbbek, mint érzelmeinek hamis árnyalata.” Földes László: *Dsida Jenő költészete (III.)*, in Utunk, 1957/40., 8.

a jobboldali, fasiszta propaganda.⁵⁹ Éppen ezen „társadalmi érzéketlensége” miatt érzi hiteltelennek a *Bútorok* című verset, melyet végül nemcsak tartalmi mondanivalójának hiteltelensége miatt kritizál, hanem egyúttal expresszionista-avantgárd formavilága miatt is, melyet a korabeli irodalmi diskurzus meglehetősen kétkedve kezelte.⁶⁰ A *Bútorok* mellett említi hiteltelensége kapcsán a *Psalmus Hungaricust*, melyet szintén hamisnak vél: „Jóval később írja, a nacionalista, revizionista körök hangulatának erkölcsi-politikai nyomását jelző *Psalmus Hungaricust*, amelyet nem is akart verseskötetben megjelentetni. Ez a költemény másodmagával képviseli közvetlenül társadalmi tendenciájú megnyilatkozását.”⁶¹ A *Nagycsüörtök* című kötet elemzését Földes úgy foglalja össze, hogy a költő „már a földön jár ugyan”, azonban még mindig „égi mércével mér” – azaz a realitástól még nagyon távol áll. Mégis úgy véli, hogy mindazt megéri leszűrni és megtartani Dsida költészetéből, amit a valóságról mond, érdemes meglátni a „háború borzalmait elítélő tiltakozását”, kritikáját a sors elleni küzdelmet feladókról, s amint írja: „Hívó halálvágtyát megtagadjuk, de magunkévá tesszük kísérletes képét arról a világról, amelyben nem lehet élni.”⁶²

Tanulmányának negyedik részében az *Angyalok citeráján* című kötetet elemzi, s igaz ugyan, hogy Dsida költészetének lényegével – „Költészetének tartalmi gerince az élet és az elmúlás eszmei problematikája, a földi valóság és az égi értékek összeegyeztetése”⁶³ – megbékülni nem tud, azonban itt értékeli leginkább líráját. Legnagyobb éreynként említi, az előző két kötethez képest, hogy itt már a földi szférában történnek az események: „Emitt az égi lény a földön embermódra viselkedik, fizikai mivoltában, életélvező vidámsággal, ami túlfeszítettségében szül ugyan egy ízléstelen verset (az első idézet), de nagyjából az egészséges életélvezésnek, a meztelen-tiszta érzékiségnek, az Istennel komázó profánságnak remek verseit szüli.”⁶⁴ Ahogyan a vitában megszólalók közül többen is, Földes is tagadja, hogy Dsida költészete forradalmi vonásokkal rendelkezne, s ezen okból kifolyólag nem tartja megalapozottnak az olyan elődökkel való összehasonlítást, mint Ady vagy József Attila. Az eszmei mondanivaló hiányát tartja talán legnagyobb hibájának, és egyúttal ez az a hiány Földes véleménye szerint, mely miatt Dsida nem emelkedhetett a legnagyobbak közé. Ezzel egy időben viszont elismerően ír formaművészetéről: „Formaművészete lenyűgöző. Dsida a magyar impresszionizmus »könnyű, halk beszédének« művelői között, művészi tökély dolgában a legjelentősebbekhez mérhető. Az áramlat esztétikáját tökéletesen végigvitte költészetében.”⁶⁵ Összességében Földes több olyan elemet kiemelt Dsida költészetéből, melyet a korabeli diskurzus feltételei mellett

⁵⁹ „Az igazi Dsida nem politizál, nem keveredik a társadalmi harcokba. Költői alkatának ez a fogyatékosága ilyenformán ellentmondásos utakon előnyére válik. Megmenti ugyanis attól, hogy művészete reakciós társadalmi eszméknek essék áldozatul – tekintetbe véve azt, hogy társadalmi helyzetének és környezetének jobboldali hatása roppant nyomással nehezedett reá.” *I. m.*, 9.

⁶⁰ A *Bútorok* a Dsida-műben idegen, helyét nem találó gondolatöredék. A világgazdasági válság okozta nyomor és az ebből következő politikai radikalizálódás nyomására írhatta a költő. De első pillantásra látszik, hogy nem lelkeből leledzett. A saját érzelmei iránt mindig becsületes és őszinte költőnek kettétörök a hangja, megbomlik a formavilága, amint világnézetétől és temperamentumától oly távol eső forradalmi mondanivalóba gabalyodik.” *I. m.*, 9.

⁶¹ *I. m.*, 9.

⁶² *Uo.*

⁶³ Földes László: *Dsida Jenő költészete (IV.)*, in Utunk, 1957/41., 4.

⁶⁴ *I. m.*, 6.

⁶⁵ *Uo.*

is elfogadhatónak lehetett tartani, s következetesen végigvitte tanulmányában az elején kitzűzött irányelvet.⁶⁶

Mint Földes cikkének ismertetése elején már említettük, a szerző a többi hozzászólóval összehasonlítva másként közelített a témához. Míg a vitázók elsősorban a politika felől közelítettek, addig Földes az irodalom felől kezdte meg elemzését. A politikát és a marxista ideológiát természetesen nem tudta, és nem is zárhatta ki elemzéséből, de még így is jelentős mértékben sikerült lehántania Dsidáról mindazokat a vádakot, melyeket a vita során ráaggattak. Földes talán legnagyobb érdeme abban mutatkozik meg, hogy kimondta: amiért valami nem illeszkedik teljes mértékben az ideológiához, az attól még elfogadható, értékelhető. Megszólalásával és kiemelt szerepével egyúttal mindezt a diskurzus tágitásának kísérleteként is lehet értelmezni, hiszen egy addig tabunak számító költőről és annak költészetéről szolt a vita, s legvégül, véleményem szerint, sikerült Dsidát visszahozni a teljes elfelejtettség homályából. És azzal, hogy kijelentette, más esztétikai mércék és értékek is léteznek, melyek mondanivalója és értékítélete megfontolandó, egyfelől relativizálta saját diskurzusát, s végeredményben nem tagadta meg más diskurzusok létjogosultságát.

A vita tanulságai

A Dsida Jenő költészete körül kialakult vita – ahogyan ezt a bemutatott szövegek is bizonyítják – nem csupán magáról a költőről és lírai munkásságáról szolt. Minthogy az adott korszak társadalmára, és egyúttal kultúrájára erőteljesen rányomta bélyegét a marxista politika⁶⁷, a vita kapcsán jól nyomon lehet követni egy ideológiailag meghatározott, felülről irányított irodalmi diskurzus alakulását is. Az itt megszólaló értelmező közösség, mely alatt nem csupán az *Utunk* szerkesztőségét értem, tisztában volt azzal, hogy írásainak milyen hatásuk lehet, tehát világosan látták, hogy ezekkel az írásokkal nemcsak Dsidáról mondanak véleményt, hanem egyúttal magát a diskurzust is formálják, alakítják. Ahogy Foucault is írta a kommentár kapcsán: „Egyrészt lehetővé teszi új diskurzusok építését, mégpedig korlátlanul: nyitott beszédlehetőséget biztosít a primer szöveg tekintélye, állandósága, az, hogy mindig aktualizálható, sokféle vagy rejtett értelme, az egész neki tulajdonított hallgatag gazdaság. Másrészt a kommentárnak nincs más szerepe – bármilyen technikát alkalmaz is –, csak az, hogy végre elmondja, ami a mélyben már csöndesen

⁶⁶ „Dsida eminens tanuló volt. Amikor révedező hangulatait villantja elő, csak olyan eminens tanuló, aki hátratett kezekkel, illedelmesen ül az első padban, ám amikor túllendül tétlensége szűk körén, tovább alkotja, amit megtanult. Alkotásai között vannak különleges jelentőségűek is. Kimondhatatlan kár, hogy az irodalom történetében helyet igénylő művészetének nincs semmilyen sajátos erdélyi jellege. Hacsak nem az a tragikus provincializmus, hogy a magyar impresszionista költészet kultúrájának csúcsáig érkező formaművész eszmeileg elmarad kortársai többsége mögött. Ezért csupán jelentős költő. Művészi képességei nagy költővé avathatták volna. Ám Petőfi hagyományain nevelkedett költészetben nem lehet nagyság nagy eszmék nélkül.” *Uo.*

⁶⁷ Vö. „Az irodalompolitikai helyzet nagyjából hasonló volt Erdélyben is, ahol a hatalomváltás után olyan baloldali elkötelezettségű irodalmárréteg jutott hatalmi pozícióba, amelyik elutasított minden »nem osztály jellegű« irodalmat. Gaál Gábor rendíthetetlenül hirdette hatalmi helyzetéből a »tiszta osztályvonal« irodalmát, amelyet Nagy István termelési regényei erősítettek. Az egykori helikoni vonal megszűnt, és majd csak a hatvanas évek derekára/végére, egy viszonylagos rövid enyhülést követően értékelik újra a tabunak számító írókat, mint Dsida, Áprily vagy Karácsony Benő.” Boka László: *A divattól a kultuszig*, in *Kánon és kanonizáció*, szerk. Dobos István, Szegedy-Maszák Mihály, Debrecen, Csokonai Kiadó, 2003, 38–39.

megfogalmazódott.”⁶⁸ A vita résztvevőinek jelentős része végül Dsida rekanonizációját javasolva egyúttal a diskurzus zártságáról is kritikát mondott, s magukkal az írásokkal pedig a fellazítást javasolták, és tették a hozzászólók mindezt úgy, hogy valójában nem léptek ki az adott diskurzus keretei közül. A lehetőségek nem engedték, hogy teljesen más alapról, esetleg ideológiamentesen mondjanak véleményt Dsida költészetéről, viszont így, belül maradva, megtehették azt, amit ha kívülről kísérelnek meg, feltehetőleg szóhoz sem jutnak.

A bemutatott szövegeket elemezve nehéz elkülöníteni általában a szerző tényleges véleményét a kötelezően használt ideologikus sablonoktól, melyek megtartása és alkalmazása jelentette egyúttal a megszólalás lehetőségét is. Sok esetben tetten érhetőek azon retorikai megfontolások is, mikor a szerző bizonyos ideológiai tartalmakat csupán azért használ, vagy vél felfedezni a tárgyalt témával kapcsolatban, hogy mondanivalóját, másrészt a téma jogosságát legitimálni tudja.⁶⁹ Míg a kanonizálást ellenzők a szembenálló politikai ideológiával támadták Dsidát, addig a vita többi résztvevője hol kevesebb, hol több sikerrel, de ugyanarról az ideológiai alapról próbálták meg elemzésükben bebizonyítani, hogy Dsidának igenis helye van a magyar irodalom kánonjában. Érdekes és izgalmas színfoltja a vitának Földes László tanulmánya, amelyben a szerző nemcsak a korabeli ideológia felől kísérel megvédeni Dsida költészetének értékeit, hanem más világnézeti szempontoknak is helyet akar biztosítani, s talán ezzel járult leginkább hozzá, hogy a feszes és meglehetősen zárt irodalmi diskurzus fellazulhatott. (Csupán érdekességként érdemes lenne talán megvizsgálni, hogy Földes László Dsida-vitában betöltött szerepe hozzájárult-e valamilyen módon a nem sokkal a polémia lezárulta után kirobbant Földes László-ügyhöz.)

A vita végeredményben Dsida szemszögéből mindenképpen pozitívan zárult, hiszen nem sokkal később megjelent egy Dsida gyűjteményes kötet (Áprily Lajos válogatásában 1958-ban), s a költő végül – ha nem is megérdemelt és végleges helyére, de – visszakерült az irodalmi kánonba.

---

⁶⁸ Foucault, Michel: *A diskurzus rendje*, in Holmi (ford. Török Gábor), 1991/7., 874.

⁶⁹ Vö. „Azt hiszem, a diskurzusok ellenőrzését lehetővé tevő eljárásoknak egy harmadik csoportja is van. Ezúttal nem a bennük rejlő hatalom korlátozásáról van szó, nem is megjelenésük véletlen szeszélyeinek elkerüléséről, hanem alkalmazásuk körülményeinek meghatározásáról. Vagyis arról, hogy a diskurzusokat tartó egyéneknek bizonyos számú szabályt írnak elő, ekképp nem engedik meg mindenkinek a diskurzusok használatát. Ebben az esetben tehát a beszélő alanyok ritkítása kap nyomatékot. Senki sem hatolhat be a diskurzus rendszerébe, ha bizonyos követelményeknek eleget nem tesz, vagy már eleve nincs feljogosítva arra, hogy eleget tegyen.” *I. m.*, 877.

László Ferenc

Román utóhang az 1934-es bukaresti „Bartók-affér” történetéhez

Ismeretes, hogy 1934 februárjában Bartók immár negyedszer tartózkodott Bukarestben. Constantin Brăiloiu és felesége vendégszeretetét élvezte, napestig szorgalmasan tanulmányozta a Román Zeneszerzők Társasága folklórarchívumának felvételeit. 18-án a Dalles-teremben megtartotta *A parasztzene hatása az újabb műzenére* című francia nyelvű előadását, 19-én a Maison des Français hangversenytermében vegyes műsorú zongorastet adott, 20-án Bach–Bartók műsorral szerepelt a román rádióban. Következő, 26-ára, Temesvárra meghirdetett hangversenyét azonban már nem tarthatta meg. 18-án ugyanis Tiberiu Brediceanu kezdeményezésére a Román Zeneszerzők Társasága két magas beosztású kormánytisztviselő jelenlétében választmányi gyűlést tartott, amelynek egyetlen napirendi pontja Bartók (és Kodály) vélt (pontosabban: ráfogott) irredentizmusa, s ennek kapcsán a Kodályt vezénylő és Bartók-vezénylésre készülő Radu Urlăteanu temesvári karmester hazafiatlanság vétkében való elmarasztalása volt. Brăiloiu körömszakadtáig védte Bartókot, mások is kiállottak mellette, de hiába: az utolsó szót Brediceanu mondta ki.¹ A karmestert, aki temesvári hangversenyét vezényelte volna, azonnal elbocsátották.

Hazaérkezvén Bartók erélyes fogalmazású levélben tiltakozott a román belügyminisztériumnál az őt ért durva sérelemért. A levél kiadatlan, fogalmazványát a budapesti Bartók Archívum őrzi. Nem tudunk róla, hogy válaszoltak volna rá Bartóknak. (Mit is válaszolhattak volna?)

Alább egy olyan dokumentumot közlök, amely az események román utóhangjának tekinthető. Aki írta, Mihail Jora (ejtsd: Zsóra; 1891–1971) tekintélyes moldvai földbirtokos családból származott (egyik fölmenőjét 1392-es keltű okiratban említik, nagyapja a Moldva és Havasalföld 1857-es egyesítését előkészítő ad hoc diván tagja volt). Életében a román zenetörténet abszolút tekintélyének tartották, méltán. A modern román táncjátéknak és a modern román dalnak a maga korában összehasonlíthatatlan mestere az első világháború előtt Németországban (többek közt Max Regertől), utána Párizsban (többek közt Florent Schmidtől) tanult. Zongoraművészként, karmesterként is gyakran lépett a nyilvánosság

¹ Az ominózus esemény sztenogramját H. H. Stahl készítette el, tisztázta le, Octavian Lazăr Cosma közölte: „Uniunea Compozitorilor și Muzicologilor din România – 75 de ani. Arhiva Societății Compozitorilor Români” [A Romániai Zeneszerzők és Zenetudósok Szövetsége – 75 év. A Román Zeneszerzők Társasága Archívuma]. *Muzica*, serie nouă, VI, 1 (21), Bukarest, 1995. január-március, 111–133. Az írás – a nagyobb átfogást ígérő címnek ellentmondva – kétoldalmnyi bevezetőből és a „Proces-Verbal. Ședința Comitetului din 18 februarie 1934” [A Választmány 1934. február 18-i gyűlésének jegyzőkönyve] című dokumentumból áll.

elé, a román rádió zeneigazgatója, a bukaresti zeneművészeti főiskola rektora, a Román Zeneszerző Társasága alelnöke is volt, számos címet, díjat és kitüntetést adományoztak neki. A nimbuszt, mely életében övezte, első világháborús, súlyos sebesülésével és hajthatatlan jellemességével is kiérdemelte. Bár 1968-ban kötetnyi válogatást adott ki a *Timpul* című bukaresti napilapban 1937 és 1941 között közölt cikkeiből, kevesen tudják róla, hogy zenei közírónak is egészen kivételes volt. Szókimondásának szép példája az itt következő, kötetben mindmáig nem közölt újságcikk.

George Georgescu Budapesten

Az elmúlt napokban George Georgescu² egy hangversenyt vezényelt Budapesten.³ A lég hullámai érintetlenül hozták el mihozzánk a magyar hangversenyteremben felcsendülő gazdag és fényes összhangokat. Az azután érkezett táviratok pedig megerősítették a román zeneművész sikerét, az elsőt, aki a háború után vállalta szomszédaink esetleges hívős fogadtatását. A politikai szenvedélyek olykor rossz tanácsadók, és amikor egy bolond követ dob a vízbe, a megtalálására fordított igyekezet gyakran hiábavaló. A szovinizmus sok esetben lehet jogosult, a művészetben azonban kárt tesz, mert a szépség, ha vámszedők kotorásznak benne, nemcsak az ő számukra vész el.

Egy nagy művész nem roppan össze, ha egy ország határai be vannak zárva előtte. Szépen megkerüli őket – azok veszteségére, akik mögéjük zárkóznak –, és azoknak hoz művészi megváltást, akik tiszta vízzel szeretik szomjukat oltani, nem hamisított litty-lötytyel [az eredetiben: nu cu brăgă⁴ prefăcută, azaz: nem hamisított brágával].

Georgescu civilizált fogadtatása Budapesten becsületükre válik nyugati szomszédainknak, akik – túltéven magukat minden ellenünk irányuló indulatukon – méltányoltak egy művészt, aki mindenekelőtt a maga művészetét szolgálta. Vajon így tettünk-e mi is hasonló körülmények között? Jaj, nem. Amikor néhány évvel ezelőtt egy magyar és egyetemes büszkeség, Bartók Béla időzött körünkben, szenvedélyes támadásokat indítottak ellene, melyeket – édes istenem! – a hazafias érzés indokolt.

A szegény ember – úgy, ahogyan Georgescu ment Budapestre – jött, hogy hazánkban néhány hangversenyt adjon. Ám megakadályozták ebben, és kénytelen volt az országot sietve elhagyni, miután értésére adták, hogy „nemkívánatos”. Mit veszthetett Bartók Béla ez alkalommal? Igencsak keveset. Mit veszítettünk mi? Igencsak sokat. Elsőbbben elvesztettük a barátságát ennek az embernek, aki szerette Romániát és annak népi művészetét, melynek olyan szolgálatokat tett, mint senki más. Aztán elvesztettük az alkalmat, hogy halljuk ezt a nagy művészt, akitől mindenkinek van tanulnivalója. Elvesztettük tisztaságát

² George Georgescu (1887–1964), a román zenei élet viszonylatában meghatározó jelentőségű, külföldön is nagyra becsült karmester évtizedeken át volt a bukaresti Opera és Filharmónia vezető karnagya és igazgatója.

³ Georgescu 1938. február 18-án a Városi Színházban vezényelte a Filharmóniai Zenekart. Műsora: Beethoven: *Leonóra nyitány*, Schumann: *a-moll Zongoraverseny*, Henri Rabaud: *La Procession nocturne* (szimfonikus költemény), C. Franck: *Szimfonikus változatok zongorára és zenekarra*. A két szólóműben Alfred Cortot működött közre. Ezeket az adatokat Berlász Melinda zenetörténész közölte velem. Szívességét ezúton is köszönöm.

⁴ A szó szabatos fordítása: kölessör. A brága csekély alkoholtartalmú ital, melyet a Kárpátok karéján kívüli románság régente rendszeresen fogyasztott, főleg nyáron, behűtve, üdítőként. Ma, a kólák és egyéb „műrostos” italok korában már csak egy szólásmondás emlékeztet rá: „ieftin ca braga” (= olcsó, mint a brága), azt jelenti, hogy valami nagyon, már-már nevetségesen olcsó. Jora kiszólása arra figyelmeztet, hogy a régi világban még a brága sem volt olyan olcsó, hogy ne hamisították volna.

arcunk bőrének, amelyet balkániasan bemocskoltunk a szegények legszörnyűbbikével: a házunkba meghívott vendég semmibevevésével és megsértésével. Lehet, hogy egyesek ezt hazafias vagy nemzeti cselekvésnek hívják. De inkább emlékeztet egy román diplomatával nemrég megesezt viszontagságra, aki egy vacsorán a német udvarnál egy borospoharat véletlenül az abroszra borított és bocsánatkérésként azt mondta: „nálunk ez szerencsét jelent”. A következő választ kapta egy akármilyen német főméltóságtól: „und bei uns das heisst Schweinerei” [= és nálunk ezt disznóságnak hívják].⁵

A cikk egyértelmű. Azon túl, hogy hitelesen világítja meg az 1934-es eseménysor 1938-ban is aktuális tanulságát, a szerző karakán jellemét is kitűnően tükrözi. Az 1968-as cikk-gyűjteménybe nyilván cenzurális okokból nem kerülhetett bele. A nemzeti-kommunista állam éber előolvasói nem hagyhattak jóvá egy ilyen „nemzetgyalázó”, a magyarokat megdicséző glosszát!

Jora igencsak közlőül ismerte az előzményeket, mivel 1934. február 18-án maga is részt vett azon a kínos emléktől választmányi gyűlésen. Főlelevenítem ott elhangzott állásfoglalásait.

Először akkor szólalt meg, amikor Kodály Temesvárott bemutatott *Psalmus hungaricus*-áról Brediceanu azt mondta, hogy az „imádság Románia szétszaggatásáért” (115.). Tájékozatlan lévén, megkérdezte, hogy a temesvári előadás ősbemutató volt-e.

Brediceanu válaszába azt is beleszótta, hogy Kodály Nagyváradon nyilatkozott: menyire örvend, hogy a művet német hangszeresekből álló zenekar és magyar kórus román karmester vezényletével szólaltatta meg. Jora közbeszólt: „Ez lelki egyesülés” (116.).

Amikor Brediceanu a *Psalmus* vezényelő, szerinte hazafiatlan Radu Urlăţeanu szapulását oda ért, hogy a temesvári karmester mindig csak magyar szólóhangszereseket hív meg hangversenyeire, mint például Hevesi Piroskát, és hallani sem akar románokról, mivel, mint mondja, több bukarestinek is írt, akik azonban válaszra sem méltatták, Jora megint közbeszólt: „Ez [értsd: hogy a bukarestiek rossz levélírók] meglehetősen igaz” (120.).

A vita sűrűjében a következők hangzottak el:

Brediceanu: „...tudomásukra hoztam, hogy ez az ember [Bartók] iskolát teremt, és hogy hatásának következtében azt állítják, hogy a román zenét a magyar zenének kell tulajdonítani („muzica româneasca trebuie atribuită muzicii ungureşti”).

Jora: Nyilvánvaló, hogy tudomásul kell vennünk, amit maga mond. Nagyon súlyos.

Braïloiu: De semmivel sem bizonyítja előttünk. Én a bizonyítékot várom.

Brediceanu: Íme, bizonyítom.

Jora: Ha maga azt mondja, hogy Enescu magát és engem le akar szúrni, természetesen nagyon súlyos [vád], de bizonyítania kell.

Braïloiu: Ahogyan maga mondja, hogy négy ember úgy értelmezte a [Bartók tartotta] rádió-előadást,⁶ ez még semmit sem igazol, mert maga ellen tíz [Bartók-]könyvet hozok fel, amelyeket idehoztam, és amelyek az ellenkezőt bizonyítják.

Brediceanu: A mostani [Bartók] már nem beszélt olyan objektíven, mint a háború előtti.

⁵ Mihail Jora: „George Georgescu la Budapesta”. *Timpul*, II., 291., Bukarest, 1938. február 24., 2.

⁶ Demény János életrajzi dokumentációja szerint Bartók 1934. január 15-én, 9.30 órakor beszélt a budapesti rádióban, „A magyar népzene hatása a szomszédos népek zenéjére” címmel. Előadását gramofon lemezekről és zongorán előadott hangképek kísérték. Demény János: *Bartók Béla pályája delelőjén. Teremtő évek, világhódító alkotások (1927–1940)*. In (szerk.) Szabolcsi Bence és Bartha Dénes: *Zenetudományi tanulmányok Bartók Béla emlékére*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962, 465.

Jora: Ezek a könyvek le vannak írva, maga pedig rádióelőadások kérdését állítja ellenük. [...]

Jora: Beadványában maga Kodály „Maros vidéki táncait” említette. Azok magyarok?

Brediceanu: Románok. Tökéletesen románok.

Jora: De nekem úgy tűnik, hogy azt mondja: „Maros vidéki táncok”, mintha azt mondaná, hogy „Duna vidéki táncok” vagy „Dâmbovița vidékiek”. Miért szükséges feltétlenül, hogy azt mondja „Maros vidéki román táncok”? Á, ha [Kodály] azt mondta volna, hogy „Maros vidéki magyar táncok”, más lett volna. Akkor súlyos volna. De ha csak „Maros vidéki táncokat” mond, nem találok semmi súlyosat. Vajon nem román-e a Maros, hogy azt kelljen mondani: „Maros vidéki román táncok”?

Brediceanu: A tény súlyossága abban áll, hogy Kodály írta, és ő nem mondja, hogy románok.

Jora: De azt sem mondja, hogy magyarok.

Nedelcu [minisztériumi főfelügyelő]: Van egy bevezetése magyar, francia és angol nyelven, ahol székelyeknek teszi meg őket.⁷

Brăiloiu: Hol a kötet?

Nedelcu: Ezek a dolgok az első oldalon állítatnak, egy propagandakönyvben. Azt mondja, hogy a legrégebb székely dallamok közül valók. Márpedig a legtisztább román dallamok közül valók.

Jora: Szó sincs róla, hogy románok.

Brăiloiu: De miért nem hozzák a partitúrát? Én bizonyítékokról szeretnék itt beszélni. Én elhoztam Bartók összes művét. Miért nem hoznak önök is biztos bizonyítékokat, melyeket megvitathassunk?

Brediceanu: Ha tudtam volna, elhoztam volna otthonról.

Nedelcu: Én láttam a partitúrát. Tökéletesen román dallamok.

Jora: Én ezt nem mondom. Azt mondom, hogy Kodály nem mondja, hogy magyarok.

Brediceanu: De alkalmas a megtévesztésre.

Jora: Miért perli pusztá szándék alapján?

Brediceanu: Mert ismerjük sovén tételüket.

Jora: Szóval ők nem írhatnak többé román zenét?

Brediceanu: De igen, csak mondják meg, hogy román.

Jora: Bartók úr is írt egy Táncszvitet, és nem mondta, hogy [egyres dallamai] románok. Mindazáltal az egész világ tudja, hogy románok (122–123.).

Legközelebb akkor szólalt meg Jora, amikor Imbroana minisztériumi vezérigazgató szóba hozta, hogy Urlățeanu a temesvári filharmonikusok élén a *Psalmus hungaricus*szal együtt két román művet is elő szeretett volna adni Budapesten, a bánsági Sabin Drăgoitól. Jora megjegyezte: ha hiba volt is, hogy a *Psalmust* Temesváron előadták, jó volna román műveket Budapesten bemutatni (127.).

Amikor Brediceanu ismét előhozta Bartók állítólagos románellenes rádió-előadását, Jora azt mondta: „... annál szükségesebb a mai előadás. ... Annál kívánatosabb, mert ha valamit a románok ellen mondott, ma nem mondhatja azt, és a bánsági közönséget tájé-

⁷ Emlékeztetem e tanulmány olvasóját, hogy a *Marosszéki táncok* szerzői előszavában szó sincs ilyenről. Kodály csak olyasmiket szögezett le, hogy „Marosszék őrzött meg a legtöbbet a régi népi tánczenéből”, és hogy ezek a dallamok a Brahms-féle magyar táncokhoz képest „messzibb múltban gyökereznek: az egykori Tündérország képét idézik fel.” A kezdőmondat, amelyben a kifogásolt székely szó előfordul, idézet Kemény János önéletrajzából: „Dajkám marosszéki székely asszony, jó énekes, jó hajdútáncos volt”. Kodály Zoltán: *Visszatekintés*, II. Budapest: Zeneműkiadó, 1982, 485.

kozthatni lehet a mai előadásról amelyet sztenografálni fognak, és elterjed a Bánságban, hogy mindenki megtudja”, amire Nedelcu vezérigazgató így vágott vissza: „Mégsem hagyhatjuk Bartókot, hogy másképpen beszéljen Budapesten és másképpen Bukarestben” (128–129.).

Az utolsó percekben Jora még egyszer leszögezte, hogy Kodály nem állította a *Marosszéki táncokról*, hogy azok románok, és Bredeceanu ismét nehézményezte, hogy Kodály román népi dallamokat dolgozott fel, anélkül, hogy románságukat kinyilvánította volna (131–132.). Tipikus állóháború!

Egy dologban adott igazat Jora Bredeceanunak, aki azt is mondta, hogy nemcsak Bartók tett nagy szolgálatot a románságnak, amikor zenéjét külföldön terjesztette, hanem ő is hálás kell hogy legyen, mert ez neki is becsületére vált (132.).

Összefoglalólag elmondhatjuk, hogy 1934-ben Jora meglehetősen tájékozatlan volt a „Psalmus-ügy”, és még inkább Bartók kifogásolt rádió-előadása tekintetében, de pillanatnyi reakciói, rögtönzött érvei, keresztkérdései (melyekből kihallani a diplomás jogász gondolatmechanizmusát!) helyesek voltak, pozitív irányba igyekeztek terelni a gyűlés gondolatmenetét. (Bredeceanu is diplomás jogász volt, de belőle inkább az elfogult nemzetpolitikus beszélt.)

1938. februári cikke bizonyítja, hogy Jora utóbb felmérte a Bartók elleni kampány méltánytalan és a román nemzethez méltatlan voltát, és alkalomadtán nem habozott erélyesebben beolvasni azoknak, akik 1934-ben Bartóknak a románságtól való eltávolításán és az amúgy is feszült román–magyar viszony továbbfeszítésén fáradoztak. Jora épp a demagóg nacionalizmus leleplezésével mutatta ki emelkedett nemzethűségét és a románság szellemi-erkölcsi elitjéhez való odatartozását.

Ittzés Mihály

Bartók szolgálatában

László Ferencről – gyűjteményes kötete alkalmából

Nem tudok, de nem is akarok „műfajtiszta” könyvszemlét (kritikát, recenziót) írni ezúttal. A kötet, amelyről itt azért mégiscsak szó lesz, voltaképpen nem önmagában tárgya jelen írásnak; inkább csak fogódzót jelent ahhoz, hogy a szerzőről, László Ferencről szóljak – köszöntésként – hetvenedik születésnapja (május 8.) alkalmából. Ez persze akkor is szívbeli kötelességem lenne, ha nem könnyítette volna meg László Ferenc a dolgot azzal, hogy – még az elmúlt évben, Bartók születésének 125. évfordulója tiszteletére – új gyűjteményes kötettel jelentkezett.

Közel huszonöt év terméséből gyűjtötte kötetbe és jelentette meg a kolozsvári Polis Könyvkiadó gondozásában László Ferenc, az erdélyi Bartók-kutatás első számú képviselője, a Bartók Béla életére és munkásságára vonatkozó tanulmányait és cikkeit. Az olvasókhöz címzett bevezetőjében súlypontozva (jegyzékbe foglalva pedig a kötet végén tizenhat és fél oldalon!) a szerző maga összegzi, hogy mi minden Bartók-témájú írás – cikk, tanulmány, könyv, beszéd – került ki a keze alól magyarul és románul, meg németül (vagy éppen más nyelven) azóta, hogy „1970-ben a Bartók-irodalom önkéntes önkénteseként jelentkezett a nyomtatott betű nyilvánossága előtt”. Munkáival jelentős, nemegyszer díjak által is megerősített szakmai sikereket aratott már az 1970-es években, s maga úgy értékeli, hogy akkor futotta ki csúcsművét, s a Bartók-centenáriumnak (1981) táján akár ki is hátrálhatott volna a Bartók-irodalomból. „Csakhogy Bartók »nem eresztett«. Azóta is markában tart” – írja a bevezetőben. Ez a gondolat fogalmazódott meg a kis kötet címében is: BARTÓK MARKÁBAN. Egyébként őszintén az olvasó elé tárja mind a címválasztás indokait, mind pedig azokat az okokat, amelyek miatt nem hagyott fel sikeresnek érzett első „Bartók évtizede” után a téma kutatásával. (Hadd tegyem gyorsan hozzá: a szakirodalom és a magasabb szintű zenei ismeretterjesztés legnagyobb szerencséjére!) Volt a Bartók-ügyben való tovább munkálkodásra indító okok között komoly szakmai kihívást jelentő és rangos felkérés (például az összkiadás szerkesztésében való közreműködés ajánlata) éppúgy, mint konferenciák, vagy a zenei szaksajtó igényei által meghatározott témaválasztás. A cikkek megírására, a beszédek tartására más alkalmak kínálkoztak, s egy zárójeles mondat tájékoztat arról, mi nem került a kötetbe: „a kizárólag népszerűsítő célzatú, kevésbé személyes írásokat természetesen eleve mellőztem a válogatáskor.”

Némi kétséggel bocsátja – az előszóban megfogalmazottak szerint – az olvasók ítélete elé az 1980-as írásgyűjteménye óta összegyűlt anyagot a szerző. Mintegy elejét akarja venni a bírálatoknak, amikor – szerintem az indokoltnál önkritikusabban – a kötetbe sorolt írásoknak a műfaji „elegységét” említi. Bizonyára megtehetette volna, hogy a szűkebben vett zenetudományi dolgozatokat, vagy éppen a publicisztikai írásokat részesíti előnyben, s választja ki gyűjteményes közlésre. A kiadói praktikum is nyilván beleszólt, hogy egy

kötetbe kerüljenek a különböző rendeltetésű írások, ha már „mindössze” csak mintegy 240 oldalnyi volt a Bartók-témák kettős termése negyedszázad alatt. Lehet, hogy a köteten belül, valamilyen fejezetbeosztással, jobban elkülönülhetnének a témakörök, illetve a műfajok. Ez azonban csak amolyan mellékes szerkesztési kérdés a tartalmi gazdagság értékei mellett.

Előnye is van ennek a vegyes műfajú egybefoglalásnak: a szerzőnek a Bartók-életmű feltárására, értelmezésére és megismertetésére vállalt szolgálatát éppen az „elegység” révén ismerhetjük meg jobban. Így tart maga elé többet mutató tükröt és nyújt olvasóinak teljesebb képet. Épp ennek folytán, magukból az írásokból érthetjük meg László Ferenc kettős szerepvállalását: szaktudós és közvetítő, Bartók életművének példamutató szószólója.

Az „elegyes írások” – néhány előadástól eltekintve – már korábban megjelentek valahol. Örömmel fedezhetjük fel, hogy az első közlések fórumai között a *Forrás* is szerepel, több tétellel. A többféleséget ez is befolyásolta: más-más igénnyel találkozott a közlő fórumok jellege szerint. De egyéni látásmódja, írásának egyéni íze mindig fellelhető.

Mit is ajánlott Kodály a tudóstársadalom figyelmébe 1948-ban? A Magyar Tudományos Akadémia elnökeként akkor a népi demokrácia igényeire hivatkozva hangsúlyozta, de nem kétséges, hogy ma, más körülmények között is érvényes: az Akadémia (tekintsük ezt a szót jelképesnek, ne az intézményt jelölőnek), tehát az Akadémia „nem szorítkozhat a tiszta tudomány, a specializált szakkutatás művelésére. Foglalkoznia kell a tudományos eredmények népszerűsítésével is. Ezt nem lehet kontárokra bízni. A legjobbak éppen elég jók rá.”

Földrajzi és élethelyzetéből adódóan László Ferenc fokozottan átérzi ennek a kötelezettségnek a felelősségét. Vállalnia kell: aligha számíthat más közvetítőre. Nem arról van szó, hogy megszerzett tudását, eredeti kutatási eredményeit, vagy a szakirodalomból megismerteket csak úgy aprópénzre akarná váltani a szélesebb nyilvánosság előtti szereplést vállalva, ismertséget keresve. A minőség szakmai és erkölcsi követelménye szent számára. László Ferenc kisebb terjedelmű, szélesebb közönségnek szóló írásait olvasva is ezt érezhetjük: itt egy „éppen elég jó”, vagyis egy – s ezt már ne tegyük idézőjelbe, csak emeljük ki – *legjobb* szól olvasóihoz, hallgatóihoz. Aligha van ez másként a kötetből kimaradt fent említett írások esetében is.

Más témájú dolgozatait is ismerve úgy vélem, hogy minden nemű írásának van egy sajátossága, s ez – a fent említett erényeken túl – a személyesség, a személyesség hitele, melyre a vallomások előszóiban maga is utal. A személyesség, pontosabban a saját kutatás tárgyyszerű eredményei adnak biztonságot ahhoz, hogy mások munkáinak a kritikai vagy méltató bemutatásakor is új adatokat ismertessen, másféle megközelítést érvényesítsen. A tudósi tisztesség vezeti, hogy a tárgyhoz tartozó, jelen esetben Bartók Béla életére és munkásságára vonatkozó ismereteket a legmegbízhatóbb forrásból és formában tegye közzé. Ha pedig csak sejtései, feltételezései vannak egy probléma tisztázása során, akkor azokat nem akarja határozott véleményként közölni, vállalja a kérdés nyitva hagyását, a megoldás halasztását esetleges újabb adatok felbukkanásáig.

László Ferenc írásaiban a személyesség a stílusban is megnyilvánul. Össze tudja egyeztetni a szaknyelv követelményeit az erdélyies és egyéni ízekkel, a történész rideg tárgyilagosságát a tárgya iránti elfogultsággal, helyesebben szólva szeretettel. Amint maga megfogalmazta egy régebbi interjúbán, a *Forrás* lapjain: „A zenetörténet-írás végső soron szeretet kérdése.” Talán nemcsak a pedagógusra, hanem a szakíróra is érvényes Bárdos Lajos hármasszabálya: ha a tanár szereti a tantárgyát és szereti a tanítványt, akkor a tanítvány is meg fogja szeretni a tárgyat. László Ferenc írásait olvasva is így lehetünk: felkelti az olvasó érdeklődését tárgya iránt, és megkedvelteti vele mondanivalóját. Ami persze

nem zárja ki, hogy olykor vitázzunk vele. Erre azonban alig ad alkalmat, mert véleményét – mely nem egy esetben szinte egy detektív oknyomozásának és adatgyűjtésének eredménye – mindig megalapozottan tárja olvasója elé.

Kitűnik ebből a könyvből is, hogy szerzőnk számára Bartók személye és életműve különösen közelálló témákat kínál. Erdélyi lévén talán fokozott érzékenységgel nyúl a kényesnek mondott kérdésekhez. Ezek között első helyen áll Bartóknak a román népzenehez, illetve a román muzsikushoz és népzene kutatókhoz, valamint Erdélyhez, azon belül a magyarsághoz és kultúrájához való viszonya. Ha hajdani vagy mai, vélt vagy valós sérelmek körül kell járnia, akkor is mindig igazságkeresően és empátiákkal nyílvánul meg. Érzelmait nem rejtja el, hagyja legalább áttételesen érvényesülni, de azok pusztán megmutatásánál fontosabb számára a tények s az igazság kiderítése. Biztos vagyok benne, hogy nemcsak azért talált rá már pályája elején Bartókra, mint a zenetörténelmi munka lehetséges tárgyára, mert még sok feltáratlan adatot, tény, tehát kutatnivalót sejtett, hanem Bartók Béla személyes példája is vonzotta. A tudós zeneszerző példát kínált, megoldást arra a helyzetre, amelyben romániai magyarként a maga szerepét, szellemi és erkölcsi identitását kellett megfogalmaznia, szemléleti és életmodellt kellett kialakítania. Így tudott évtizedeken keresztül a hídverő szerepére vállalkozni az együtt élő két nép, két kultúra között.

Bartók emberi és szociális érzékenysége, társadalmi igazságérzete, tisztessége László Ferenc számára mértékadó. Ezért sem foglalkozik csak szűken zenei témákkal, hanem az alkotó szakmai s emberi viszonyulásainak területéről választ megírni – tisztázni és felmutatni – való momentumokat. Vagy, ha alapjában nem is ilyen jellegű a kérdéscsoport, a tanulság megfogalmazásakor a humán szempontok is teret kapnak. Egy-egy szűkebben szakmai kérdést taglaló fejezet mellett, sőt még azokban is, az írások laikusok számára is érthetőek tartalmukban és élvezetesekek stílusukban.

Hálásak lehetünk László Ferencnek, hogy egybegyűjtötte ezeket a művészi tanulmányokat, esszéket, cikkeket. Bartók-ismereteink gyarapodása mellett a szerző zenetudói és emberi vonásait is jobban megismerhetjük áttételesen. Úgy vélhetjük: szerzőnk „Bartók markában” jó helyen van, jól érzi magát, s maradjon is meg ott mindig, gyarapítva kis és nagy írásokkal a Bartók-irodalmat (de azért jusson másra is ideje s ereje...).

Rózsafalvi Zsuzsanna

A Nyugat és kora

Babits Mihály: Tanulmányok, esszék

Az utóbbi évtizedekben – a *Nyugat* és kora iránti fokozódó érdeklődésnek köszönhetően, a korszakot érintő szekunder irodalom szaporodásával párhuzamosan – megindultak a primer szövegkiadások, így a Babits kritikai kiadás is komoly előkészítés és műhelymunka eredményeképpen újabb és újabb kötetekkel jelentkezik. A Babits-életmű esetében különösen igaz, hogy volt mit pótolni, hisz, mint tudjuk, az a hetvenes évekig a mellőzött kutatási területek közé tartozott, számos szöveg meg sem jelenhetett a szerzőtől. Talán ennek is köszönhető jelenkori kedvező, kivételes helyzete, az, hogy a teljes életmű kritikái (újra)kiadása zajlik: 1997-től folyamatosan kerül kiadásra Babits valamennyi regénye és drámája, napjainkra az összes levelezés első négy kötete is elkészült, s a közeljövőben az esszék, tanulmányok első kötetei is az olvasók, kutatók kezébe kerülhetnek. A háború utáni Babits-kiadások legmostoháiban éppen ez utóbbi területet kezelték, még akkor is, ha a Babits-ouevere egyik legfajsúlyosabb, legfontosabb része az irodalomtörténeti, kritikai és esszéírói tevékenység.

Épp ezért volt nagy szükség a Jankovics József által szerkesztett *Tanulmányok és esszék* címmel 2005-ben megjelent kötetre, hiszen – ahogy a szerkesztő a kötet utószavában megjegyzi – „több mint negyedszázada nem jelent meg a magyar könyvkiadásban olyan átfogóbb, Babits teljes tanulmányírói és szépírói munkásságát szemlélő gyűjtemény, amely részletes jegyzetapparátussal, az ismeretterjesztés és szórakoztatás mellett, a felsőoktatást és a tudományos kutatást is szolgálja.” S valóban, a Belia György által 1978-ban kiadott *Esszék, tanulmányok* óta nem került kiadásra Babits teljes esszé- és tanulmányírói munkásságát számbavevő, bemutató és azt népszerűsítő gyűjtemény. Ezt a hiányt pótolja a Kortárs Könyvkiadó által megjelentetett válogatás, mely tartalmilag – bevállaltan – felhasználja a hivatkozott Belia-féle kiadást, de struktúrájában és szerkesztési elvében gyökeresen eltér attól.

A *Tanulmányok és esszék* a Magyar Remekírók mindannyiunk számára ismerős, olvasóbarát, jól kézbe vehető, bibliapapíron megjelenő sorozatának legújabb köteteként látott napvilágot. E sorozat évtizedek óta azzal a céllal jelenik meg, hogy egyes darabjai egy-egy írói életmű, esetleg egy-egy korszak fontosabb műalkotásainak, szövegeinek reprezentatív válogatása legyen, s – természetesen a szerkesztők szubjektív ízlését és értékítéletét sem kizárva – bocsássanak közre olyan válogatást, mely a tudományos és intézményekhez kötött kánont is tükrözi. A Jankovics József által összeállított könyv is illeszkedik e koncepcióba: Babits tanulmányaiból, esszéiből, portréiból igyekezett a legfontosabb alapszövegeket közreadni, ugyanakkor kevésbé hivatkozott írásokat is beemelt a kötetbe. Terjedelmi korlátok miatt természetesen erős válogatást kellett végeznie, melynek eredményeképpen 52 írás került be a gyűjteménybe, mely azért jól reprezentálja az életmű egészét. A kötet novumát leginkább az elrendezés újszerűsége, a szövegek kritikai igényű kiadása, jegyzetelése, a bőséges tárgyi magyarázatok, a szöveggondozás igényessége adja.

A szerkesztő a Babits-szövegeket tematikus egységekre osztotta, szám szerint öt fő fejezetet alakítva ki. Az első tematikus blokk címe *A filozófus*, mely a gondolkodó – s engedtesse meg inkább ennek a fogalomnak a használatát, mint a filozófusé – Babits írásait tartalmazza. Lehet, hogy a filozófia felől nézve, tudományos szempontból nem Babits legkiemelkedőbb írásai alkotják a nyitó egységet, hanem sokkal inkább Babits gondolkodásának alapelemeit bemutató, hatásesztétikailag érdekes szövegek kerültek be a válogatásba, melyek nemcsak a szerző szellemi horizontjának, hanem a koráramlatoknak és a korszak eszmetörténetének a keresztmetszetét is adják (*Bergson filozófiája*, *Játékfilozófia*, *Veszedelemes világnézet*, *Agoston*, *Kant és az örök béke*, *Szellemtörténet*). Babits érdeklődésének, olvasottságának, gondolkodásának horizontális és vertikális keresztmetszetét képezik le tehát e szövegek. A filozófiai orientáció, Bergson, Kant, a szellemtörténet, az „izmusok” poétikai konzekvenciái, iroda-

lom és etika kapcsolódásának lehetősége, közéleti szerepvállalás és háborúellenesség, a katolicizmus, a tudomány és a művészet határait, kapcsolódási lehetőségeit definiáló személyiség gondolatfutamai, és még lehetne sorolni az írások főbb csapásvonalát, melyekből körvonalazódik a lehetőséghez és terjedelmi korlátokhoz képest leginkább felvázolható filozófiai és gondolkodói portré.

A második, viszonylag karcsúbb tematikus egység *A világirodalom olvasója* címet viseli, s ízelítőt ad arról a – köztudottan a korszakban is párját ritkító – világirodalmi műveltségről, mely Babits sajátja volt. Azonban e néhány szöveg (*Amor Sanctus*, *Dante és a mai olvasó*, *Goethe*, *Tennyson*, *Dosztojevszkij*) nem csupán Babits által készített irodalmi portré, hanem önarckép is, melyben felmutatja azt a kivételes kapcsolatot és hatást, melyet a költő- és íróelődök, műalkotások tettek Babitsra, művészi fejlődésére.

A harmadik, legvaskosabb szövegegyüttes a *Magyar irodalomtörténet és kritikus*. Ez, mint a cím árulkodó volta is utal rá, a magyar irodalmat értelmező esszék, portrék gyűjteménye. A kötet válogatója nem a keletkezés, hanem a tárgyalt szerzők életének időrendjébe rendezte a szövegeket: Balassi portréjával indul a sor, melyet Kölcsey, Arany, Petőfi és Kosztolányi arcképe követ, s itt kap helyet a két fontos „vitairata”, a Berzeviczy Albertnek címzett, Ady és a *Nyugat* köre szellemiségének védelmében született *A kettőszakadt irodalom*, valamint a Németh László *Kisebbségben* című írásával polemizáló *Pajzsral és dárdaival*. A szerkesztő tudatosan e tematikus egységet szánta a kötet magvának, hiszen a magyar literatúrát érintő írások, az irodalomtörténeti és kritikai tevékenység a legkiemelkedőbb, és arányaiban a leterjedelmesebb Babits elméleti munkásságában.

A negyedik ciklus, *A szellemi élet szervezője*, Babits irodalom- és kultúrpolitikai tárgyú megnyilatkozásainak gyűjteménye. Olyan, a korszak társadalmi, kultúrpolitikai és politikai változásaira adott reakcióiról, válaszairól árulkodó írások kaptak itt helyet, mint *A magyar költő kilencszáztizenkilencben*, amely a Petőfi és a Kisfaludy Társaság tagjainak világnézetű revíziója ellen írott vitáit, vagy a Julien Benda könyvének ürügyén született *Az írástudók árulása*, amely a költők etikai szerepvállalásának fontosságát hirdeti, vagy a nemzetkarakterológiai írásainak legismertebbje, *A magyar jellemről*. Kissé hiányolni lehet e tematikus egységből a konkrétan a *Nyugathoz* mint folyóirathoz kötődő irodalom-szervezői-szerkesztői tevékenységet megidéző szövegeket, viszont e mellőzés oka nyilvánvalóan a terjedelmi korlátokban keresendő.

Az ötödik, s egyben záró tematikus egység, *Az önéletrő*, az életrajzi vonatkozású esszék közül épül fel. A kötet összeállítója vélhetően az életrajz felől közelítve emelte ki e darabokat, s így olyan, a fontosabb Babits-élethelyszínekre reflektáló művek kaptak itt helyet, mint a *Fogarasz*, vagy az Esztergomot tematizáló *Szent István városa*, illetve a *Szekszárdi kadarka*. E ciklust, és egyben a kötetet is betegágyon papírra vetett, a háború küszöbén írott *Curriculum vitae* zárja, mintegy szimbolikusan.

A fenti, a kötet struktúráját bemutató összefoglalásból is kitűnhet, hogy Jankovics József a kötet összeállítása során szakított a korábbi kötetkompozíciós gyakorlattal: nem a megjelenés ideje, s nem is a Babits-kötetek megjelenését követve rendezte el a szövegeket, hanem „modulokban”, tematikus egységekben gondolkodott, azon belül pedig a tárgyalt téma vagy szerző (irodalom)történeti kronológiai rendjéhez igazodott. Így a kötet nemcsak könnyebben kezelhetővé vált, hanem az sem elhanyagolható, hogy az írói-alkotói személyiséghez való hozzáférés is könnyebb lett, Babits intellektuális orientációinak megértéséhez is vezérfonalat kaptunk, s ezáltal az elméletirő Babits portréja, karaktere is könnyebben megragadhatóvá vált az átlagolvasó számára.

A szövegkiadás – mint ezt Jankovics József hangsúlyozta – az ultima manus vagy ultima editio elvét tekintette irányadónak, de vitatható esetekben tekintetbe vett más közlést, folyóiratbeli szövegvariánst, ha arra szükség volt. A végleges, az olvasók számára kézbe vehető szöveg a mai helyesírásnak megfelelően, de a szerző nyelvhasználatának sajátosságait megőrizve alakult ki, s így a Belia-féle kiadáshoz képest is „hitelesebb”, pontosabb textusok születtek.

A kötet egyik legkiemelkedőbb erénye a gazdag filológiai apparátus, a jegyzetek, tárgyi és név-magyarazatok alapossága, de ugyanakkor arányossága, mely a kritikai kiadások minőségének és struktúrájának megfelelően készült. (Csupán jelzésértékkel utalnánk a kötet belső arányaira, mely mennyiség ezúttal a minőséggel is korrelál: a közel 800 oldalas kötetből 200 oldalon a jegyzetapparátus található.)

Kijelenthető tehát, hogy a Jankovics József által gondozott és közzétett *Tanulmányok és esszék* című Babits-kötet az oktatásban és a kutatók számára is jól használható alapkiadás, amely a kritikai kiadás esszéi, tanulmányokait összegyűjtő alsorozatának elkészültéig abszolút hiánypótló kötet, s annak elkészülte után pedig egy azzal párhuzamos, reprezentatív és szükséges válogatás a Babits-életműből.

(*Kortárs Kiadó*, 2005)

Nagy Hajnalka

Kriptából jövet, emléken túl

Kontra Ferenc: Wien a sínen túl című regényéről

Kontra Ferenc regénye az osztrák főváros megragadhatóságáról és birtokba vételéről szól, illetve a főváros peremvidékén élők, a végállomásváros lakóinak identitásharcáról. Arról, hogy hogyan lehet a határlét tapasztalatát beemelni a központba, hogy ott e határátlépő képessé váljon a központhoz képest definiálni sínen túliságát. Az élettörténet határegzisztenciaként történő felismerése annak lehetőségét kínálja, hogy megszabadulva a periféria determinációjától, kellő distanciát nyerve meséljen valaki egy történetet arról, aki sosem hagyta el a sínen túli világ ingoványos talaját. Wien, az emlékező én-elbeszélő, akinek sikerül a sín másik oldalára helyezkedve kilépni a határállomás vonzásköréből, barátja halálára keresi a választ, s göngyöli fel kettejük élettörténetének fonalát. A mesélés célja tulajdonképpen a saját és közös múlt felfejtése, miközben közvetetten megy végbe a periféria központtá avatásának folyamata. Az Ingeborg Bachmannra, Thomas Bernhardra és az osztrák írógeneráció legújabb képviselőire való hivatkozás ugyanis nem öntörvényűen kívánja felsoroztatni az osztrák kultúra emblemikus alakjait, hanem az „osztrákság” alapvető paradoxonját szólítja meg. Hiszen ezen írók műveinek holdterében éppen az osztrák lét Kontra által is megidézett perifériakussága, hontalansága és identitásának meghasadttsága áll. Az osztrák irodalom tulajdonképeni védjegye talán a centrum és periféria dialektikus viszonyával, a világ és a nyelv határának átlépésének kényszerével, és ezen átlépés kudarcának keserűségével írható körül. A regény úgy játszik el ezekkel a határátlépőkkel, hogy észrevétlenül a szöveg origójába emeli azokat. A cím ennek fényében legalább kettő olvasatot kínál, mert a konkrét, földrajzi „sínen túliság” mellett a szöveg szereplőinek sorsa úgy íródik bele az osztrák hagyományba, hogy egy-egy figura a megidézett író nyomába lép. Mert a számtalan Bachmann-idézet mögött mindig az emlékező-mesélő Wien figurája bújjik meg, míg az utálkozó és különc Thomas egyértelműen *Thomas Bernhard*-i hős. Az igazán idegen ebben a környezetben ugyanis nem a félig magyar származású én-elbeszélő, hanem a született, vér szerinti osztrák, Thomas, a „saját fészkebe piszkító” madár, aki Bernhardra jellemző undoksággal fintorog és köpköd, ha a turisták Bécséről beszél, avagy aki már be sem teszi a lábát a csillogó főváros köz-helyé degradált látványosságába. A Stepahnsdomba csak halála után kerül, Wien viszi oda egy urnában, az Albertinához is csak féltékenysége vezet. Thomas örökre a sínen túli világ határegzisztenciájában ragad, története az „osztrák” hős történetét példázza, aki nem tud, és nem is akar visszatérni az ösök belvárosi életéhez, s akinek halála egy hanyatló osztrák család történetének végét jelenti.

Így válik az antik kriptá, mely Thomas népes családját őrzi, a szöveg visszatérő motívumává és annak végpontjává. A történet valójában csak az enyészet és a pusztulás felől, az életen túlról értelmezhető és mondható el, így ténylegesen a „túlvilág”, a „túliság” (*/jenseits*) érvényesül. Wien a barátja hamvait tartalmazó urna emlékével tekint vissza az időbe, a halál árnyékában vizsgálja a leélt éveket, bár már gyerekként is az elmúlás oldalán állt, súlyos betegeket és öregeket ápolva, kiknek nemegyszer nézte végig haláltusáját. Már gyermekként az árnyak világában él, árnyak veszik körül és követik őt egészen a felnőttkorig. Jól tudja, hogy a történet megköveteli azt a szenvtelenséget és hidegvért, amellyel a hamvasztómester „az életet halálba csomagolta”, de nem tud elszakadni a bomlás folyamatának nyomasztó képzetétől, így nem is válhat belőle igazi elbeszélő. A valódi történetet egy madár-mumifikátor beszéli el, illetve fejezi be, a pusztulás és enyészet védőangyala, aki nemcsak a mindentudó elbeszélő rálátásával fogja össze a szétfutó szálakat, hanem kellő hidegvérrel irányítja a cselekményeket. A regény hamis kezdettel indul – Thomas hamvainak vélt, valójában egy kutya hamvainak elhozatala a krematóriumból –, hogy valódi véget érjen – Thomas hamvainak elhelyezése a családi kriptában –, de épp e hamiságnak köszönhetően válik két statiszta a színdarab rendezője-

vé. Leopold, a krematórium hamvasztómestere és Osternkorn, az öreg mumifikátor, a halál innenső oldalán veszik kézbe az irányítást. A nagyvárosban otthonossá lett Wian, az önnön akarata ellenére lett jó barát, patetikussá mozdulattal szórná szét barátja hamvait a vasúti vaskorlát magasából, hogy a vonat barátja utólétét végül tényleges úton-létté, folytonos mozgássá alakítsák, míg a halál két anyala nemcsak egy család, de egy regény, azaz a történet végpontját is kijelölik, miközben beemelik Thomast, az örök kívülállót a központba, a hajdan belvárosi ősök nyughelyébe. Eközben nemcsak a figura hontalanságát oldják fel, de az egész „csapat” „sínen túliságát” is, kibékítve ezzel a centrum és periféria ellentétét. A történet illetően „kiigazítása” és „elsimítása” tulajdonképpen Wian szentimentális és banális gesztusát igyekezik ellensúlyozni, aki – a haldoklók védangyalaként – mindig is utolsó kívánságok teljesítőjeként lépett színre.

Wian a mesélés belső kényszere hajtja, mely „[h]iggadt tárgyilagosságot követel [...] Rálátást nemcsak arra, amit mögöttem hagytam, hanem arra is, aminek elébe nézek”. (9) É tekintet, mely egyszerre fog be múltat és jövőt, egy olyan elbeszélőé, aki még maga is csak most fedezi fel az emlékezés új módját, amely egyszerre veti ki hálóját önmagára, környezetére és reflektálja az emlékezés-mesélés folyamatát. Ez az emlékezés Bachmann harmincadik életévébe lépő figurájáé is egyben, aki súlyos balesete után vet számot a krisztusi év eseményeivel: „csodálatos, új képességet fedez fel magában: az emlékezés fekete gyöngyökkel kihagyott képességét, mert felragyognak hiányukban a kihagyott darabok [...] nem úgy memorizálnak, mint korábban zsinagra fűzve, kerekben golyókba szorítva, átfúrva szabályosan, ahogyan a gyerekek számolni tanulnak [...] valami fájdalmasan lassú kényszer hajtja őket, hogy emlék tépetten vagy jegelt bölcsességgel gondoljanak arra, amit nem is sejtének: a holtak közt átélteszandókre.” (18) Innen nézve a regény kezdő mondata, mely kényszeresen tér vissza az elbeszélés folyamán („Megfogadtam, hogy nem bútorozom be az emlékezet üres szobáit.”), szintén azokra az emlékekre vonatkozik, melyek éppen az emlékezet hiátusában, töréseiben mutatkoznak meg. Az üres helyek hiányukkal mozdítják ki az elbeszélőt statikus bezártságából, hogy a hiányok, értsd értelmezhetetlen, avagy épp latens emlékek, végül a helyükre kerüljenek, úgy, ahogyan a „puzzle” elkallódott darabjai. De Wian tisztában van a cédulákra felírt mondatok és szavak hiábavalóságával, a teljesség elérésének lehetetlenségével, hiszen „Ki tudna eltüntetni minden lyukat, amikor folyton hiányzik egy arc vagy egy név?” (11). Hogy mégis egészé formálja emlékeit és a történetet, a mérnöki precizitás technikája felé fordul: „Körzövel és vonalzóval csúszkáltam a papíron: a kerek üszkös pántjainak oda-vissza szakaszai addig ismételték egyetlen szót, amíg felidézük a teljes jelentéskörnyezetet, a lehetséges mondatokat, melyek párhuzamos illesztésével hirtelen lökődve indulhat a szerelvény. A párhuzamos mindig kettőt jelent, vonalzóval húzva is, emberszámba irányítva, szintén a geometria szabályai szerint, e metszéspont képtelenségét jelentik a merev vonalak...” (10). Bár a vonatsínek párhuzamossága megteremti azt a viszonyítási keretet, mely Thomas és Wian széttartó életútját fogja össze, az elbeszélés végén a beszélő maga veti el a körzövel és vonalzóval meghúzható életvonalak szabályosságát: „Csak szerintem nem olyan az ember jellemvonala, ahogyan a vonalzó egyenesen a papírra kirajzolja, a sorsát nem lehet ilyen könyörtelenül megítélni senkinek.” (161). De mégis éppen a sínek végtelenbe mutató vonalában, valamint az érkező és induló vonatok képében lesz Thomas alakja pontosan körvonalazható. Arra azonban nem gondol, hogy az emlék-puzzle üresen hagyott helyeit végül majd más tölti ki. Az elbeszélés szinte egészét Wian elbeszélői hangja uralja, a történet csak a végén egészül ki Sty elbeszélésével és Osternkorn záróbeszédével, mely történet így különböző elbeszélői nézőpontok martalékává lesz. Ezzel az elbeszélői váltással ugyanis nem csak maga az emlékek töredékeiből formálni kívánt egész török újra ketté, de a történet valódisága, igazságtartalma is megfordul. Míg Wian ténylegesen csak saját képzeletére és szentimentalizmusára hagyatkozva teremt „imaginárius” világot, melyben barátja halála saját költött történetével lesz magyarázható, addig Sty felfedi Thomas apja halálának valódi okát és Thomas bűnrészességét kiskorúak megrontásában. Osternkorn, aki figyelemmel kísérve a gyerek Wian fejlődését, elbeszéléseinek „hallgatója” volt, végül kimozdul receptív pozíciójából, s átveve az elbeszélő szerepét, újrírja Thomas temetésének történetét. Wian történetvariánsa kétszeresen íródik felül, mert mind Thomas erkölcsi felmentése, mind pedig utolsó kívánságának teljesítése fikatív alaphoz tapad.

Thomas ellentmondásoktól szabdalt élete és sors története radikálisan ellenpontozza Wian már-már zavaróan töretlen fejlődésének egyenesvonalúságát. Hontalansága, önazonosságának mély repedései, sorozatos kudarcai (iskolai, szakmai), neveletésének anomáliái és apja személyiségének deformitása (pedofília) kötik végleg ahhoz a talajhoz, ahol minden szilárd pont hízán csak a vasúti híd vaskorlátjába kapaszkodhat. Élete úgy mond két pólus közé ékelődik: Bécs peremvidékének bezártsága és a végállomásváros vasútjának biztonsága (?) közé, ahol minden vonat kicsit elvisz belőle, de ahol önmaga csak „vesztegelő vonat”-ként van jelen, mely sosem indulhat el. Tragikum a kettős: nemcsak

az apától örökölt kívülrállása, de a sínen túli világ „hordaléktalajának” struktúrája is beivódik személyiségébe, melyeket hirtelen és egyszerre veszít el. Az apja egy szívinfarktus következtében hal meg, éppen amikor a hajdan megalázott gyerekek (Sty és csapata) felnőttként visszatérnek és bosszúért kiáltanak, a külvárosi lakhely pedig rohamos pusztulásnak indul: „A sínen túl nem mozdult az élet, hanem pusztult, és talán tovább romlott és aljasodott, ahogyan az iskolák is lassan megszűnőben voltak...” (193). Már a perifériakusság sem lehet identitásának tartópillére, a számára olyan fontos „vasútállomás is funkcióját veszítette, le is bontják az állomás épületét, felszedik a síneket, és akkor nem lesz többé »túl«!” (182) Ez az állandóan úton levő, és mégis mozdulatlanságba meredt figura saját lakását is csak mauzóleumként képes berendezni, ahol személytelen vonatok modelljei és vonatok fotói az egyedüli díszítőelemek, de nem azért, ahogyan Wian gondolja, hogy adózzon vasutas apja emlékének, hanem mert számára a létezés csakis a vonat érkezésének pillanatában válik megélhetővé (ld. az érkező vonatok fotói). Thomas már gyerekként sem tud beilleszkedni társai közé, kívülrállóként figyel a focimeccseket, miközben Wian, a csapat oszlopos tagjaként, a város színeibe öltözve rúgja be a győztes gólokat. Bár mindketten csonka családban élnek, Wiannak apja, Thomasnak anyja hiányzik, csak Thomas szenved a ránehezedő családfa terhe alatt. „Pedig a márványoszlop tetején a hosszú családnév szinte vonzotta az ember tekintetét, olyan súlyos és tiszteletet parancsoló volt, hogy szinte már oligarchikus névrendjével nyomta lefelé az embert, hogy tessék fejet hajtani, és ettől olyan magasra került a mérce, hogy előtte eltörpült minden lehetséges utód.” (158) Wian sosem ismeri meg apját, nem is akar megküzdeni egy fantommal, akinek történetéről anyja szentimentális elbeszéléséből értesül. Míg Thomas a család záróköve és számkivetettje, Wian egy bécsi család lehetséges kezdőpontja, mert csak vele indulhat útjára egy, a belvárosban otthonossá lett familia.

Ludwig Wien Landsteiner, becenevén Wian, élettörténete valójában a Thomasénál jóval plasztikusabb, mesészerűbb sikertörténetként értelmezhető, annak minden tartozékával együtt: szegénység, az anya gondoskodó, de kemény keze, munka és nélkülözés, és ezek mellett a beteljesült élet: a focicsapat győzelme, örök barátságok, egyetem, karrier, család. Nomen est omen. Beceneve a csapatban és az osztályban biztosít neki népszerűséget, családnevével anyja nemcsak az osztrák állampolgárságot szerzi meg számára (apja osztrák matematikus), de belépőjét is a nagyvárosba. Wian Bécs (Wien) gyermeke, még akkor is, ha anyja csak a turisták és a képeslapok városát kínálja neki, mert valódi környezetét magának kell „becserkésznie”. A gyermek Wian két egymással ellentétes szintéren éli életét. Kézzelfogható otthon nem anyja terem, hanem az osztrák főváros periferiája, a padlás bezártsága („Living in a box”), a sínen túli focipálya és a város alatt húzódó csatornarendszer „dohos és bűzös birodalma” válnak valós otthonná. A másik, fiktív Bécs, a gazdagok városa, csupán utcanevekkel tele-tűzdelt térkép, mely a betegek és haldoklók világába vezet. De éppen a haldoklók és betegek segítik át identitásának konfliktusain. Míg anyja, hogy fiát igazi bécsinek tudja, a „tanulást szokássá avatja” s a „Die Habsburger” (A Habsburgok) című könyvet szánja olvasókönyvének, mely azonban csak „demagóg iskolás felelés”-re (52) alkalmas, addig Osternkorn és a többiek bevezetik az igazi kultúra világába. Végül nem a centrummal szemben, hanem anyjával szemben kell meghatároznia önmagát, aki olyan volt, akár „egy idomár, és néha arra gondoltam, hogy velem is ilyen kiméletlen, hogy pontosan olyan-nak kell lennem, amilyené faragni akar, ahogy egész életét vasakarral faragta” (47). De Wian, még ezek ellenére, is az anyja kreatúrája marad, aki évekkkel később Mahlert hallgat a Volksgartenben, és az első randevúján épp Bernhard *Heldenplatz* című darabját nézi meg. A demagóg iskolai felelés marad: Albertina, Daniel Kehlmann, Arno Geiger, Stephansdom és Riesenrad a hívó szavak. Bécs belvárosa és kultúrája láthatóvá és élhetővé válik, a peremvidék pedig a homályba vész. Wien, a sínen túl?

Kontra Ferenc új regényének címe szinte kínálja a szöveg „osztrák(ozó)” olvasatát – még ha egyéb legitím olvasatok is léteznek –, és azért lehet(ne) érdekes vállalkozás, mert benne két, egymást ellentétező figura osztrák mintázatú sors-története válik elbeszélhetővé. Egyrészt egy olyan figura identitásharcáról szól, aki az osztrák perifériakusság nyomvonalán haladva pusztítja el önmagát, és akiben még a Joseph Rothi Trottrák hanyatló sorsa is visszhangot ver. Másrészt azonban megteremt egy új, pozitív osztrák (?) hőst, aki a „sínen innen” hazára talál, mely haza nyelvi és névbeli otthonossággá is válik. Osternkorn záróbeszéde azonban a Wian által felépített, be nem fejezhető, törekeny fragmentum nyitottságát zárja a kriptá börtönébe, az osztrák kultúra „emlémaíra” történő direkt, és nem mindig motivált hivatkozások pedig éppen azokat a finom utalásrendszereket teszik tönkre, melyek önmagukban is megteremtik a dialógust osztrák és (egy) magyar regény között. A regény bevezeti olvasóját, elbeszélőjét és figuráit Bécs városába, miközben ezeket inkább kifelé lehetne onnan vezetni, mert élettörténetük és lényegük csak a periféria és centrum határvonalan ragadható meg igazán.

(*Helikon Kiadó*)

Tisztított prózaszöveg — pusztító referencialitás

Grecsó Krisztián: Pletykaanyu

A *Pletykaanyu*ról szóló diskurzust már lefolytatták. Megvolt. A kötet első, 2001-es megjelenése után szokatlan intenzitással érdeklődés támadt (az akkor még pályakezdő) Grecsó Krisztián műve iránt, mind a szakma részéről, mind pedig a szélesebb értelemben vett közönség irányából. A tizenkét szöveget magában foglaló novelláskönyv recepcióját a lelkesedés jellemezte, a kritikai figyelem fókuszában Grecsó prózájának népi karaktere (a mikszáthi–móriczi hagyomány folytatása, a falumitológia újrafogalmazása), a nyelvi progresszió, a helyzetábrázolások plasztikussága, valamint a forradalmian újnak látott prózatechnika álltak. Utóbbit tartották a legnagyobb szerzői teljesítménynek. Grecsó alkotói módszerévé tette a szájalást, vagyis a laza koherenciáját, reflexív, a narrátornak a történethez való személyes viszonyát újra és újra artikuláló, indulatos, ironikus, szabadon futó (kvázi) élő nyelvi fabulációt. Tucatnyi recenzió elemezte a *Pletykaanyu* humorát, szimbólumkészletét, a fékezhetetlen prózanyelv mindent átütő erejét, miközben (a szakmai méltatásokkal párhuzamosan) a könyv hangos médiavircsáftot generált. Szinte az összes jelentősebb kereskedelmi médium szerepet vállalt az utóbbi évek legelképezhetőbb irodalmi botrányában, kamerák előtt, újságírói kérdésekre válaszolva panasztolták a szerző szülőfalujának lakói haragosan és ízesen, hogy magukra (vagy egymásra) ismertek az elbeszélések szereplőiben, hogy Grecsó kétségkívül létező személyeket, valós emberi sorsokat ábrázol a *Pletykaanyu*ban, és hogy ez az egész mennyire felháborító, mert ami volt, nem úgy volt — az író hazudik. Becsületsértés, a jó hírnévhez való jog megsértése, ilyeneket emlegettek. Támadásként, pusztításként élték meg a kötetet. A közösség előbb megbélyegezte, majd (vélt vagy valós bűnei miatt) kitagadta elhíresült fiát.

Öt év telt el azóta, és ma már más fénytörésben látszanak a novelláskönyv gerjesztette reakciók/jelenségek — a szakmai része is meg a bulvárbotrány is. Egyre világosabban látható, hogy a *Pletykaanyu* elbeszélései (a fellebb említett érényeieken túl, azokat megelőzve)

egyedülálló dokumentálóerővel bírnak, masszív referencialitásuk szociográfiai értéket hordoz, bár nem abban az értelemben, ahogy a sértett szegváriak azt gondolják. A szövegekben ábrázolt Sárszeg belső (közösségi) viszonyaiból, a falu jellegzetes, de általánosítható alakjainak sorsából részletes, árnyalt korpék rajzolódik ki, a *Pletykaanyu* világa lényeglátóan jeleníti meg a kistelepüléseknek a hagyományos falusi életformák felbomlása (és a szocialista falumodell szétrázódása) utáni helyzetét, a vidékiségnak az új drámáját, a züllést, a tanácsstalanságot, a morális hanyatlást, illetve azt a zsigeri életigenlést és alkalmazkodóképességet, amelyek segítenek mégis talpon maradni a megváltozott világban. Grecsó kérelmelhetetlen őszintesége, a gyökereit kereső ember szájalása valóban leleplezőként működik, de nem egyes emberek leleplezése ez, persze, hanem a vidéki Magyarországról, az anakronizmusé, a légüres térbe került, múltjukról lemetszett közösségeké. A könyv hisztérikus szegvári fogadtatása, és ennek a hisztériának a tévés pertraktálása szintén másképpen értelmeződik az évek távolából. Akkor lehetett fontos kérdés az üggyel kapcsolatban, hogy a botrány milyen mértékben volt valódi (alulról szerveződő), és milyen mértékben eredménye csupán egy tudatos kiadói tevékenységnek, promóciós stratégiának. Hogy *műbalhé* volt-e a *Pletykaanyu* körüli indulathullám. Gyanítható, hogy részben legalábbis igen, de ma már alig számít ez, ugyanis a tiltakozó, kiabáló emberek pontosan úgy viselkedtek, mint a novelláskötet szereplői, mind a realitásnak az irodalmon való számonkérése, mind pedig Grecsó Krisztián kitagadása annyira abszurd, hogy az már nem is hír, nem igazi botrány, hanem maga is próza, szimbolikus erővel, és ebben az értelemben a *Pletykaanyu*t magasba emelő médiahajcihő nem a recepciónak, de közvetlenül a műnek a része — a tizenharmadik történet.

A kötet 2006-ban (az Ünnepi Könyvhétre időzítve) újra megjelent, nem a Jelenkornál (ahol az első kiadás), hanem a Magvető gondozásában. *Második, átdolgozott kiadás* áll a címlapverzón, és

ez az, ami indokolja mostani recenzálását, nem a második, de az átdolgozott.

Mert a szerző nagyon átszabta művét. Az ilyenkor természetes apróbb stilizálások mellett az eredeti könyv szerkezetét is megbontotta Grecsó, a 2001-es *Pletykaanyu* három szövegét (*A fekete doboz*, *Halotti beszéd*, *Övcsattogás*) törölte, helyükre részben újabb (az első kiadás megjelenése után írt, *Achilles-in*, *Gombolyagos történet*), részben egy lényegesen korábbi (*Egy utazás alakjai*, 1997) elbeszélés(ek) került(ek). A két újabb szöveg jól illeszkedik a koncepcióba, talán csak némiképp érettebbek (és lustábbak) ezek az írások, az *Egy utazás alakjai* viszont minden szempontból kilóg, témája is, nézőpontja is durván elüt a többiétől, a hangja elárulja, hogy itt egy másik alkotói korszakból származó produktumról van szó.

A gyűjtemény anyagán végzett jelentős változtatások felvetik a mű integritásának a kérdését. Hogy létezik-e olyan. Hogy érték-e. Vagy átirhatók, cserélhetők az elemei, akár permanensen? Van végső formája egy irodalmi alkotásnak? Fontos, hogy legyen? A kérdések ugyan akadémikusnak tűnhetnek, de adott esetben aligha megkerülhetők. Ebből a szempontból is sajátos a *Pletykaanyu* helyzete. A kétszáz oldalnyi szövegtestből több mint harmincat cserélt ki a szerző, így már nem beszélhetünk filológiai értelemben vett szövegváltozatról — ez egy másik mű. Vagy ki tudja. A probléma azért érdekes, mert a nagy átalakítás esztétikai rezonanciát is létrehozhat a befogadóban (már abban, aki olvasta az első kiadást). A *Pletykaanyu* eredetileg egy induló szerző nagyon erős, de esetlegességekkel, bizonytalankodásokkal tarkított könyve volt, a mostani változtatásokat pedig már egy érett alkotó végezte el. Nyilvánvaló, hogy a későbbi korok olvasói számára ez lesz a *Pletykaanyu*, a mű 2001-es formája érvényét veszti, és a korrekció egyben azt is jelenti, hogy Grecsó a kötetet kiemelte írói fejlődésének folyamatából, utólagosan megszüntette a pályakezdését — kvázi meghamisította önmagát.

Egy másodkiadás recenzálását az teheti érdekessé (más nem, alig), hogy a közben eltelt idő miatt már lehet rálátásunk a szerző későbbi írói útjára, esztétikai törekvéseinek kibontakozására. Az alkotói folytonosságot, de a hagyományokkal való szakítást is demonstrálja a *Pletykaanyu*, és a 2005-ben megjelent *Isten hozott* című nagyregény egymás mellé állítása. Tovább él a szerző prózavilágában a sajátos grecsói népiség, a zárt vidéki közösségek viszonyainak belső nézőpontból történő ábrázolása, a *Pletykaanyu* elbeszéléseiben megtalálta (csak Grecsó Krisztiánra jellemző) mesetechnika, amelyben a narrátor maga is az

elbeszélte történet nyelvén beszél, nem értékkel, de figyel (szemlélődik), nem nő környezete fölé, hanem sodródik az elmeséltekkel — benne van. Csíráiban már megjelenik a *Pletykaanyu*ban a regény nyelvét aztán teljesen elborító népi katolicizmus, az istenelvű magyarázatok, a Teremtő és a szentek gyakori emlegetése, a (falusi hitvilágra jellemző) pogány babonások és a keresztény dogmák keveredése, egymásba játszatása. Maradt a helyszín is, az alföldi falu, bár Sárszeg helyett a Sáráság nevet kapta, gyöngítve ezzel a név szimbolikus erejét, elvéve az élet (hegyét). A legszembeütőbbben a *Pletykaanyu* botránya ered át az *Isten hozott*-ba, a sorsüldözött, falujából kitagadott fiú története vezérmotívummá lesz a regényben. Példa lehet az alkotói fejlődésre a hétköznapi csodák megjelenítése, a mágikus realizmus, ami az elbeszélésgyűjteményben még csak itt-ott (ötletszerűen) bukkán fel, a regényben viszont már tudatos jelentésteremtő eszköz, szerkezeti elem. (A hagyományokkal való) szakítás pedig szembeötlő, ezt hagytam a végére, mert nem is értem egészen. A *Pletykaanyu* szövegeinek, főleg a két legátütőbb műnek (*Pletykaanyu*, *Bolondok*) nyelvi téje van, a szerző lehangoló formakezelési virtuozitását mutatják, szokatlan szórendek, trükkös állítmánytörlések, pompás sűrítések, könnyed (és mindig jó) asszociációs játékok szervezik ezeket az alkotásokat. Az *Isten hozott*-ból, és a regény után született prózákból mindezek szinte teljesen hiányoznak, a stilisztikai tisztaság igényét Grecsó (láthatóan) egyszerűsítési kényszerkénnyel éli meg, mintha az érthetőség/olvashatóság kedvéért áldozná fel a nyelvi leleményt. Nagy kár érte, tévútnak tűnik. (A *Pletykaanyu* mostani stilizálásakor szerencsére nem herélte ki az anyagokat a szerző, nem szüntette meg a fékevesztett nyelvi csatangolást, a kötetnek ugyanis komoly értéke a formai gazdagság, ötletesség.)

Grecsó Krisztián eddigi pályája nemcsak a létrehozott szövegek, de a munkához és az irodalmi élethez való sajátos viszonya okán is izgalmas, példaértékű. Nemzedékének, azon belül az egykori *Sárkányfű körének* többi tagjával (Térey Jánossal, Varró Dániellel, Karafiáth Orsolyával, Cserna-Szabó Andrással) együtt új, korábban elképzelhetetlen szerzői képet, írói-költői szerepet alakított ki, olyat, amely a szűkülő könyvpiac mellett is, az írott kultúra iránti érdeklődés megcsappanása ellenére is életképes. Amely él a tömegkommunikációs csatornák adta lehetőségekkel. A hagyományos írói szerepkörben az alkotó feladatainak a mű létrehozásával van vége, mással nem kell, sőt nem szabad foglalkoznia. Grecsó és nemzedéke azonban már nem így építi munkásságát. A fiatal irodalom egyik alap-

vető élménye éppen az, hogy a rendszerváltozás után felszabadult kiadói-terjesztői hálózat elégtelen hatékonysága és a hanyatló kereslet miatt a mai magyar irodalomban a mű nehezen jut el az olvasókhoz, a publikáció önmagában nem jelent magától értetődő nyilvánosságot, márpedig az el nem olvasott alkotás a művészeti üzenetet sem képes átvinni, olyan, mintha nem létezne. A fiatal szerzőknek ez a csoportja feladatának tekinti, hogy eljuttassa írásait az olvasókhoz, hogy bevigye önmagát a köztudatba, és ezzel keresletet generáljon. Kialakítottak egy tudatos magatartásformát, alkalmazkodnak környezetükhöz, felhasználják a szórakoztatóiparban már bevált menedzselési technikákat, és mindezt

azért, hogy a műnek egyáltalán alkalmat legyen hatni, megszólítani olvasóját. Grecsó Krisztián népszerű magazinokban, nagy példányszámú hírlapokban is jelentkezik írásaival, gyakran és szívesen tart felolvasást, kapcsolatot ápol a tömegmédiával, sokszor nyilatkozik, és megszólalásai mindig figyelemfelkeltőek, frappánsak, alkalmasak arra, hogy a közönséget elvezessék a könyveihez. Furcsa ez. Grecsó olyan módon celebritás, ahogyan a popsztárok, miközben a *Pletykaanyu*, persze, nem úgy sikeres, mint egy mai sláger. Nem addig marad, például.

(*Második, átdolgozott kiadás. Magvető, 2006*)

Szabó Tibor

Paraszti életút – paraszti tudás

Szilágyi Miklós: *A személyes paraszti tudás érvényessége. Kisújszállás társadalma és gazdálkodása egy száz évet élt parasztgazda emlékezetében* című könyvéről

Különös könyvet jelentetett meg az Akadémiai Kiadó a nemrégiben négyzet alakúvá változtatott Néprajzi Tanulmányok című sorozatban, mégpedig a nagykunsgái Kisújszállás XX. századi paraszti mindennapjainak monumentumát. A kötet lapjainak többségére nem tudós értekezés került, hanem egy 101 évet megélt kisújszállási parasztgazda, az 1892-ben született Szabó Lukács vallomása életéről, küzdelmeiről, munkájáról. Azt mondhatnánk: a könyv egy paraszti önéletrajz, hiszen az elmúlt évtizedek magyar néprajzi és nem néprajzi könyvkiadásának köszönhetően ma már ismertnek mondható ez a műfaj az olvasók körében. A paraszti önéletrajz megjelöléssel azonban túlzottan leegyszerűsíténénk a műfaji meghatározást. Szilágyi Miklós könyve nem „szokványos” paraszti önéletrajz közreadása. Több annál.

Az eddig megjelent úgynevezett paraszti életrajzok általában kétfélék. Az egyik módszer szerint kutatói rábeszélésre, vagy „grafomán indíttatásból” a parasztember megírja az életrajzát. Beleszövi ifjabb éveinek sok eseményét, jellemző népeleti képét. A kézzel írt életrajz

szövegét a megrendelő vagy rátaláló kutató legélteti, gondolja, és rövid elő- vagy utószóval kiadja. Ha kifejezetten szakmai kiadványban jelenik meg, akkor csak a kutatók használják, amikor valamelyik lábjegyzetük írásához néprajzi párhuzamot keresnek. Ha szépirodalmi jellegű kiadói produktum lesz belőle, akkor szélesebb olvasóközönség is megismerkedhet vele. A másik módszer a magnetofonnal készített kutatói felvétel, illetve a hangszalagon rögzített életrajz lejegyzett változatának közzététele. Utóbbi esetben is a könyv sorsa hasonló a kézzel írt életrajz könyvváltozatának sorsához.

Szabó Lukács (1892–1993) kisújszállási parasztgazda nem tartozott az íráskényszerrel megáldott parasztek sorába. Ezért „életrajza” a fent említett második módszerrel, vagyis magnetofonos felvételekkel született.

Szilágyi Miklós budapesti néprajzkutató 1988 nyarán, egyik kisújszállási gyűjtőútja során találkozott először az idős Szabó Lukáccsal. A hajdani kisújszállási parasztgazdák földműveléséről, állattartásáról, életviteléről, szokásairól beszélgettek. Az interjú végére a kutató számára

nyilvánvalóvá vált, hogy Szabó Lukács kiváló adatközlő, magas kora ellenére az átlagosnál jobb emlékező tehetséggel rendelkezik, és egész életében fogékony volt azokra a témákra, amelyek a XX–XXI. század fordulóján az agrárnéprajzot és a társadalomnéprajzot érdeklik. Szabó Lukács is valószínűleg nyugtázta magában, hogy a messziről jött idegen különös kérdései tulajdonképpen kedvére valók, mert alkalmat adnak számára hogy megélt, valóság tartalmú történeteket előadva, saját örömein, bánatain, tapasztalatain keresztül, kiváló megfigyelőképességének csillogtatásával felidézze a XX. századi paraszti életmód jobbára már letűnt világát. A kutató és beszélgetőtársa között meghitt kapcsolat formálódott, és a látogatások néhány hónapos kihagyásokkal 1993 tavaszáig folytatódtak. Szilágyi Miklós 19 alkalommal kereste föl Szabó Lukácsot, és 42 órányi emlékanyagot vett fel tőle magnetofonszalagra. A szó szerint lejegyzett és jegyzőkönyvszerűen legepelt felvételek 759 hagyományos szövegoldalt tettek ki.

A felvételek idején sem a néprajzkutatóban, sem az adatközlőben nem fogalmazódott meg határozottan, hogy paraszti életrajz készül. Az életút-történetek tulajdonképpen csak keretet jelentettek a paraszti életmód bizonyos elemeinek bemutatásához. A kutatás során aratásról, cséplésről, kemencecsinálásról, tanyákról, birtokviszonyokról, állatlegeltetésről, méhészetéről és hasonlókról esett szó. Az efféle témákat Szabó Lukács a saját életéből felidézett történetek segítségével mutatta be. Természetes, hogy történetei közé olyanok is bekerültek, amelyek az első világháborút, az 1945 után kibontakozott parasztnyűző politikát, a kényszerű terménybeszolgáltatást, a kuláküldözést, a földtől való menekülést eleveintik föl. Az agrár- és társadalomnéprajzi gyűjtésből, a néprajzi témák és helytörténeti események felvételei kapcsán elmondott történetekből Budapesten, a 42 órányi hanganyag feldolgozása

során lett „paraszti életrajz”. Szilágyi Miklós úgy válogatta ki a könyvben tematikus rend szerint csoportosított, egymás mellé rendezett, egymástól el nem különített történeteket, hogy azok megjelenítsék Szabó Lukács életpályáját, de ugyanakkor adalékai lehessenek Kisújszállás XX. századi paraszthistóriájának, apró színpontjává válhassanak a tiszántúli paraszti életmód hatalmas tablójának.

Néprajzi módszer tekintetében figyelemre méltó Szilágyi Miklósnak az a nem mindennapi törekvése, hogy Szabó Lukács történeteit kontrollálja más forrásokkal. Egyrészt bizonyos történeteket elmeséltetett más kisújszállásiakkal, elsősorban Szabó Lukács rokonaival is. Másrészt Szabó Lukács elbeszéléseit összevetette a kisújszállási sajtó híradásaival és a helyismereti irodalom adataival, megállapításaival. Az összevetések eredményeit impozáns jegyzetekben közölte. Ugyancsak a bőségesen áramló jegyzetekben kaptak helyet Szabó Lukács bizonyos kifejezéseinek néprajzi magyarázatai is.

Szilágyi Miklós könyve abban is különbözik a paraszti önéletrajzok szokásos közreadásaitól, hogy a Szabó Lukácstól felvett, összevágott, tematikusan összeválogatott „népi” szövegek elé nem egy egyszerű előszó, hanem egy magvas és „nehéz” olvasmánynak számító bevezető tanulmány került. Ez a tanulmány érinti mindazokat a néprajzi kérdéseket, amelyeket a paraszti önéletrajzok, életsors-elbeszélések felvetnek. Közülük is kiemelhető az egyéni tapasztalatok közösségi általánosításának bonyolult kérdésköre, amely elválaszthatatlan attól a körülménytől, hogy az emlékező személy kiket és milyen szinten ismert a lakóhelyeként megjelölt területen. A téma efféle fölvetése újszerű a magyar társadalomnéprajzban. Bizonyára foglalkoztatja majd a XXI. század néprajzkutatóit és kulturális antropológusait is. (Akadémiai Kiadó, 2006)

Bárth János

A könyvkritikai rovat megjelenését

a Magyar Szak- és Szépirodalmi Szerzők és

Kiadók Reprográfiai Egyesülete támogatja.

Cseke Péter

Munkássága a Magyar Örökség része

Beke György fejfájára

Van valami jelképes abban, hogy szülőföldkönyvének sajtó alá rendezése közben érte a halál. A farkasréti búcsúztatás után Uzonban helyezték örök nyugalomra február 8-án.

Életkorban csaknem egy emberöltő választott el Beke Györgytől, földrajzilag – két életszakaszunkban is – több száz kilométer. Attól függően, hogy Bukarest vagy Budapest irányában mértük-e Kolozsvárról a távolságot. Most, hogy testvérünk és barátunk földi távozása ismételtelen ráébresztett emberi létünk végeességére, úgy érzem, mintha az időleges távolságok ellenére mindvégig egymás közelében éltünk volna. Lélekben, sorsvállalásban, műfajteremtő törekvésben mindenképpen.

Sokatmondó tény: Beke György (eredetileg tizenkét kötetesre tervezett) erdélyi barangoló könyveinek impozáns sorozata attól fogva kezdett testet ölteni, hogy huszonnégy évi bukaresti élet után átköltözhetett a magyarok számára akkoriban zárt várossá nyilvánított Kolozsvárra. Előbb egy Borháncs utcai tömbházlakásba, onnan pedig a Borjúmál oldalába, a Szervátiusz-műteremház közelébe. Nagy anyagi ráfizetéssel, de a sajátjába. Nem telt el úgy hét, hogy a napi munka után egyszer-kétszer ne találkoztunk volna friss kézirataink, műhelygondjaink megbeszélése végett. Amelyeket rendszerint késő éjszakába nyúló sétálások követtek. (Nem lepődnek meg, ha egyszer a securitate archívumából ezek a beszélgetések is előkerülnének.) Mivel nem szeretett egyedül útra kelni – kellő oka volt rá! –, gyakorta beülhettem melléje a barangoló könyvekben is „megörökített” zöld Skodájába. Többnyire együtt indultunk a Szilágyságba, Fehér megyébe, Beszterce-Naszód vidékére, Nagybánya és Szatmárnémeti környékére, a moldvai Szeret mentére. Mielőtt áttelepült volna Budapestre, a diktatúra utolsó két esztendejében, tőzsomszédok voltunk a Palocsaykert mellett. És azok maradtunk azóta is, valahányszor akadémiai ösztöndíjjal pár hetet a Dózsa György útra nyíló Abonyi utcában tölthettem.

A két világháború közötti időkben Ady, Móricz és Szabó Dezső szemlélete döntő módon meghatározta az értelmiségi pályára készülő fiatal nemzedékek tájékozódását az egész Kárpát-medencében. Eszméltető hatásukra maguk is arra keresték a választ, hogy a magyarság hol tévesztett utat, miért jutott trianoni sorsra; másrészt az foglalkoztatta őket: a szétszabdalt nemzet szellemi egységét miként lehetne megőrizni, hogy megtisztult önértéktudattal magát a nemzetet is újjá lehessen teremteni. Indulásakor Beke György ezt az örökséget jussolta. Merthogy eszmélkedésének idején Móricz Zsigmond és a népi írók vezérkara avatta be országos gondokba a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégiumban; nagyszabású vállalkozásának ihletője, Orbán Balázs 1943-ban „adta a kezébe a tollat”... Elsőéves egyetemi hallgató korában már maga tart előadást eszményképeiről. Hiszen addigra már sok olyan kérdésre feleletet kapott a népi írók műveiből, amelyek akkoriban őt magát is szenvedélyesen foglalkoztatták. Ezek közül kettő állt az első helyen: a társadalmi

és nemzeti megalázottság. Az embertelenség maga. Eleven sebként hordozta ugyanis a lel-
kében, hogy „a régi román világban” édesapját azért bocsátották el köztisztviselői állásából,
mert nem volt hajlandó átérni a görögkeleti hitre, vagyis átállni románnak.

Az 1968-as „romániai nyitás” évében – amely egybeesett *A Székelyföld leírása* megjele-
nésének századik évfordulójával – Beke György kezdeményezi jeles népsorkutató elődje
hatkötetes életművének az újrakiadását. Ez ugyan elmaradt, de azt nem akadályozhat-
ták meg, hogy társaival *Orbán Balázs nyomdokain* járjon, és a *magunk keresésére* induljon.
A Mikó Imrével és Fodor Sándorral közösen írt 1969-es bukaresti kötet csaknem kétharma-
dát Beke György barcasági *Csángó krónikája* teszi ki. Itt használja először a műfajteremtő
barangolás kifejezést is. Alig telik el három esztendő, s már önálló kötetcímként olvashatjuk
a Kárpátokon túli tájakra kalauzoló *Magunk keresését* (Kriterion Könyvkiadó, Bukarest,
1972), tartalomjegyzékében olyan szívet melengető címekkel, mint a *Demse Antal Klézséről*
vagy *Magyarok az olajvárosban*. (Az eredeti kéziratban és a riportot közreadó marosvásár-
helyi folyóiratban én még úgy olvastam: *Seprik a plojesti utcát...*) Szellemi földrajzának
attól fogva a *magunk keresése* volt az iránytűje. A történelmi Erdélyben, a Partiumban,
Máramarosban, a Bánságban, Kárpátokon túl és – 1990 után – az egész Kárpát-medencé-
ben. Nem csupán a tömbmagyarság körében: főként a szórványvidékeken. Olyan körü-
lmények között vállalkozott például a csángó magyarok tragikus sorsának a feltárására,
amikor ez tabutéma volt a román hatalom – és főként a Ceaușescu-rezsim – kiszolgálóinak
szemében. (*Csángó passió* című 1988-as budapesti kötetében például száznál több moldvai
településről hozott csángó „nyomjeleket”; a kötet szerkesztő Ara-Kovács Attila pedig a
szerző 69 „csángó jelentéséből” válogathatott.) Mára a moldvai csángók körében is bein-
dult a nemzeti ébredés folyamata. Nemzetközi fórumokon tárgyalják egyenjogúsításukat.
Korántsem tekintette ezt a saját érdemének, de az is bizonyos, hogy az ő írásai nélkül ez
a folyamat jóval később következett volna be. Voltaképpen a nemzetföltés adta kezébe a
tollat, amikor a csángó magyarok világát járta: nehogy a honfoglalás kori szálláshelyein
immár lassan szórványhelyzetbe kerülő erdélyi magyarság is csángósorsra jusson.

Csak megerősíteni lehet Pomogáts Béla állítását, aki így kezdi Beke György fő művé-
nek, a Budapesten 1996-tól új életre keltett *Barangolások Erdélyben* eddigi nyolc kötetének a
betájolását: „Erdélyben a szociográfia és a valóságfeltáró riport nem pusztán az irodalom
műfaji palettájának egyik színe, hanem a nemzeti felelősségvállalás és elkötelezettség
írásban rögzített tanúságtétele is. Mindig is ez volt: számadás arról, hogy a magyarság,
amelyet szüntelenül ostromol és pusztít a történelem, miként védelmezi önmagát, miként
áll helyt az egyéni és közösségi küzdelemben, mit veszített ezeken, és miben kell megerő-
södnie, összeszednie magát.”

Életpályájának és munkásságának az alakulásában a történelmi idő és a helyszín egy-
aránt fontos szerepet játszott, amiként alapvető műfajának, az írói szociográfiának az újjá-
teremtésében, „teherbírásának” a kipróbálásában is. Nyolcvan esztendejéből huszonné-
gyet töltött az útnak indító szülőföldön, az 1849-es magyar szabadságharc emlékét idéző
Háromszéken, huszonkét évet „szolgált” Bukarestben, tizenhatot dolgozott a történelmi
Erdély fővárosában, hatvankét éves korától pedig Budapesten élve, végre az írói szabad-
ság légkörében alkotva egyszerűen „csak az volt a dolga”, hogy ő – *Beke György*. Nagy
vállalkozások korának hőse, s egyszersmind alázatos nemzeti napszámosa. Aki kisebbsé-
gi viszonyok közé született, de többségi helyzetben eszmélkedett; aki a negyvenes évek
elején szerzett eszményeihez próbált hú maradni bukaresti „22 éve” idején is, akárcsak az
általá felfedezett Kossuth-emigránsok 1849 után a román fővárosban; akinek Kolozsváron
ívelt fel a pályája, de aki – miután a diktatúra vézskorszakában kiűtötték kezéből a tollat
– Budapestre menekítette élete fő művét, erdélyi barangoló könyveinek az egész nemzet-
hez szóló üzenetét.

A felkészülés évtizedeiben több szépírói műfajt is kipróbál (karcolat, elbeszélés, novella, regény, színdarab, rádiójáték stb.). A klasszikus és a kortárs román irodalom tolmácsolójaként felmutatott teljesítménye önmagában is felér egy műfordítói életművel. Most látjuk csak igazán, hogy bármiről is írt, bármilyen műfajban is nyilatkozott meg – minden ugyanabba az irányba tört magának utat. És ami ugyancsak lényeges ebben az összefüggésben: szépírói tapasztalatainak, irodalom- és művelődéstörténeti forrásfeltárásainak egyaránt az írói szociográfia tudatos művelésében vette a legnagyobb hasznát.

A két világháború között, amikor a szociográfia virágkorát élte, a szellemi ellenállás mellett a nemzetépítő *enciklopédikus hungarológia* volt a műfaj legfőbb ismérve. Ez tudatosodik Beke Györgyben Kolozsvárt – ahol az írói szemlélet kitágulásának és a politikai viszonyok beszűkülésének a drámáját élte át –, s maga is az enciklopédikus hungarológia ismerettárával feltöltődve vállalkozott egyre magabiztosabb valóságfeltárára. Ráértett arra, hogy a szociográfiai töltetű riportjai által vágott csapásán haladva tágabb szellemi horizontokig juthat el, életbevágóan fontos értéktartományokat hódíthat vissza számunkra. Önnön gatlásai alól is felszabadulva valósággal örömet leli abban, hogy mondanivalója érdekében a köztudatból már kihullott vagy megfakult történelmi, irodalmi, művelődés- és helytörténeti, egyház- és iskolatörténeti, néprajzi, népesedési stb. vonatkozású tényeket, dokumentumokat, adatokat „mozgósíthat”. Ugyancsak „kolozsvári életidejében” fedezi fel – amikor a korábbi rendszertelen országjárást háttérbe szorítja a *megtervezett barangolások* programja –, hogy a nemzetiségi tudatnak eltérő változatai vannak a Székelyföldön és a Partiumban, a szórványvidékeken és a csángó településeken. Ezeket a megkülönböztető, és mégis egymásra utaló jegyeket igyekezett a maga „szellemi földrajzának” a térképére fölrajzolni, Erdély nagy romlásának idején az életet továbbvivő erőket láthatóvá tenni.

Hogy mit jelentett számára az írói szabadság átélése Budapesten? Sorjázó kötetei (*Magyar gondok Erdélyben*, 1990; *Erdély jelene és jövője*, 1991; *Egyetlen út: az önrendelkezés*, 1993; *Atlantisz harangoz*, 1993; *Népek nagy romlása a román uralom alatt*, 1994; *Hadiutak Erdélyben*, 1994; *A nyitrai gróf feláldozása*, 1995; *Peremvidékek magyarsága*, 1995; *Védekező anyanyelv*, 1997; *Magyar áfium*, 1999; *Gyulafehérvár árnyékában*, 2002; *Megrokkant élet – Kisebbségi utazások*, 2002) azt bizonyítják, hogy azóta is változatlanul folytatta a kisebbségi sors búvárlását. De most már tágabb kitekintéssel, egyszerre figyelve valamennyi kisebbségi régióra a Kárpát-medencében. *A nyitrai gróf feláldozása*, a *Peremvidékek magyarsága*, a *Megrokkant élet* című könyveihez dokumentálódva arra jött rá Szlovákiában, Kárpátalján, Horvátországban, Szlovéniában, Ausztriában: legfőbb ideje a sokféle magyar sors tanulságai számbavételének és egybevetésének. Barangoló könyveinek újjászervezése okán gyakran hazalátogatott Erdélybe. Örömmel tapasztalhatta, hogy az erdélyi magyarság is kezd a nemzet egységében gondolkozni.

Mindez óhatatlanul kihatott az impozáns életműsorozat újjászervezésére. Az 1996-tól indított sorozat mind külső, mind belső arányaiban szemléleti gazdagodásról, gondolati elmélyültségről és szerkezeti „léptékváltásról” tanúskodik. A *Barangolások Erdélyben* eddig megjelent darabjaiban – elgondolásai szerint az uzoni, illetve a kolozsvári szociográfia koronázta volna meg a sorozatot – a nemzeti szempont primátusa érvényesül, ez válik kötetszervező erővé. Pontosabban: az erdélyi magyarság történelmi teherbírásának, lelki ellenállásának és sorsképletének a letisztult megragadása az összmagyarság sorsáért érzett felelősség vibráló erejétől kap távlatot.

Tanítványaim állapotották meg a bukaresti és a budapesti kiadványok egybevetése során: „ez” a sorozat már nem „az” a sorozat. A *Szigetlakókban* például három korábbi kötetet vont össze (*Szilágysági hepehupa*, *Nyomjelző rokonság*, *Búvópatakok*), ugyanakkor az „ominózus” – szívinfarktust eredményező – *Boltívek teherbírása* terjedelmileg is csaknem a duplája az „eredetinek”. Az idő rostáján kihulltak a „meddőszövegek”, azok a részek,

amelyeket annak idején eleve „villámhárítónak” szánt, amelyek nélkül nem jelenhettek volna meg a szóban forgó kötetek. Különös gonddal vigyázott azonban arra, hogy „tovább éltesse” román szereplői közül azokat, akik emberségükkel, tetteikkel „beírták magukat” az erdélyi tájak magyar történelmébe. Az is magától értetődő, hogy visszaállította a cenzúra és öncenzúra áldozatául esett fejezeteket, szövegrészeket, mondatokat és mondatrészeket, kulcsfontosságú fogalmakat és kifejezéseket. Nem csak az időszerűtlenné vált szövegek elhagyásával, illetve csonkolás előtti „szövegállapot” helyreállításával változtak meg az arányok: szembetűnő a kilencvenes évekbeli széttekintés eredménye is. A régebbi történekek háttérvilágának a felrajzolásával láthatóbbá váltak a kisebbségi küzdelmek emberi dimenziói. Tisztább hangsúlyt kap a létérzés és a tudatállapot, a borongó kilátástalanság és a fel-felcsillanó reménysugár, az önmagunk erejébe vetett hit és a József Attila-i „közös ihlet”-ből táplálkozó szolidaritás érzékeltetése. Az újraszerkesztett sorozat körültekintőbb történelmi látásmódról és egyszersmind az írói szabadság mélyebb lélegzetvételéről, magával ragadó ritmusáról tanúskodik. Jótékonyan hatott, hogy a szerzőnek immár nem kellett visszafognia tollát, nem kellett „szemérmes elhallgatásokba” burkolóznia: nyíltan írhatott a korábbi tabutémákról, például az 1956 utáni romániai terror áldozatairól is.

Lélekemelő nagyváradi ünnepségen hangzott el 2002. június 22-én a Királyhágó-melléki Református Egyházkerület dísztermében: „Beke György munkássága a Magyar Örökség része”. Az 1995-ben alapított Magyar Örökség Díj Kuratóriuma döntött ekképpen. Akkor is tudtuk, és azóta még inkább megbizonyosodhattunk róla: Beke György enciklopédikus hungarológija közös kincse az egyetemes magyarságnak. Nyolcvanadik életévében lezárult életműve azt sugallja: rajtunk is múlik, hogy egy történelmileg elveszített évszázad után végre hozzánk pártoljon a jövőendő.

Folyóiratunk megjelentetését a Nemzeti Kulturális Alap

nka
Nemzeti Kulturális Alap

és a

József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány
támogatja.